

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
«ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΝΕΥΡΟΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ &
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ»

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

ΑΠΟΚΩΔΙΚΟΠΟΙΩΝΤΑΣ ΤΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

Η ΕΠΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗ ΜΗΔΕΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΡΗΜΑΤΑ ΨΥΧΙΚΟΥ ΠΑΘΟΥΣ.

«ΚΡΕΙΣΣΩΝ ΤΩΝ ΕΜΩΝ ΒΟΥΛΕΥΜΑΤΩΝ ΘΥΜΟΣ»

Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια

Σουσάννη Διονυσία Α.Μ: 215247

Τριμελής Επιτροπή

Επιβλέπων: Χαράλαμπος Παπαγεωργίου, Καθηγητής ΕΚΠΑ

Συνεπιβλέπουσα: Ηρώ Μυλωνάκου-Κεκέ, Καθηγήτρια ΕΚΠΑ

Συνεπιβλέπουσα: Άρτεμις Γιώτσα, Αν. Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΑΘΗΝΑ, 2018

Ευχαριστίες

Η παρούσα εργασία δε θα μπορούσε να υλοποιηθεί χωρίς την βοήθεια της καθηγήτριάς μου και διευθύντριας του μεταπτυχιακού προγράμματος «Κοινωνικές Νευροεπιστήμες, Κοινωνική παιδαγωγική και Εκπαίδευση του Παιδαγωγικού Πανεπιστημίου Αθηνών, της κυρίας Ηρούς Μυλωνάκου-Κεκέ, η οποία αφού με τίμησε με την επιλογή της να φοιτήσω στο εν λόγω μεταπτυχιακό με στήριξε καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου ποικιλοτρόπως. Μεταξύ άλλων, με έφερε σε επαφή με τον λαμπρό επιστήμονα και εξαίρετο καθηγητή κύριο Χαράλαμπο Παπαγεωργίου, ο οποίος είχε τη φαινή σύλληψη να μελετηθεί το αρχαίο κείμενο σε σχέση με τα συναισθήματα και μου εμπιστεύτηκε την εκπόνηση αυτής της πρωτοφανούς εργασίας. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την καθηγήτριά μου, κυρία Άρτεμις Γιώτσα, χάρη στην διδασκαλία της οποίας και στο πλούσιο εκπαιδευτικό υλικό, που μας παρείχε, στήριξα το θεωρητικό κομμάτι της έρευνας σε σχέση με τα συναισθήματα. Ευχαριστώ και τους τρεις μέσα από τα βάθη της καρδιάς μου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	σελ. 5
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	σελ. 6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ. 6
Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ-ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	σελ. 7
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ.....	σελ. 8
ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	σελ. 9

Α΄ ΜΕΡΟΣ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΘΕΩΡΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 : ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

1.1. ΟΡΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ.....	σελ. 11
1.1.1. ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ ΜΕ ΑΛΛΕΣ ΠΤΥΧΕΣ ΤΟΥ ΝΟΥ.....	σελ. 13
1.2. Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ.....	σελ. 16
1.3. ΟΙ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ.....	σελ. 16
1.4. ΕΠΙΠΕΔΑ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ	σελ.19
1.4.1 ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ.....	σελ.20
Α. Κεντρική Προσέγγιση.....	σελ. 20
Β. Περιφερειακή Προσέγγιση.....	σελ.22
1.4.1.1. Η ΒΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ.....	σελ. 23
Α. Η Περίπτωση του Phineas Gage.....	σελ. 25
Β. Η Θεωρία του Δαρβίνου.....	σελ. 25
Γ. Η Θεωρία των James και Lange.....	σελ. 26
1.4.1.2. ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΩΠΟΥ.....	σελ.28
1.4.1.3. Η ΒΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ...	σελ. 29
1.4.2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΝΕΥΡΟΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ.....	σελ. 34
1.4.2.1. ΝΕΥΡΟΕΠΙΣΤΗΜΗ: ΕΓΚΕΦΑΛΙΚΟΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ ΣΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ	σελ. 35
1.4.2.2. ΝΕΥΡΟΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΠΛΕΥΡΙΩΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ.....	σελ.36
1.4.3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ.....	σελ. 38
1.4.3.1. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΟΙΚΟΔΟΜΙΣΜΟΣ.....	σελ. 39
1.4.4. ΓΝΩΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ.....	σελ. 42
1.5. ΣΥΣΤΑΤΙΚΑ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ.....	σελ. 46
1.6. ΒΑΣΙΚΑ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΤΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ.....	σελ. 47
1.7. ΘΕΤΙΚΑ ΚΑΙ ΑΡΝΗΤΙΚΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ.....	σελ.48
1.8. ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ.....	σελ. 49
1.9. ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ.....	σελ. 50
1.10. ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ.....	σελ. 53
Α. Συναισθήματα ως Διακριτές Οντότητες.....	σελ. 53
Β. Διπολικός Άξονας Συναισθημάτων.....	σελ. 53
1.11. ΑΠΟΚΩΔΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΒΑΣΙΚΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ.....	σελ. 58
1.12.ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ.....	σελ. 59
1.13.ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ ΝΟΗΣΜΟΣΥΝΗ.....	σελ. 60
1.14.ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗ.....	σελ. 62

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 : ΜΗΔΕΙΑ

2. 1. ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ.....	σελ. 63
Α. Λεκτική Επικοινωνία.....	σελ. 64
Β. Μη Λεκτική Επικοινωνία.....	σελ. 66
2.2. ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ.....	σελ. 67
Α. Γλωσσολογία και Ψυχολογία.....	σελ. 68
Β. Εθνομεθοδολογία.....	σελ. 69
2. 2.1. ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ.....	σελ. 70
2.2.2 ΤΟ ΓΡΑΠΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ.....	σελ. 72
2.2.3. ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ.....	σελ. 73
Α. Η Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας.....	σελ. 74
Β. Η Μορφή της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας.....	σελ. 76
2.2.4. Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ.....	σελ. 77
Α. Η Καταγωγή της Τραγωδίας.....	σελ. 78
Β. Η Ιστορική Περίοδος της Τραγωδίας.....	σελ. 80
Γ. Η Θεματική της Τραγωδίας.....	σελ. 81
Δ. Η Μορφής της Τραγωδίας.....	σελ. 82
Ε. Οι Τρεις Τραγικοί.....	σελ. 82
ΣΤ. Ο Ευριπίδης.....	σελ. 83
2.2.5. Η ΜΗΔΕΙΑ.....	σελ. 86
Α. Η Παιδοκτονία.....	σελ. 87
Β. Τα Πρόσωπα του Έργου.....	σελ. 90
2.3. ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ.....	σελ. 91
Α. Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι.....	σελ. 91
Β. Η Εποχή των Ανθρωπολόγων.....	σελ. 91
Γ. ο Αριστοτέλης.....	σελ. 93
Δ. Η Ελληνιστική Περίοδος.....	σελ. 95
2.3.1 ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ ΣΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ.....	σελ. 96
2.3.2 ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ ΣΤΗ ΜΗΔΕΙΑ.....	σελ. 99

Β΄ ΜΕΡΟΣ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 : ΣΚΟΠΟΣ- ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ-ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

3.1. ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ.....	σελ. 102
3.2. Η ΕΡΕΥΝΑ.....	σελ. 104
3.3. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ.....	σελ. 109
3.4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	σελ. 115

Γ' ΜΕΡΟΣ

ΣΥΝΘΕΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΣΥΝΘΕΣΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ-ΕΥΡΗΜΑΤΑ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

4.1. ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ.....	σελ. 117
4.1.2. ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ.....	σελ. 118
4.2. ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ ΚΑΙ ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ.....	σελ. 120
4.2.1 ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ.....	σελ. 121
4.2.2 ΟΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ.....	σελ. 123
Α. Η Θεωρία της Προσκόλλησης.....	σελ.123
Β. Η Θεωρία της Γονεϊκής Αποδοχής ή Απόρριψης.....	σελ.124
4.3. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΘΕΤΙΚΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΨΥΧΙΚΗ ΥΓΕΙΑ.....	σελ 126
Α. Το Μοντέλο της Fredickson.....	σελ. 127
4.4. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΣΤΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ.....	σελ. 130
4.5. ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ.....	σελ. 131
4.4.1. ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ.....	σελ.134
ΣΥΖΗΤΗΣΗ.....	σελ. 136
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ.....	σελ. 139
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ.....	σελ. 141
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ.....	σελ. 145

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εν λόγω εργασία διερευνά τη σχέση των ρημάτων ψυχικού πάθους της αρχαίας ελληνικής γλώσσας με τα βασικά συναισθήματα σύμφωνα με το μοντέλο του ψυχολόγου Gerrod Parrott (2001) στο κείμενο της αρχαίας τραγωδίας «Μήδεια» με σκοπό την εύρεση καθολικών χαρακτηριστικών και διαχρονικών στοιχείων στα συναισθήματα και δη στα αρχαία ελληνικά συναισθήματα. Η παρούσα μελέτη συμβάλλει στη γενικότερη προσπάθεια περιγραφής της ελληνικής γλώσσας και της κατανόησης των νοημάτων του αρχαίου κόσμου. Στα πλαίσια της έρευνας αξιοποιήθηκαν επιπλέον οι εγκλίσεις των ρημάτων προκειμένου να υποβοηθηθεί η αποκωδικοποίηση των συναισθημάτων, ενώ μελετήθηκε και το φύλο σε σχέση με την έκφραση του συναισθήματος. Τα πορίσματα της έρευνας αναλύθηκαν περαιτέρω με βάση τις θεωρίες για το συναίσθημα, την επικοινωνία και τις διαπροσωπικές σχέσεις στα πλαίσια της προσπάθειας να αποδειχθεί η συσχέτιση του συναισθήματος με την ανθρώπινη συμπεριφορά.

Λέξεις κλειδιά: ρήματα ψυχικού πάθους, μοντέλο βασικών συναισθημάτων του Gerrod Parrott, έγκλιση.

ABSTRACT

This work investigates the relationship of psychic passion verbs of the ancient Greek language with the basic emotions according to the model of the psychologist Gerrod Parrott (2001) in the text of the Greek tragedy "Medea" to find universal features and diachronic elements in emotions and especially in ancient Greek emotions. This study contributes to the overall effort of the Greek language description and understanding of the meanings of the ancient world. In the context of the research were furthermore used the mood (enclisis) of verbs in order to aid the decoding of emotions, while gender was also studied compared with the expression of emotion. The findings of the survey were further analyzed based on the theories of emotion, communication and interpersonal relationships in the context of the effort to prove the correlation of emotion with human behavior.

Key Words: verbs of psychic passion, Gerrod Parrott's basic emotions model, enclisis.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η μελέτη των ανθρώπινων συναισθημάτων αποτελεί αντικείμενο διεπιστημονικής έρευνας, καθώς η αποκωδικοποίησή της λειτουργίας τους προϋποθέτει την εξέταση των βιολογικών και ψυχολογικών παραμέτρων, που εμπλέκονται στην παραγωγή τους. Σημαντική είναι, επίσης, η συμβολή των κοινωνικών επιστημών για την ερμηνεία της διαμόρφωσης τους. Ωστόσο, η μελέτη της γλώσσας σε συσχέτισμό με τα συναισθήματα φαίνεται να παίζει εξίσου σημαντικό ρόλο στην κατανόηση των συναισθημάτων, δεδομένου ότι αντικατοπτρίζει τον τρόπο που σκεφτόμαστε και αισθανόμαστε. Μάλιστα, η μελέτη του γραπτού λόγου προσφέρει τη δυνατότητα να μελετηθούν αποτυπωμένα εμπειρικά δεδομένα, να συγκριθούν και να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με την καθολικότητα αυτών, τη διαχρονικότητα, αλλά και την πολιτισμική ιδιαιτερότητα. Η αναγωγή σε κείμενα παλαιότερων ετών, αν και είναι ένα δύσκολο εγχείρημα στην περίπτωση του συναισθήματος, αποτελεί ιδιαίτερη πρόκληση για την εξέλιξη της έρευνας, εφόσον η μελέτη μεταφέρεται στο επίπεδο της διαχρονίας. Η γλωσσική έρευνα του συναισθήματος αποκτά νέες προοπτικές, αφού μέσα από τη γλωσσική ανάλυση και τη λεξικογραφική πρακτική επιτυγχάνεται η βαθύτερη κατανόηση του κειμένου και των συναισθημάτων του. Άλλωστε, το συναίσθημα είναι σημείο αναφοράς στα περισσότερα γραπτά κείμενα και αποτελεί σημαντική πηγή έμπνευσης των γραφόντων.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η γλωσσική ανάλυση κειμένου είναι μείζονος σημασίας στην εν λόγω εργασία. Ωστόσο, η εργασία θα κινηθεί και σε άλλα επίπεδα. Στο πρώτο μέρος αναλύονται θέματα σχετικά με το συναίσθημα. Αρχικά, γίνεται μια προσπάθεια να οριστεί αυτό, συνεπώς παρατίθενται τα διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης του, όπως είναι το φυσιολογικό, το βιοψυχολογικό, το νευροεπιστημονικό και το κοινωνικό. Επιπλέον, εκτίθενται οι λειτουργίες και οι διαστάσεις του, αλλά και οι διάφορες κατηγοριοποιήσεις που προτείνονται από τους ερευνητές, όπως επίσης και τα μοντέλα συναισθηματικού υπολογισμού. Το πρώτο κεφάλαιο κλείνει με την ανάλυση των εννοιών της συναισθηματικής ενημερότητας, της νοημοσύνης και της ενσυναίσθησης. Το δεύτερο κεφάλαιο υπεισέρχεται στο θέμα της γλώσσας ως μορφή επικοινωνίας, φορέα σκέψης και ως μέσο έκφρασης του συναισθήματος. Στη συνέχεια γίνεται λόγος για τη γραπτή επικοινωνία, αναφέρονται τα χαρακτηριστικά του γραπτού λόγου εν γένει, αλλά και ειδικά του αρχαίου κειμένου. Έτσι, η εργασία οδηγείται στο θέμα της αρχαίας τραγωδίας και κυρίως της ευριπίδειας. Στη συνέχεια γίνεται αναφορά τόσο στο συναίσθημα του αρχαίου κόσμου, όσο και στο συναίσθημα στη Μήδεια. Συνεπώς, η Μήδεια και το συναίσθημα συναντώνται ερευνητικά στο τρίτο κεφάλαιο που αποτελεί την καρδιά της εργασίας, δηλαδή την έρευνα για την επαγωγή συναισθήματος μέσα από τα ρήματα ψυχικού πάθους. Πρωτίστως, γίνεται αναφορά σε προηγούμενες έρευνες σχετικές με το θέμα, ενώ

στη συνέχεια επεξηγούνται βασικές έννοιες που θα χρησιμοποιηθούν στην παρούσα έρευνα, όπως τα ρήματα ψυχικού πάθους, οι εγκλίσεις και το μοντέλο του Parrot, στο οποίο θα βασιστεί η έρευνα. Έπειτα, παρατίθενται τα αποτελέσματα και τα συμπεράσματα που εξάγονται. Το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο έρχεται να ολοκληρώσει την εργασία με θεωρητικό και πάλι τρόπο αφορμώμενο από τα πορίσματα της έρευνας. Αναλύονται, λοιπόν, θέματα σχετικά με το φύλο, τις διαπροσωπικές σχέσεις και το ενδοοικογενειακό περιβάλλον. Έτσι, λίγο πριν το τέλος θεωρείται σκόπιμο να γίνει αναφορά στα θετικά συναισθήματα που πρέπει να έχει ο άνθρωπος, αφού είναι επιστημονικά αποδεδειγμένο ότι λειτουργούν ως μηχανισμός αναίρεσης των αρνητικών συναισθημάτων. Η εργασία κλείνει την αυλαία με αναφορά στο θέατρο, στα θετικά οφέλη που έχει αυτό στην ψυχή μας, αλλά και τη σημασία της θεατρικής παιδείας στην εκπαίδευση. Τέλος, στη συζήτηση προτείνεται το πώς μπορεί να κινηθεί ή εν λόγω έρευνα στο μέλλον και τι προεκτάσεις που μπορεί να λάβει μια τέτοιου είδους γλωσσική έρευνα που εμπίπτει στο σημασιολογικό πεδίο των συναισθημάτων.

Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ-ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η εν λόγω έρευνα εντάσσεται στο πλαίσιο της ευρύτερης έρευνας που αφορά στο σημασιολογικό πεδίο των συναισθημάτων με στόχο την περιγραφή της ελληνικής γλώσσας μέσω της δημιουργίας εργαλείων επεξεργασίας και της ανάπτυξης μεθόδων για την κατανόηση κειμένου. Οι γλωσσικές έρευνες για το συναίσθημα αποσκοπούν στη δημιουργία ενός σταθερού λεξιλογίου συναισθημάτων με κριτήρια τόσο συντακτικά όσο και σημασιολογικά. Αυτό που μελετάται, κυρίως, είναι ουσιαστικά δηλωτικά συναισθημάτων και ρήματα ψυχικού πάθους, καθώς τα τελευταία είναι εξ ορισμού μια γραμματική κατηγορία για το συναίσθημα, που οδηγεί σε πιο ασφαλή αποτελέσματα. Ωστόσο, δεδομένου ότι η γλώσσα είναι ένα πολύπλοκο φαινόμενο, μελετάται επίσης το περιβάλλον στο οποίο απατώνται τα ουσιαστικά, τα συμπληρώματα των ρημάτων, η σχέση τους με αυτά, η θέση του υποκειμένου και πολλές άλλες δομολειτουργικοί παράμετροι. Με λίγα λόγια το ζητούμενο είναι να επαληθεύεται το συναισθηματικό λεξιλόγιο με κριτήρια συντακτικά και σημασιολογικά, ώστε να είναι εμφανές ότι η υπό μελέτη σημασιολογική κατηγορία είναι αυτόνομη και διακριτή(Γιούλη & φωτοπούλου, 2012). Ο G. Gross (1994) διαπιστώνει ότι οι τάξεις των συναισθημάτων ορίζονται με σημασιολογικά κριτήρια, αλλά στη συνέχεια επικυρώνονται με συντακτικές και λεξικές ιδιότητες(Γιούλη & φωτοπούλου, 2012). Η μέχρι τώρα έρευνα για το συναισθηματικό λεξιλόγιο έχει γίνει στα νέα ελληνικά. Στην παρούσα έρευνα επιχειρείται για πρώτη φορά η χαρτογράφηση του σημασιολογικού πεδίου συναισθημάτων της αρχαίας ελληνικής μέσω της κατηγοριοποίησης και της διασύνδεσης ρηματικών τύπων που υπάγονται σε αυτό το πεδίο. Συγκεκριμένα επιχειρείται η οριοθέτηση και καταγραφή των ρημάτων ψυχικού πάθους με απώτερο σκοπό την περιγραφή και ανάλυση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και τη

βαθύτερη κατανόηση του αρχαίου κειμένου. Άλλωστε, η συστηματοποίηση των δεδομένων διευκολύνει την περιγραφή της γλώσσας και την αυτόματη ανάλυση. Η αναγνώριση συναισθήματος αποτελεί ζητούμενο στο χώρο της γλωσσικής τεχνολογίας με σκοπό την απρόσκοπτη και οικονομικότερη από άποψη χρόνου αποκωδικοποίηση ενός κειμένου, την κατανόηση των χαρακτήρων, αλλά και την προσέγγιση των βαθύτερων νοημάτων του. Επιπρόσθετα, η προσπάθεια εύρεσης συναισθήματος στο αρχαίο κείμενο θα μπορούσε να επιβεβαιώσει τη θεωρία για ύπαρξη καθολικών χαρακτηριστικών στα συναισθήματα και συγκεκριμένα για την ελληνική γλώσσα ότι υπάρχει μια συνέχεια στα συναισθήματα του ελληνικού κόσμου.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η συστηματική διερεύνηση του κειμένου αποτέλεσε πρωταρχικό στόχο της ανάλυσης περιεχομένου και οδήγησε στη συστηματική κωδικοποίηση και ποσοτικοποίηση του γραπτού λόγου. Η ποσοτικοποίηση των δεδομένων επέτρεψε την εύρεση σχέσεων μεταξύ διάφορων παραγόντων. Εξάλλου, η ανάλυση περιεχομένου στοχεύει στην αντικειμενική, συστηματική και ποσοτική περιγραφή του φανερού περιεχομένου της επικοινωνίας γραπτού ή προφορικού λόγου. Με τη συστηματική τεχνική μετατροπής του πλήθους των λέξεων ενός κειμένου σε λιγότερες κατηγορίες περιεχομένου, οι οποίες βασίζονται σε συγκεκριμένους κανόνες κωδικοποίησης, μελετάται ο όγκος των δεδομένων. Άλλωστε, η μέθοδος της κατηγοριοποίησης αποτελεί τον κύριο κορμό της ανάλυσης περιεχομένου, καθώς κωδικοποιεί τα δεδομένα. Για τον λόγο αυτό οι κατηγορίες στις οποίες κωδικοποιείται το κείμενο της έρευνας θα πρέπει να είναι σαφείς, να εξυπηρετούν τους ερευνητικούς σκοπούς και να είναι αμοιβαία αποκλειόμενες, ώστε το σύνολο των δεδομένων να ταιριάζει σε κάποια κατηγορία. Μέσω της στατιστικής επεξεργασίας των στοιχείων και των συσχετίσεων έγινε έλεγχος των θεωρητικών υποθέσεων της έρευνας. Η συλλογή, συστηματοποίηση και ανάλυση των υπό εξέταση ρημάτων ψυχικού πάθους της παρούσας ποσοτικής έρευνας βασίστηκε αποκλειστικά στην αρχαία τραγωδία του Ευριπίδη την «Μήδεια», εφόσον το εγχείρημα είναι πρώιμο, προκειμένου να εξαχθούν ασφαλή δεδομένα σύμφωνα με τους κανόνες της αρχαίας ελληνικής γραμματικής. Η συγκεκριμένη αρχαία τραγωδία επιλέχθηκε, αφενός επειδή θεωρείται ένα κείμενο με συναισθηματικά φορτισμένο λόγο και αφετέρου, επειδή άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση στην παγκόσμια λογοτεχνία. Ως βασική μετάφραση επιλέχθηκε αυτή του φιλόλογου, Τάσου Ρούσσου, επειδή οι μεταφράσεις του χρησιμοποιούνται ως πανεπιστημιακά εγχειρίδια στα τμήματα των φιλοσοφικών σχολών, ενώ συμπληρωματικά επιλέχθηκε η μετάφραση του Γιώργου Χειμωνά, καθώς είναι ένας συγγραφέας που διεισδύει ψυχαναλυτικά στις εσωτερικές πτυχές της συνείδησης των ηρώων. Χρησιμοποιήθηκε, επίσης, το περίφημο λεξικό της αρχαίας ελληνικής γλώσσας του Ιωάννη Σταματάκου. Τα ρήματα εισήχθησαν στις διάφορες συναισθηματικές

κατηγορίες με βάση το μοντέλο που προτείνει ο ψυχολόγος Gerrod Parrott (2001) για τα βασικά συναισθήματα, ενώ εκτός από τα ρήματα ψυχικού πάθους ως εργαλεία για την διεισδυτικότερη ανάλυση του συναισθήματος αξιοποιήθηκαν επιπλέον οι εγκλίσεις και οι ρηματικοί τύποι του απαρεμφάτου και της μετοχής.

ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Επειδή η εν λόγω εργασία μελετά και κατατάσσει τα ρήματα ψυχικού πάθους της αρχαίας ελληνικής, το πρώτο ζήτημα που ανέκυψε είναι το αν υπάρχουν κάποια κριτήρια, κάποιοι κανόνες συντακτικοί και γραμματικοί που να εξασφαλίζουν την έγκυρη κατάταξη των ρημάτων σε αυτό το είδος. Έπειτα, το δύσκολο εγχείρημα θα ήταν η κατάταξη σε δευτερογενή ή τριτογενή συναισθήματα σύμφωνα με το μοντέλο του Parrott (2001), εφόσον η τοποθέτηση στις κατηγορίες προϋποθέτει υποκειμενική επιλογή, γεγονός που αφαιρεί αυτομάτως σε αυτό το στάδιο της έρευνας ένα μεγάλο βαθμό αντικειμενικότητας. Για τους παραπάνω λόγους επιλέχθηκε η κατάταξη να γίνει με βάση τα πρωτογενή συναισθήματα του μοντέλου και να μη στηριχθεί σε αυτό το στάδιο η κατάταξη στα συντακτικά χαρακτηριστικά των ρημάτων, αλλά μόνο σε σημασιολογικά, καθώς βρίσκεται σε πολύ πρώιμο στάδιο, στο οποίο απαιτείται πρωτίστως η αντιστοιχία των αρχαίων ρημάτων στα συναισθήματα με ακρίβεια. Μεταξύ άλλων, η γλώσσα ενός ποιητικού έργου είναι πιο ρευστή λόγω της ελευθεριότητας του ποιητή, πολλώ δε μάλλον στην αρχαία τραγωδία, η οποία διακρίνεται σε διαλογικά και σε χορικά μέρη, στα οποία χρησιμοποιείται διαφορετική διάλεκτος (στα χορικά χρησιμοποιείται η δωρική, ενώ στο κείμενο η ιωνική με μεγάλη επίδραση της αττικής). Επίσης, στο μοντέλο του Parrott υπάρχει μια πληθώρα από δευτερογενή και τριτογενή συναισθήματα που δεν είμαστε ακόμα σε θέση να τα αναγνώσουμε με ακρίβεια στην αρχαία ελληνική γλώσσα λαμβάνοντας υπόψη τη μετάφραση και μόνο. Ένα άλλο ζήτημα προέκυψε στην έρευνα από την αξιοποίηση των εγκλίσεων. οι εγκλίσεις δεν είναι μονοσήμαντες, απλές ή με μόρια και ανάλογα με τα συμφραζόμενα τους έχουν κι άλλες σημασίες, που κανονικά προκύπτουν από τις βασικές και συνιστούν έτσι τα διάφορα συντακτικά τους είδη. Έτσι, προκύπτει ένας ακόμα περιορισμός, εφόσον υπάρχουν πάρα πολλές σημασιολογικές αποχρώσεις στις εγκλίσεις. Κάθε δευτερεύουσα πρόταση χρησιμοποιεί την έγκλιση με τον δικό της τρόπο. Όταν η έγκλιση μπαίνει μέσα σε δευτερεύουσα ή σε υποθετικό λόγο ή πλάγιο, παίρνει ακόμα περισσότερες σημασιολογικές προεκτάσεις με αποτέλεσμα να δημιουργούνται περισσότερες κατηγορίες. Έτσι, προκύπτουν περισσότερες από τις τέσσερις βασικές κατηγορίες, λόγω των περισσότερων εγκλίσεων που σχηματίζονται. Προκειμένου να αντιμετωπιστεί ο περιορισμός που προκύπτει από την πολυπλοκότητα της λειτουργίας των εγκλίσεων, επιλέχθηκε σε αυτήν τη φάση της έρευνας να αποτελεί βάση μελέτης η πρωταρχική σημασία των εγκλίσεων. Σε γενικές γραμμές, η μεγαλύτερη δυσκολία για την εν λόγω έρευνα είναι ότι δεν

υπήρχε μια προηγούμενη αντίστοιχη μελέτη, ώστε να αποτελέσει βάση ή να μπορεί να γίνει σύγκριση πορισμάτων με σκοπό την περεταίρω αξιοποίηση των δεδομένων.

Α΄ ΜΕΡΟΣ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΘΕΩΡΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 : ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

1.1. ΟΡΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ

Το συναίσθημα είναι μια σύνθετη υποκειμενική συνειδητή εμπειρία κατά την οποία παρατηρείται νοητική εμπλοκή, ψυχοσωματική έκφραση και βιολογικές αντιδράσεις του σώματος. Η έννοια του συναισθήματος ενέχει τη ψυχική διέγερση του ατόμου που οφείλεται σε διάφορους παράγοντες και κατ' επέκταση προκαλεί φυσιολογικές αντιδράσεις. Με λίγα λόγια, το συναίσθημα είναι ό,τι νιώθει ο άνθρωπος γενικά στην ψυχή του (Μπαμπινιώτης, 2002). Ωστόσο, δε συναντάται μόνο στον άνθρωπο, αλλά σε όλα τα θηλαστικά ως αποτέλεσμα περίπλοκων ορμονικών επιδράσεων και του ασυνείδητου νου. Τα συναισθήματα είναι πολύ δύσκολο να ελέγχονται με συνειδητή προσπάθεια, καθώς προκαλούν την αλλαγή συμπεριφοράς στα θηλαστικά, ανάλογα με την κατάσταση στην οποία αυτά βρίσκονται. Η διαχείριση των συναισθημάτων από τον άνθρωπο είναι μια αρκετά δύσκολη διαδικασία, η οποία μπορεί να αποτελέσει πολλές φορές την αιτία που δυσχεραίνεται η ζωή του (Βικιπαίδεια), διότι το συναίσθημα δε βιώνεται ως μια απλή αίσθηση, αλλά ως κάτι πιο βαθύ και εσωτερικό, που επιδρά στο σώμα και την ψυχή.

Τα συναισθήματα δεν πρέπει σε να συγχέονται με τις αισθήσεις. Οι αισθήσεις είναι ερεθίσματα του εξωτερικού περιβάλλοντος που λειτουργούν ως μηχανισμοί πληροφόρησης για τον κόσμο, με πληροφορίες που συλλέγονται μέσω των αισθητήριων οργάνων, για να τύχουν αργότερα εσωτερικής επεξεργασίας. Αποτέλεσμα των αισθήσεων είναι τα αισθήματά μας, αυτά που αντιλαμβανόμαστε δηλαδή με τις αισθήσεις μας. Η αίσθηση είναι η πρώτη μορφή γνώσεως που έχουμε για τον κόσμο μας (Μπαμπινιώτης, 2002), είναι η πηγή όλων των γνώσεων μας για την υλική εξωτερική πραγματικότητα, για τις μορφές της ύλης, για τις μορφές της κίνησης. Τα αντικείμενα και τα φαινόμενα ερεθίζουν τον νευρικό ιστό που μεταφέρει το σήμα στον εγκέφαλο και προκαλεί το αίσθημα, ήτοι το αίσθημα οφείλεται στην μεταμόρφωση της επίδρασης ενός εξωτερικού ερεθισμού σε περιστατικό της συνείδησης. Κατ' ακολουθίαν τα αισθήματα είναι οπτικά, ακουστικά, αφής, γεύσης και τα αντιλαμβανόμαστε με τη βοήθεια των αισθήσεών μας και των αισθητήριων οργάνων μας. Το αίσθημα είναι μια πρώτη γενική και απροσδιόριστη εντύπωση ή το προϊόν αυτής που γεννάται μέσα από τις αισθήσεις και την αντίληψη, όταν ένα εξωτερικό ερέθισμα ή μια εσωτερική διέγερση

μετουσιώνεται σε βίωση. Η νευροφυσιολογική διαδικασία σχηματισμού της αισθητηριακής αντίληψης ξεκινά από τον περιβαλλοντικό ερεθισμό του αισθητηρίου οργάνου και μέσω των κεντρομόλων νεύρων φθάνει μέχρι τον εγκεφαλικό φλοιό, αλλάζοντας την ουσία των γαγγλιακών κυττάρων, μετασχηματίζοντας δηλαδή τα ερεθίσματα σε εσωτερικές διεγέρσεις και αυτές με τη σειρά τους σε αισθήματα. Αισθανόμαστε (βλέπουμε, ακούμε, γευόμαστε κλπ.) τους φυσικούς ερεθισμούς με έναν όμως υποκειμενικό τρόπο, καθώς τις εξωφυσικές ιδιότητες ο κάθε άνθρωπος τις επεξεργάζεται δημιουργικά μέσω του προσωπικού του μετασχηματισμού. Γι' αυτό είναι αδύνατο οι άνθρωποι να νιώθουν ακριβώς τα ίδια αισθήματα από τα ίδια πράγματα. Γνωρίσματα των αισθημάτων είναι η ποιότητα, η ένταση και η διάρκεια. Τα αισθήματα διακρίνονται σε ψυχολογικά, σε μυϊκά ή κιναισθητικά, στατικά, οργανικά, σεξουαλικά, ζωικά, οπτικά, ακουστικά, γευστικά, οσφρητικά, απτικά/δερμικά, θερμοκρασίας, πίεσης και πόνου (Βικιπαίδεια).

Όσον αφορά στο συναίσθημα παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός επιστημονικά ορισμός, υπάρχει μια σημαντική συναίνεση ως προς το ότι οι συναισθηματικές καταστάσεις νοούνται, κυρίως, σαν διαδικασίες που διαχέονται στο χρόνο εμπλέκοντας μια ποικιλία στοιχείων, τα οποία δεν είναι διευκρινισμένο αν αποτελούν απαραίτητο ή τυπικό κομμάτι των συναισθημάτων (Parrot, 2001). Ένα συναισθηματικό επεισόδιο ξεκινά με μια αξιολογική αντίληψη για τη φύση της κατάστασης, γνωστή και ως αποτίμηση της κατάστασης (Lazarus, 1991 όπως αναφ. σε Parrot σελ 376), με την οποία αξιολογούνται γεγονότα ή αντικείμενα που επηρεάζουν σημαντικά τις σκέψεις, τους στόχους ή τις αξίες ενός ατόμου με θετικό ή αρνητικό τρόπο. Η εν λόγω διαδικασία οδηγεί πολλούς θεωρητικούς στο συμπέρασμα ότι τα συναισθήματα έχουν και γνωστική πλευρά. (Solomon, 1976 όπως αναφ σε Parrot σελ 376). Παρ' όλα αυτά δεν είναι πεπεισμένοι όλοι οι θεωρητικοί ότι οι εκτιμήσεις αυτές είναι απαραίτητες. Οι συναισθηματικές αντιδράσεις μπορεί να περιλαμβάνουν αλλαγές στη σκέψη, τη συμπεριφορά, τη φυσιολογία και την έκφραση. Τα αποτελέσματα αυτών των αλλαγών με τη σειρά τους επηρεάζουν την ετοιμότητα του ανθρώπου να σκέφτεται και να ενεργεί με ορισμένους τρόπους, καθώς και την ένδειξη αυτής της ετοιμότητας σε άλλους, δηλαδή την κοινωνική αλληλεπίδραση και τις σχέσεις. Η ανάπτυξη, λοιπόν, ενός συναισθήματος με την πάροδο του χρόνου εξαρτάται αφενός από τον τρόπο αξιολόγησης της κατάστασης και αφετέρου από τον τρόπο αντιμετώπισης της (Parrot, 2001). Με μια στενότερη έννοια θα μπορούσε να ειπωθεί ότι μια συναισθηματική κατάσταση ουσιαστικά τελειώνει, όταν προσελκύεται η προσοχή από ένα άλλο ζήτημα, αλλά με μια ευρύτερη έννοια ότι το συναισθηματικό επεισόδιο μπορεί να συνεχίζεται μέχρι το σημείο που η αξιολόγηση του γεγονότος αλλάζει σημαντικά (Frijda, Mesquita, Sonnemans, & Van Goozen, 1991 όπως αναφ. σε Parrot σελ 376).

Εν κατακλείδι, ένα συναίσθημα μπορεί να οριστεί ως αντίδραση σε προσωπικά σημαντικά γεγονότα, όπου η αντίδραση συμπεριλαμβάνει βιολογικές, γνωστικές και συμπεριφορικές αντιδράσεις, καθώς και υποκειμενικά συναισθήματα απόλαυσης ή δυσαρέσκειας. Πρέπει όμως να καταστεί σαφές ότι ακόμη και σε έναν τόσο χαλαρό ορισμό, είναι σημαντικό να συνειδητοποιήσουμε ότι η έννοια του συναισθήματος στην ακαδημαϊκή ψυχολογία συχνά διαφέρει από εκείνη της συνηθισμένης γλώσσας (Parrot, 2001). Έπειτα, οι σημασιολογικές αποχρώσεις των συναισθημάτων ποικίλλουν από γλώσσα σε γλώσσα (Wierzbicka, 1992 όπως αναφ. σε Parrott σελ 376). Επομένως, η προσπάθεια για ορισμούς που καλύπτουν πολιτισμικά και γλωσσικά όρια είναι επισφαλής (Russell et al. 1995 παρροτ 376). Επιπλέον, η απάντηση στο τι νιώθουμε τη δεδομένη στιγμή, έχει αναμφίβολα να κάνει με την συγκυρία. Άλλωστε, οι όροι των συναισθημάτων αναπτύχθηκαν για να εξυπηρετούν τους σκοπούς των καθημερινών ομιλητών, οι οποίοι ενδύουν τα συναισθήματα με την προσωπική τους εκτίμηση. Επιπρόσθετα, στην καθημερινή χρήση πολλοί όροι αναφέρονται σε ένα ευρύ φάσμα φαινομένων που έχουν ελάχιστα κοινά μεταξύ τους.

Η έννοια του συναισθήματος γίνεται πιο ασαφής, ως επί το πλείστον, στα άκρα του συναισθηματικού συνεχούς. Επί παραδείγματι, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο θυμός και η θλίψη είναι συναισθήματα, αλλά υπάρχει λιγότερη συμφωνία για το αν θα συμπεριληφθούν σε αυτά τα συναισθήματα και οι διαθέσεις όπως είναι η κατάθλιψη ή η ευερεθιστότητα. Ένα άλλο σημείο προβληματισμού είναι η ένταξη των μακροχρόνιων συναισθημάτων όπως η αγάπη, κάποια κινητήρια συναισθήματα (πείνα, σεξουαλική διέγερση) ή κάποια γνωστικά συναισθήματα (σύγχυση, déjà vu κ.α.) στις συναισθηματικές κατηγορίες. Εάν οι στόχοι της έρευνας απαιτούν τη διερεύνηση στην καθημερινή χρήση των συναισθημάτων, τότε οι ορισμοί μπορούν να είναι πιο χαλαροί. Αν όμως οι στόχοι της έρευνας πρέπει να αναπτυχθούν αντικειμενικά, τότε πρέπει απαραίτητα να γίνεται μια σε βάθος κατανόηση των πτυχών του συναισθήματος ανεξάρτητα από την ιδιοπροσωπία του κάθε ατόμου, τις λαϊκές αντιλήψεις και τη συγκυρία (Clore & Ortony, 1991 όπως αναφ 376). Ακόμη, πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στη διάκριση των συναισθηματικών εννοιών από τις καθημερινές αντιλήψεις για τα συναισθήματα που μπορεί να φέρουν τις ίδιες ετικέτες (Parrot, W.G., 2001). Τέλος, όπως γίνεται αντιληπτό από την συνεξέταση των όρων αίσθηση, αίσθημα και συναίσθημα στην περίπτωση του τελευταίου τονίζεται ιδιαίτερα η ψυχική διέγερση.

1.1.1 ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ ΜΕ ΑΛΛΕΣ ΠΤΥΧΕΣ ΤΟΥ ΝΟΥ

Για αιώνες οι φιλόσοφοι και οι ψυχολόγοι έβρισκαν βολικό να γίνεται διάκριση μεταξύ των διαφόρων πτυχών του νου. Για παράδειγμα, ο Πλάτωνας στην πολιτεία αναφέρεται σε τρία μέρη της ψυχής, ο όρος ψυχή στον Πλάτωνα δηλώνει το χαρακτήρα, την προσωπικότητα αλλά και το νου. Το κατώτερο μέρος της ψυχής, το αλόγιστον ή έπιθυμητικόν επιδιώκει την εκπλήρωση των βασικών βιολογικών

αναγκών όπως είναι το φαγητό, η αναπαραγωγή και γι' αυτόν τον λόγο τιθασεύεται από το θυμοειδές, το δεύτερο μέρος της ψυχής που είναι σε ανώτερο πνευματικά επίπεδο από το μη σκεπτόμενο μέρος. Σε αυτό το επίπεδο εμπλέκεται η σκέψη με τις επιθυμίες, που εκπορεύονται από τις βιολογικές ανάγκες και έτσι δημιουργούνται τα συναισθήματα. Ωστόσο, και αυτό το μέρος υποτάσσεται στο ανώτερο στοιχείο της ψυχής, που είναι το λογιστικόν μέρος, το καθαρά σκεπτόμενο. Το λογιστικόν μέρος είναι το πιο σπουδαίο μέρος της ψυχής, καθώς εδράζεται στον ανθρώπινο εγκέφαλο, εκεί από όπου μπορεί να εποπτεύει ολόκληρο τον άνθρωπο και να τον τροφοδοτεί με λογική σκέψη. Εξού και η αντιστοιχία των μερών της ψυχής με το νου, την καρδιά και τις επιθυμίες. Την τριμερή διαίρεση της ψυχής πρότεινε και ο μαθητής του Πλάτωνα, ο Αριστοτέλης που αρχικά έκανε λόγο για διμερή διαίρεση. Είχε αναγνωρίσει δηλαδή σε πρώτη φάση ένα καθαρά άλογον μέρος, καθοδηγούμενο αποκλειστικά από τις βιολογικές ανάγκες της ψυχής και ένα καθαρά λόγον ἔχον μέρος, που υποδεικνύει τη λογική στον άνθρωπο. Στη συνέχεια, όμως, κατέληξε στην τριμερή διαίρεση της ψυχής προσθέτοντας και το μέρος που μετέχει τόσο του ἄλλογου, όσο και του λόγου ἔχοντος. Το ἄλογον μέρος σχετίζεται με τη διατροφή και την αύξηση του ανθρώπινου οργανισμού και άρα δεν έχει καμία σχέση με την αρετή, ενώ το μέρος που αφορά καθαρά και απόλυτα το λογικό μας, έχει σχέση με τις διανοητικές αρετές. Εκείνο το μέρος που αμφιταλαντεύεται ανάμεσα σε αυτά τα δυο άκρα της ψυχικής δραστηριότητας και ο ίδιος το ονόμασε ἐπιθυμητικόν, έχει να κάνει με τις αρετές που περιγράφουν το χαρακτήρα του ανθρώπου, δηλαδή αυτές που αναπτύσσονται με τη συστηματική άσκηση, προκειμένου να δαμάσουν τις άλογες επιθυμίες. Έτσι κατέληξε ο Αριστοτέλης να διακρίνει τις ανθρώπινες αρετές σε ηθικές και σε διανοητικές (Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2011).

Το ζήτημα της ψυχικής δραστηριότητας που απασχόλησε τους αρχαίους Ἕλληνες, στη σύγχρονη ψυχολογία επικεντρώνεται στις πτυχές του νου, καθώς η ψυχή σε επιστημονικό επίπεδο ταυτίζεται με αυτόν. Κάποιοι θεωρητικοί αντιμετωπίζουν αυτές τις πτυχές του νου σαν να είναι ξεχωριστά μέρη. Αναμφίβολα, δεν είναι άτοπο να ειπωθεί ότι η νοητική δραστηριότητα περιλαμβάνει αυτές τις πτυχές και ότι μπορεί να γίνει μια έγκυρη εννοιολογική διάκριση μεταξύ των. Μπορούμε επιστημονικά να κάνουμε λόγο για την πτυχή του πνεύματος που κατευθύνεται προς τη δράση, για την πλευρά του νου που περιλαμβάνει υποκειμενικό συναίσθημα αλλά και για την πτυχή του νου που ενέχει τη σκέψη. Παρ' όλα αυτά, το σκεπτικό για το διαχωρισμό αυτών των πτυχών βασίζεται συνήθως στο γεγονός ότι οι άνθρωποι αισθάνονται μερικές φορές ένα συναίσθημα που οι ίδιοι το θεωρούν παράλογο ή αδυνατούν να αισθανθούν ένα συναίσθημα που πιστεύουν ότι δικαιολογείται (Parrot, 2001). Τέτοιες συγκρούσεις μπορεί να φανερώσουν ότι τα κίνητρα, το συναίσθημα και η γνώση μπορούν να λειτουργήσουν ανεξάρτητα, γεγονός που οδηγεί πολλούς θεωρητικούς να υιοθετούν την άποψη ότι τα ανωτέρω στοιχεία λειτουργούν αποκλειστικά ως ξεχωριστές οντότητες. Άλλοι θεωρητικοί,

όμως, τονίζουν ότι τα συναισθήματα έχουν τόσο γνωστικές όσο και κινητήριες ιδιότητες και ότι αυτά τα στοιχεία αναφέρονται σε διαφορετικές πτυχές των ψυχικών γεγονότων και δεν αντιστοιχούν σε πραγματικούς διαχωρισμούς εντός του νου (π.χ. Peters, 1958 όπως αναφ σε Parrot σελ 377). Από τους αρχαίους Έλληνες ο Αριστοτέλης ήταν, κυρίως, εκείνος που ασχολήθηκε με τα αισθήματα. Στην Αγία Γραφή ο εβραϊκός όρος *nehesh* (= ψυχή) δηλώνει τη σωματική έδρα των ποικίλων αισθημάτων.

Ο επιστημονικός ορισμός του αισθήματος επιχειρήθηκε για πρώτη φορά από τον W. Wundt (1832-1920), ο οποίος εκλάμβανε τα αισθήματα ως καταστάσεις της συνείδησης που προκαλούνται μέσω των αισθητηρίων οργάνων από την επίδραση των εξωτερικών φαινομένων (Βικιπαίδεια). Ωστόσο, ο εν λόγω ορισμός γεννά τα ερωτήματα κατά πόσο τα εξωτερικά ερεθίσματα από το περιβάλλον μπορούν να προκαλέσουν αισθήματα και όχι απλώς αντανakλαστικές αντιδράσεις, σε τι βαθμό συμβαίνει αυτό και ποιοι άλλοι μηχανισμοί εμπλέκονται, για να συμβεί. Επίσης, στον ορισμό δεν διευκρινίζεται μέχρι ποίου επιπέδου ζώντων οργανισμών συναντάμε αποκλειστικώς αντανakλαστικές δραστηριότητες ή αισθήματα, ενώ το μείζον ζήτημα που ανακύπτει και απασχολεί τους επιστήμονες μέχρι και σήμερα είναι το πώς ορίζουμε τη συνείδηση.

Οι γερμανοί αντικειμενιστές (A. Bethe και J. J. Üchüll) αντικατέστησαν τον όρο αίσθημα με τον όρο υποδοχή (*reception*). Σύμφωνα με τον Ernst Mach (1848-1916), αίσθημα θεωρείται ακόμη και η στοιχειωδέστερη δραστηριοποίηση των υποδεκτικών οργάνων, ανεξαρτήτως αν αυτό το φαινόμενο λαμβάνει χώρα συνειδητά ή ασυνειδητά. Κατά τον γνωστό Γάλλο ψυχολόγο Henri Louis Charles Piéron (1881-1964) το αίσθημα είναι μία νοητική θεωρητικώς αφαίρεση, το καθαρό αίσθημα δεν υπάρχει, διότι αυτό που παρατηρούμε, είναι αντιληπτικές συμπεριφορές (Βικιπίδεια). Από τη στιγμή, δηλαδή, που ερχόμαστε σε επαφή με τα αντικείμενα του εξωτερικού και εσωτερικού μας κόσμου και αποκτούμε εμπειρίες αυτών των αντικειμένων, δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο αποκλειστικά για αισθήματα, διότι εμπλέκεται η αντιληπτική ικανότητα του εκάστοτε δέκτη. Διάφοροι Θετικιστές, βέβαια, και άλλοι Ιδεαλιστές φιλόσοφοι δηλώνουν ότι οι ανθρώπινες αισθήσεις δεν αντανakλούν τις ιδιότητες και τα φαινόμενα του υλικού κόσμου αλλά είναι σημάδια που δεν αντανakκρίνονται σε αυτές τις ιδιότητες. Ωστόσο, αυτό δε συνάδει εντελώς με την πρακτική δραστηριότητα του ανθρώπου να αντιλαμβάνεται τις ιδιότητες και τα φαινόμενα των πραγμάτων που λειτουργούν έξω από αυτόν, ανεξάρτητα με το αν εμπλέκεται και η προσωπική ερμηνεία των ερεθισμάτων.

Από την άλλη πλευρά είναι γεγονός ότι ελάχιστο μέρος του φυσικού κόσμου μας γίνεται αισθητό, δεδομένου ότι ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται διαφορετικά τα ποικίλα ερεθίσματα του περιβάλλοντός του από ό,τι ορισμένα ζώα, αλλά και άλλοι άνθρωποι. Όπως έχει προαναφερθεί, ο κάθε άνθρωπος επεξεργάζεται δημιουργικά τις εξωφυσικές ιδιότητες μέσω του προσωπικού του μετασχηματισμού. Σήμερα, τα

τελειοποιημένα μέσα της έρευνας επιτρέπουν να προσδιοριστεί με μεγαλύτερη ακρίβεια η λεπτή δομή των συστημάτων υποδοχής και να προωθηθεί η ανάλυση του τρόπου λειτουργίας τους στα πιο ανόμοια είδη ζώων.

1.2. Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

Πολλοί υποστηρίζουν ότι τα συναισθήματα είτε είναι δυσλειτουργικά, είτε δεν έχουν λειτουργίες. Για παράδειγμα πολλοί στωικοί όπως ο Επίκτητος ή Μάρκος Αυρήλιος πίστευαν ότι τα συναισθήματα είναι αποτέλεσμα εσφαλμένων σκέψεων, γι' αυτό και πρέπει να παραβλέπονται. Ο Δαρβίνος αντιλαμβανόταν τις συναισθηματικές εκφράσεις ως ίχνη παλαιότερων κινήσεων, που στο παρελθόν είχαν λειτουργίες, αλλά εξελικτικά οι λειτουργίες τους έπαψαν να έχουν ισχύ. Ο φιλόσοφος Jean-Paul Sartre (1948) χαρακτήρισε τα συναισθήματα ως τρόπους αποφυγής της ευθύνης και της αλήθειας.

Στον αντίποδα, άλλοι ισχυρίζονται ότι τα συναισθήματα προσφέρουν μια σειρά από λειτουργίες και οι λειτουργικές τους προσεγγίσεις απαντώνται σε όλα τα επίπεδα ανάλυσης, βιολογικό, ψυχολογικό, κοινωνικό και γνωστικό. Παραδόξως αυτή η άποψη βασίστηκε σε θεωρία του Δαρβίνου, όχι στην προαναφερθείσα, αλλά στη θεωρία της φυσικής επιλογής, η οποία έχει διαμορφώσει τη βάση της μετα-Δαρβινικής εξελικτικής βιολογίας. Σύμφωνα με αυτήν, τα συναισθήματα νοούνται σαν προσαρμογή μέσα στο πλαίσιο της εξέλιξης, που προσφέρει πολλές χρήσιμες λειτουργίες και παρά το γεγονός ότι μπορεί να είναι πολλές φορές δυσπροσαρμοστικά ή ακατάλληλα, ωστόσο είναι αποτέλεσμα της πίεσης από την εξέλιξη. Μάλιστα, υποστηρίζεται ότι τα ζώα που έχουν συναισθήματα, πρέπει να έχουν κάποια πλεονεκτήματα έναντι των ζώων που δεν έχουν. Βέβαια, η εν λόγω άποψη αν και βρίσκει χρησιμότητα στα συναισθήματα που είχαν οι πρόγονοι στις συνήθειές τους, αφήνει ανοιχτή την πιθανότητα να μην έχουν καμία χρησιμότητα στις δικές μας συνήθειες. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ότι μερικές από τις αντιδράσεις μας στο στρες, όπως οι αυξήσεις του καρδιακού ρυθμού και ορισμένων ορμονικών επιπέδων, φαίνονται πολύ πιο χρήσιμα στην δραπετεύση των προγόνων από αρπακτικά ζώα παρά στην προετοιμασία σύγχρονων ανθρώπων για διαλέξεις, εξετάσεις κτλ. (Parrot, 2001). Οι αντιδράσεις αυτές που έχουν κληροδοτηθεί από τους προγόνους μπορεί να είναι υπεύθυνες για σοβαρές ασθένειες που σχετίζονται με το άγχος, όπως καρδιακές προσβολές και έλκη στομάχου (Selye, 1976 όπως αναφ. σε Parrott σελ. 378, 2001). Στο βιολογικό επίπεδο μπορούν να θεωρηθούν ως προετοιμασία του σώματος για δράσεις που είναι συνήθως προσαρμοστικές σε καταστάσεις που παράγουν το συναίσθημα (Frijda, 1986 όπως αναφ. σε Parrott σελ. 378, 2001). Λειτουργούν, τρόπον τινά, σαν ένα σύστημα λήψης αποφάσεων μέσα από βραχύχρονες καταστάσεις αξιολόγησης που εστιάζουν στα ερεθίσματα (Ευσταθίου, Γ). Προσφέρουν ασφάλεια, βοήθεια, προειδοποίηση στον κίνδυνο και ώθηση για δράση.

Από νευροεπιστημονική πλευρά όμως, θεωρείται ότι η εξέλιξη του εγκεφάλου ακολούθησε τη γενικότερη εξέλιξη του ανθρώπινου οργανισμού που έπρεπε να επιβιώσει, για να διατηρηθεί στη ζωή μέσω της παρατήρησης του εσωτερικού οργανισμού (ομοιόσταση) και της παρατήρησης των εξωτερικών ερεθισμάτων. Η εξέλιξη του εγκεφάλου κατά κύριο λόγο ακολούθησε προσθετική πορεία. Οι απλούστερες δομές, δηλαδή, δεν αντικαταστάθηκαν από τις εξελικτικά πιο πρόσφατες, αλλά συνέχισαν να επιτελούν τις λειτουργίες τους με την αρωγή πλέον των ανώτερων δομών. Το 1970 ο MacLean πρότεινε τη θεωρία του τριπλού εγκεφάλου των ανώτερων θηλαστικών, σύμφωνα με την οποία ο ανθρώπινος εγκέφαλος αποτελείται από τρία στρώματα, κάθε ένα από τα οποία σηματοδοτεί ένα σημαντικό εξελικτικό στάδιο. Το παλαιότερο στρώμα, ο ερπετικός εγκέφαλος διεκπεραιώνει αυτόματες λειτουργίες, όπως η αναπνοή. Το επόμενο στρώμα, ο παλαιοθηλαστικός εγκέφαλος επιτελεί λειτουργίες που αφορούν στην επιβίωση και περιλαμβάνει τις δομές που είναι υπεύθυνες για το συναίσθημα (αποφυγή πόνου, αναζήτηση ηδονής), ενώ το τρίτο επίπεδο, ο νεοθηλαστικός εγκέφαλος είναι υπεύθυνος για τη λογική σκέψη (Ευσταθίου, Γ.). Έτσι η ανάπτυξη του συναισθήματος αποτελεί μία ενδιαμέση κατάσταση μεταξύ των λειτουργιών κατώτερων οργανισμών και ανώτερων λειτουργιών της ανθρώπινης συμπεριφοράς, γι' αυτό και το ίδιο μπορεί να οργανώνεται σε υποφλοιώδεις δομές για τα απλούστερα ερεθίσματα που έχουν επιβιωτική αξία (τα πρωτογενή συναισθήματα), ενώ τα πιο περίπλοκα κοινωνικά ερεθίσματα αναγνωρίζονται από μία περιοχή του πρόσθιου φλοιού (κοινωνικά συναισθήματα) (Ευσταθίου, Γ.)

Σε γνωστικό επίπεδο, η θεωρία του Oatley & Johnson-Laird (1987) βρίσκει λειτουργικό τον τρόπο που τα συναισθήματα μεταβάλλουν τις προτεραιότητες ενός ατόμου εξυπηρετώντας έτσι την κατανομή πόρων μεταξύ των πολλαπλών σχεδίων και στόχων (Parrott, 2001). Λειτουργούν, δηλαδή, σαν ένα σήμα συναγερμού που αποσύρει τα άτομα από την προσπάθεια επίτευξης ενός στόχου κατευθύνοντάς τα παράλληλα προς κάποιον άλλο στόχο, η σημασία του οποίου έχει εν τω μεταξύ αυξηθεί (Ευσταθίου, Γ.)

Σε κοινωνικό επίπεδο, οι λειτουργίες των συναισθημάτων έχουν εξεταστεί σε μονάδες τόσο μικρές όσο η διαδραστική (Fridlund, 1994 όπως αναφ. σε Parrott σελ. 378, 2001) και τόσο μεγάλες όσο μια ολόκληρη κουλτούρα (Lutz, 1988 όπως αναφ. σε Parrott σελ. 378, 2001.) Αυτό το εύρος απόψεων σχετικά με τη λειτουργικότητα των συναισθημάτων περιπλέκει τα πράγματα και μπορεί να οφείλεται εν μέρει σε σύγχυση μεταξύ της ακαδημαϊκής και της καθημερινής σημασίας του συναισθήματος, όπως έχει αναφερθεί και ανωτέρω. Οι θεωρητικοί που χρησιμοποιούν καθημερινές έννοιες μπορεί να είναι πιο πολλοί από τους θεωρητικούς που χρησιμοποιούν έναν ακαδημαϊκό ορισμό για την εξέταση περιπτώσεων που είναι παράλογες, που προκύπτουν από μεταγενέστερα κίνητρα ή που δεν είναι προσαρμοστικές. Ωστόσο, η διαφωνία δεν αφορά μόνο στους ορισμούς.

Ένα άλλο πρόβλημα είναι ότι τα συναισθήματα δεν έχουν σταθερά αποτελέσματα. Κάθε δεδομένη κατηγορία συναισθημάτων, όπως ο θυμός ή η ευτυχία, μπορεί να παρακινήσει μια ποικιλία εκφράσεων και δράσεων και οι στρατηγικές που θα ακολουθήσει ο καθένας για να ανταπεξέλθει, μπορούν να έχουν τεράστια επίδραση στο αν ένα συγκεκριμένο συναίσθημα είναι προσαρμοστικό ή λιγότερο προσαρμοστικό (Parrott, 2001). Ίσως, μια λογική θέση είναι ότι τα συναισθήματα έχουν τη δυνατότητα να είναι λειτουργικά και προσαρμοστικά, ρυθμιζόμενα όμως κατάλληλα για το συγκεκριμένο πλαίσιο εντός του οποίου εμφανίζονται. Αναμφίβολα, υπάρχει ανάγκη να διεξαχθεί περαιτέρω έρευνα για τους τρόπους με τους οποίους τα συναισθήματα μπορεί να είναι λειτουργικά ή δυσλειτουργικά, προκειμένου να έχουμε καλύτερη κατανόηση των λειτουργιών τους.

1.3. ΟΙ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ

Τα συναισθήματα αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής εμπειρίας του ανθρώπου, διότι μέσω αυτών αντιλαμβάνεται τόσο τον εσωτερικό του κόσμο, όσο και τα εξωτερικά ερεθίσματα που τον επηρεάζουν. Όπως έχει προαναφερθεί, οι σωματικές αλλαγές που προκαλεί ένα συναίσθημα, κινητοποιούν τον ανθρώπινο οργανισμό να δράσει, να εκφράσει τα εσωτερικά του βιώματα, αλλά και να τα κοινοποιήσει. Επομένως, τα συναισθήματα ικανοποιούν μια γκάμα από ανάγκες του ανθρώπου που έχουν ως ένα κοινό και απώτερο στόχο την επιβίωση του.

Τα συναισθήματα απορρέουν από μια ενδότερη, σαφώς, υποκειμενική ψυχική διεργασία (Δεδικούση, 2011) που διαπλέκεται όμως με τα εξωτερικά, αντικειμενικά ερεθίσματα μέσα σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, όπου διαδραματίζονται τα γεγονότα. Με λίγα λόγια, τα συναισθήματα νοηματοδοτούν τις αλλαγές του περιβάλλοντος, προάγουν τη δημιουργία κοινωνικών σχέσεων και προωθούν τη συνολική ανάπτυξη του ατόμου (Sroufe, 1996 όπως ανφ. στην Δεδικούση, σελ. 9, 2011). Ο συναισθηματικός κώδικας επικοινωνίας αποτυπώνεται πρωτίστως στα σωματικά συμπτώματα, που εκδηλώνονται και στις εκφράσεις του προσώπου.

Επομένως, μια από τις βασικές διαστάσεις του συναισθήματος είναι η σωματική αντίδραση (αυτομείωση κυκλοφορίας του αίματος, εφίδρωση, έκκριση ορμονών, διαστολή κόρης ματιών κα.) (Θαγγόπουλος, 2011). Ένα συναίσθημα, όμως, όπως έχουν καταδείξει οι έρευνες, συνδέεται άμεσα και με τις γνωστικές εκτιμήσεις στις οποίες προβαίνει ο άνθρωπος, όταν αξιολογεί τα γεγονότα.

Ως εκ τούτου, τα συναισθήματα έχουν και γνωστική διάσταση, η οποία διαμορφώνεται μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια. Πληθώρα ερευνών έχει καταδείξει συσχετίσεις των συναισθημάτων με τη γνωστική ανάπτυξη, καθώς και με διάφορους ατομικούς και κοινωνικούς παράγοντες, όπως είναι η ηλικία, το φύλο, η ιδιοσυγκρασία, το οικογενειακό, φιλικό και σχολικό πλαίσιο (Δεδικούση, 2011). Επίσης, πρόσφατες μελέτες έχουν δείξει όχι μόνο ότι το συναίσθημα έχει γνωστική διάσταση, η οποία επηρεάζει τη στάση μας απέναντι σε αυτό, αλλά και ο ίδιος ο γνωστικός έλεγχος επηρεάζεται από το συναίσθημα (Gray, 1999 & Pessoa, 2009

όπως αναφ. σε Demanet, Liefoghe, Verbruggen σελ. 1, 2011). Οι Gray et al (2002) διαπίστωσαν ότι η ενεργοποίηση στον προ-μετωπιαίο φλοιό, ο οποίος αποτελεί τμήμα του γνωστικού συστήματος ελέγχου, εξαρτάται από συναισθηματικές πληροφορίες. Αν και οι συνδέσεις μεταξύ συναισθηματικού και γνωστικού ελέγχου είναι εμφανείς στο νευροαπεικονιστικό επίπεδο, σε επίπεδο διαδικασίας δεν είναι πάντα σαφής ο τρόπος αλληλεπίδρασης των δύο συστημάτων (Demanet, Liefoghe, Verbruggen, 2011).

Το συναίσθημα, λοιπόν, είναι διέγερση, έχει δύναμη, σθένος, αλλά ενέχει και γνωστικό έλεγχο. Οι διαστάσεις αυτές αλληλοεπηρεάζονται, συν-διαμορφώνονται και οδηγούν στην έκφραση ενός συναισθήματος (θαγγόπουλος, 2011).

1.4. ΕΠΙΠΕΔΑ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ

Σε όλες τις επιστήμες τα φαινόμενα μπορούν να μελετηθούν σε οποιαδήποτε από τα διαφορετικά στάδια ανάλυσης τους. Για παράδειγμα, το νερό μπορεί να ιδωθεί από την οπτική γωνία της φυσικής μελετώντας τα σωματίδια και τις δυνάμεις των, ενώ από την οπτική της χημείας μπορεί να μελετηθεί με βάση τα άτομα και τα μόρια. Η εξέλιξη στις θετικές επιστήμες μπορεί να μελετηθεί σε διαφορετικά επίπεδα, όπως είναι το μοριακό, το γενετικό και το οικολογικό. (Parrot, 2001). Οι θεωρητικές επιστήμες, επίσης, δε στερούνται την δυνατότητα να μελετηθούν ποικιλοτρόπως και πολυπρισματικά. Το κάτοπτρο που θα επιλέξει ο ερευνητής να εξετάσει τα φαινόμενα έχει να κάνει με το σκοπό της έρευνας. Το συναίσθημα αποτελεί ένα πολύ καλό παράδειγμα πολυσχιδούς μελέτης για την επιστήμη της ψυχολογίας, διότι μπορεί να μελετηθεί με βάση τη βιολογία, τη σκέψη, αλλά και του κοινωνικού πλαισίου.

Σε βιολογικό επίπεδο τα συναισθήματα μελετώνται βάσει της δραστηριότητας στο νευρικό σύστημα και των αλλαγών που προκαλούν στην περιφέρεια του σώματος (π.χ. παλάμες, ένταση των μυών κ.α.). Από νευροεπιστημονική σκοπιά η δραστηριότητα των συναισθημάτων επικεντρώνεται στον εγκέφαλο και τις αλλαγές που επιφέρουν στην λειτουργία του. Στο γνωστικό επίπεδο, η μελέτη ενδέχεται να περιλαμβάνει την καταγραφή των αξιολογήσεων και των πεποιθήσεων για την αιτία ενός συγκεκριμένου γεγονότος ή την παρατήρηση της διακύμανσης της προσοχής απέναντι σε ένα ερέθισμα. Σε κοινωνικό επίπεδο, οι έρευνες για το συναίσθημα μπορεί να αφορούν στο χρονικό διάστημα που οι άνθρωποι ξοδεύουν στη βλεμματική επαφή ή στο πώς αυτοί αντιλαμβάνονται τις αλλαγές και πώς αυτές εν τέλει επηρεάζουν τις διαπροσωπικές τους σχέσεις (Parrot, 2001).

Αναμφίβολα, υπάρχουν πολλές οπτικές από τις οποίες θα μπορούσε να ιδωθεί το συναίσθημα. Ωστόσο, οι αναφερθείσες οπτικές είναι επαρκείς για να φωτίσουν το βασικό θέμα του συναισθήματος, διότι κάθε μία αυτές απευθύνεται σε σημαντικές πτυχές του συναισθήματος και στις αλλαγές που επιφέρει στον ανθρώπινο οργανισμό τόσο σε επίπεδο βιολογικό, ψυχολογικό, όσο και στο επίπεδο της διάδρασης με τους άλλους ανθρώπους, χωρίς να είναι κάποιο από αυτά πιο

κεντρικό ή περισσότερο επιστημονικό από το άλλο. Βέβαια, η πλήρης κατανόηση του συναισθήματος απαιτεί συχνά το συνδυασμό ιδεών και από τις τρεις αυτές οπτικές(Parrot, 2001).

1.4.1 ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η φυσιολογική προσέγγιση στο συναίσθημα χωρίζεται σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη αφορά στα σωματικά συμπτώματα όπως ταχυκαρδία, εφίδρωση χεριών, ξηροστομία, σφίξιμο στο στομάχι κα., δηλαδή ό,τι έχει να κάνει με το περιφερειακό νευρικό σύστημα εξού και ονομάζεται περιφερειακή προσέγγιση, ενώ η δεύτερη αφορά αποκλειστικά στη λειτουργία του εγκεφάλου, γι' αυτό και αποκαλείται η κεντρική προσέγγιση για το συναίσθημα.

A. Περιφερειακή Προσέγγιση

Η πιο ισχυρή δήλωση και αρκετά ακραία για την περιφερειακή προσέγγιση έγινε από τον William James (1884), ο οποίος ισχυρίστηκε ότι τα συναισθήματα δεν είναι τίποτα άλλο παρά η διέγερση του σώματος σε συγκεκριμένα εξωτερικά ερεθίσματα με τα οποία γίνεται η συνειδητοποίηση των διαφόρων σωματικών αλλαγών. Δεν υπάρχει συναίσθημα που να προηγείται αυτών των αλλαγών. Αν κάποιος συναντήσει, για παράδειγμα μια αρκούδα, αντιλαμβάνεται την αρκούδα και τότε το σώμα του απαντά με αυξημένο καρδιακό ρυθμό, μεγαλύτερη ροή αίματος στους μύες των ποδιών, εντονότερη την αναπνοή, διεύρυνση των ματιών κ.ο.κ. Η θεωρία του James έθεσε στο πεδίο της έρευνας τη μελέτη της αίσθησης των συναισθημάτων, κάτι που είχαν παραγκωνίσει έως τότε οι άλλοι ψυχολόγοι. Ωστόσο, αν πούμε ότι υπάρχουν περισσότεροι από έναν τύποι συναισθημάτων, τότε και οι αλλαγές που υποκινούνται από αυτά στο σώμα, θα έπρεπε να είναι διαφορετικές, αφού μέσω αυτών διακρίνουμε τα συναισθήματά μας. Είναι μια πρόβλεψη, όμως, που δεν επιβεβαιώνεται ερευνητικά.

Η πιο διάσημη από τις πολλές επιθέσεις κατά της θεωρίας του James έγινε από τον Walter Cannon (1927), ο οποίος ήταν ειδικός στο αυτόνομο νευρικό σύστημα. Ένα από τα δύο μέρη του αυτόνομου νευρικού συστήματος, το συμπαθητικό νευρικό σύστημα, είναι στενά συνδεδεμένο με πολλές από τις σωματικές απαντήσεις που χαρακτηρίζουν τα ισχυρά συναισθήματα. Και παράγει αλλαγές στο σώμα που χρειάζονται για την αντίδραση αγώνα ή φυγής σε πολλές καταστάσεις έκτακτης ανάγκης. Είναι προσαρμοστικό για τα ζώα, ώστε να έχουν ενέργεια να παλέψουν για τη ζωή τους ή να φύγουν από ένα αρπακτικό ή να ξεφύγουν από κάποια καταστροφή.

Το συμπαθητικό νευρικό σύστημα επηρεάζει το σώμα, έτσι ώστε η αδρεναλίνη να παράγεται, το οξυγόνο να απορροφάται, το αίμα να αντλείται, η ενέργεια να καίγεται και οι μύες να εργάζονται σε ύψιστη απόδοση (Parrott, 2001). Σύμφωνα με

τον Cannon η πλήρης ανταπόκριση του συμπαθητικού νευρικού συστήματος συχνά παίρνει ένα δευτερόλεπτο ή περισσότερο να συμβεί, ενώ οι άνθρωποι φαίνεται να βιώνουν συναισθήματα χωρίς αυτήν την καθυστέρηση. Επιπλέον, μη συναισθηματικές αιτίες, όπως η άσκηση και οι πυρετοί προκαλούν διέγερση του συμπαθητικού χωρίς όμως συναισθηματική εμπειρία, όπως και οι ενέσεις αδρεναλίνης δεν προκαλούν στους περισσότερους ανθρώπους τη δημιουργία συναισθημάτων. Αυτά και άλλα γεγονότα έπεισαν το Cannon ότι τα συναισθήματα δεν μπορούν να χαρακτηριστούν απλώς ως συνειδητοποίηση των συναισθηματικών αλλαγών στο σώμα.

Μεταγενέστερες έρευνες έχουν επιβεβαιώσει τη θεωρία του Cannon και την κριτική που άσκησε στον James για την υπεραπλούστευση της ερμηνείας των συναισθημάτων ως απλή ένδειξη σωματικών αλλαγών. Τραυματισμοί ανθρώπων στο νωτιαίο μυελό έχουν δείξει ότι όχι μόνο περιορίζουν τους ανθρώπους στις αναπηρικές καρέκλες, αλλά τους εμποδίζουν να δέχονται αισθήσεις από ένα μεγάλο μέρος του σώματός τους. Εάν, όμως, το συναισθηματικό συναίσθημα εξαρτιόταν από τις αισθήσεις στο σώμα, θα περίμενε κανείς από αυτούς τους ανθρώπους να βιώνουν τα συναισθήματα λιγότερο έντονα, κάτι που απέχει παρασάγγας από την πραγματικότητα, αφού αισθάνονται συναισθήματα τόσο έντονα όσο πριν από τους τραυματισμούς τους (Chwalisz, Diener, & Gallagher, 1988 όπως αναφ. σε Parrott σελ. 387, 2001). Επιπρόσθετα, όσον αφορά στη θεωρία του James, αυτό που δεν απαντάται είναι πώς το σώμα ξέρει τι είδους αντίδραση θα εκδηλώσει στο κάθε διαφορετικό ερέθισμα, πώς δηλαδή θα ανταποκριθεί κατάλληλα στην εκάστοτε περίπτωση. Τα συμβάντα πρέπει να ερμηνευθούν και να αξιολογηθούν σε κάποιο βαθμό, πριν γίνει η κατάλληλη αντίδραση. Η ανάγκη για μια τέτοια αξιολόγηση είναι ένας από τους κύριους λόγους για τους οποίους η φυσιολογική προσέγγιση συμπληρώνεται χρήσιμα από τις γνωστικές και κοινωνικές προσεγγίσεις. Αυτό δε συνεπάγεται, όμως, ότι η διέγερση δεν είναι απαραίτητη για συναισθήματά μας κι ότι δεν μπορεί να συμβάλει στη συναισθηματική μας εμπειρία ή ότι δεν είναι κάτι τέτοιο σημαντικό μέρος μιας συναισθηματικής αντίδρασης. Επί παραδείγματι, το χαμόγελο φαίνεται να κάνει τους ανθρώπους να αισθάνονται λίγο πιο ευτυχισμένοι από ό, τι όταν δεν χαμογελούν, αλλά η συνεισφορά στο συναισθηματικό κομμάτι φαίνεται να είναι αρκετά μικρή σε σύγκριση με άλλους παράγοντες, όπως η σημασία των γεγονότων (Laird, 1984 όπως αναφ. σε Parrott σελ. 387, 2001).

Τα ισχυρά συναισθήματα χαρακτηρίζονται από ετοιμότητα για έκτακτη ανάγκη, οι σωματικές αλλαγές που ακολουθούν αποτελούν μέρος αυτής της προετοιμασίας. Στην ουσία, οι σωματικές αλλαγές προετοιμάζουν το σώμα να λειτουργήσει με προσαρμοστικούς τρόπους. Δεν είναι, όμως, όλα τα συναισθήματα αυτό. Οι αυτόνομες αλλαγές, όπως στην περίπτωση της θλίψης, μπορούν επίσης να λειτουργήσουν ως ενδείξεις ότι ένα άτομο είναι συναισθηματικό. Μερικές φορές οι άνθρωποι αναγνωρίζουν το συναίσθημα στον εαυτό τους και στους άλλους από τη διέγερση του συμπαθητικού νευρικού συστήματος.

B. Κεντρική Προσέγγιση

Με βάση λοιπόν την απάντηση του Cannon στη θεωρία του James οι ερευνητές τη δεκαετία του 1920 άρχισαν να υιοθετούν τη λεγόμενη κεντρική προσέγγιση, για να ερμηνεύσουν το συναίσθημα προτείνοντας δηλαδή την ύπαρξη δομών στον εγκέφαλο που είναι υπεύθυνες για τον έλεγχο πολλών πτυχών των συναισθημάτων, συμπεριλαμβανομένου του συμπαθητικού νευρικού συστήματος.

Ο Papez (1937) και ο MacLean (1970) πρότειναν ότι υπάρχει ένα αλληλένδετο σύνολο δομών κοντά στο μέσο του εγκεφάλου, που ονομάζεται μεταιχμιακό σύστημα και παράγει συναισθήματα. Υπάρχουν πολλά αποδεικτικά στοιχεία γι' αυτόν τον ισχυρισμό και μάλιστα διαφορετικού τύπου. Η δραστηριότητα στα νεύρα του εγκεφάλου είναι δυνατό να τονωθεί εφαρμόζοντας σε αυτά μικρές ποσότητες ηλεκτρικού ρεύματος προκαλώντας συναισθηματική συμπεριφορά. Οι άνθρωποι με επιληψία, για παράδειγμα, μεταβάλλουν τη δραστηριότητα του μεταιχμιακού συστήματος με αποτέλεσμα να υφίστανται δραματικές αλλαγές στο συναίσθημα, επίσης το ίδιο συμβαίνει και με τα ναρκωτικά που επιδρούν στο μεταιχμιακό σύστημα προκαλώντας έντονες αλλαγές στο συναίσθημα ή με ασθένειες που προκαλούν βλάβη στο νευρικό σύστημα (Parrott, 2001).

Η διέγερση της αμυγδαλής, που αποτελεί μέρος του μεταιχμιακού συστήματος μπορεί να προκαλέσει επιθετική συμπεριφορά. Οι επιληπτικές κρίσεις που επικεντρώνονται στην αμυγδαλή μπορούν να προκαλέσουν την οργή των ανθρώπων και τη βίαιη επίθεση, ενώ η χειρουργική αφαίρεση αυτών των περιοχών μπορεί να τερματίσει αυτά τα επεισόδια οργής. Η λύσσα είναι γνωστό ότι παράγει βίαιη συμπεριφορά και προκαλεί βλάβη στο νευρικό σύστημα, ιδιαίτερα στην περιοχή γύρω από την αμυγδαλή. Μερικοί βίαιοι εγκληματίες, επίσης, έχουν βρεθεί με όγκους στον εγκέφαλο κοντά στην αμυγδαλή (Parrott, 2001).

Βέβαια, πέρα από τη νευρωνική αποτύπωση της λειτουργίας των συναισθημάτων, τα συναισθήματα φαίνεται να συνδέονται με τις αξιολογήσεις, τις κρίσεις και τις κοινωνικές πεποιθήσεις. Με λίγα λόγια η ολοκληρωμένη κατανόηση των συναισθημάτων απαιτεί να λαμβάνονται υπόψη όλα τα επίπεδα ανάλυσης. Το γεγονός ότι διαφορετικοί πολιτισμοί έχουν κάπως διαφορετικά συναισθήματα σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι αυτά τα συναισθήματα δεν έχουν γνωστικές ή φυσιολογικές πτυχές ή το γεγονός ότι τα σύγχρονα αντικαταθλιπτικά φάρμακα μπορεί να βοηθούν στην άμβλυνση κάποιων άσχημων συναισθημάτων υποδηλώνει ότι αυτά τα συναισθήματα δεν καλλιεργήθηκαν κάτω από συγκεκριμένες κοινωνικές πεποιθήσεις.

Από τα πιο σημαντικά καθήκοντα της έρευνας για το συναίσθημα είναι να κατανοήσουμε τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ αυτών των διαφορετικών πτυχών του συναισθήματος (Parrott, 2001). Η έρευνα για το ρόλο του αυτόνομου νευρικού συστήματος (ΑΝΣ) στο συναίσθημα έχει επικεντρωθεί σε δυο ζητήματα: στο βαθμό

συσχέτισης ανάμεσα σε συγκεκριμένες δραστηριότητες του ΑΝΣ και σε συγκεκριμένα συναισθήματα, καθώς και στην αποτελεσματικότητα των μετρήσεων του ΑΝΣ στην πολυγραφική μέθοδο, ήτοι στη μέθοδο ανίχνευσης ψεύδους (Pinel, 2011).

Οι θεωρίες των James-Lange και Cannon-Bard διαφέρουν ως προς τη προσέγγισή τους σε σχέση με την συναισθηματική ειδίκευση του αυτόνομου νευρικού συστήματος. Η θεωρία των James-Lange υποστηρίζει ότι διαφορετικά συναισθηματικά ερεθίσματα προκαλούν διαφορετικές δραστηριότητες του ΑΝΣ, οι οποίες παράγουν διαφορετικές συναισθηματικές εμπειρίες, ενώ η θεωρία των Cannon-Bard ισχυρίζεται ότι όλα τα συναισθηματικά ερεθίσματα παράγουν την ίδια διέγερση του συμπαθητικού, το οποίο προετοιμάζει τον οργανισμό για δράση (Pinel, 2011).

Τα πειραματικά στοιχεία υποδεικνύουν ότι η ειδίκευση των αντιδράσεων του ΑΝΣ βρίσκεται κάπου μεταξύ απόλυτης ειδίκευσης και απόλυτης γενίκευσης (Levenson, 1994 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 493). Υπάρχει πληθώρα ενδείξεων ότι δεν είναι όλα τα συναισθήματα συνδεδεμένα με το ίδιο πρότυπο δραστηριότητας του ΑΝΣ (Ax, 1995 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 493). Ωστόσο, δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για να στηρίξουν την υπόθεση ότι κάθε συναίσθημα χαρακτηρίζεται από διαφορετικό πρότυπο δραστηριότητας του ΑΝΣ.

Ο πολυγράφος είναι μια ανακριτική μέθοδος, η οποία χρησιμοποιεί δείκτες του ΑΝΣ, προκειμένου να διαπιστώσει την ειλικρίνεια των απαντήσεων του ατόμου που υποβάλλεται σε αυτήν, οι πολυγραφικές δοκιμασίες, που χορηγούνται από ειδικευμένους εξεταστές, μπορούν να αποτελέσουν χρήσιμα συμπληρώματα των συνηθισμένων ανακριτικών διαδικασιών, αλλά δεν είναι αλάνθαστα (Lacopo & Patrick, 1987 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 493). Το κύριο πρόβλημα στην αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας της πολυγραφικής μεθόδου είναι ότι στην πραγματικότητα είναι ελάχιστες οι φορές που γνωρίζουμε με βεβαιότητα, αν ο ύποπτος είναι ένοχος ή αθώος. Επομένως, κριτήριο ενοχής ή αθωότητας αποτελεί η βιολογική απόκριση στον πολυγράφο, δηλαδή εντονότερη διέγερση του συμπαθητικού οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο ανακρινόμενος ψεύδεται. Παρά το γεγονός ότι η πολυγραφική μέθοδος είναι ευρέως γνωστή ως «ανίχνευση ψεύδους» αυτό που ανιχνεύει είναι συναισθήματα και όχι ψέματα (Pinel, 2011).

1.4.1.1. Η ΒΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ

Η βιοψυχολογία είναι η επιστημονική μελέτη της βιολογίας της συμπεριφοράς (Dewsbury, 1991 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 4, 2011) με έρεισμα για τη μελέτη της συμπεριφοράς τη βιολογική προσέγγιση της ψυχολογίας.

Η ψυχολογία σαν επιστήμη που μελετά τη συμπεριφορά του ανθρώπου επικεντρώνεται, κυρίως, στις προφανείς δραστηριότητες του οργανισμού που

σχετίζονται με τη μάθηση, τη μνήμη, τα κίνητρα, την αντίληψη και το συναίσθημα (Pinel, 2011).

Η Βιολογία είναι ένα πολυμορφικό πεδίο γνώσεων με κύριο αντικείμενο έρευνας και μελέτης τις φυσικοχημικές όψεις των έμβιων όντων, χαρακτηριζόμενη έτσι ως επιστήμη της ζωής, μελετά τα χαρακτηριστικά και τη συμπεριφορά των οργανισμών, συμπεριλαμβανομένου του ανθρώπου, σε φυσιολογικές και παθολογικές καταστάσεις (βικιπαίδεια).

Αν και η μελέτη της βιολογίας της συμπεριφοράς έχει μια μακρόχρονη ιστορία, η βιοψυχολογία αποτελεί νεότερο νευροεπιστημονικό κλάδο. Η σύμπραξη, τρόπον τινά, των δυο επιστημών έγινε για πρώτη φορά από τον Hebb (Brown & Milner 2003, Cooper 2005, Milner 1993 όπως αναφ. σε Pinel σελ 4 2011), ο οποίος ανέπτυξε στο βιβλίο του *The Organization of Behavior* (1949) την πρώτη ολοκληρωμένη θεώρηση για το πώς σύνθετα ψυχολογικά φαινόμενα όπως η αντίληψη, τα συναισθήματα, η σκέψη και η μνήμη μπορούν να παραχθούν από τη δραστηριότητα του εγκεφάλου. Ο Hebb βάσισε τη θεωρία του σε πειράματα τόσο σε ανθρώπους όσο και σε πειραματόζωα, σε κλινικές μελέτες περίπτωσης και σε λογικά επιχειρήματα που είχαν ως αφετηρία οξυδερκείς παρατηρήσεις της καθημερινής ζωής του. Αυτή η εκλεκτική προσέγγιση έχει καταστεί σημείο αναφοράς της βιοψυχολογικής έρευνας (Pinel, 2011), η οποία κατέχει κυρίαρχη θέση στη νευροεπιστήμη.

Η νευροεπιστήμη είναι η επιστημονική μελέτη του νευρικού συστήματος. Δεδομένου ότι το νευρικό σύστημα αποτελεί το σύστημα που ρυθμίζει και ελέγχει την λειτουργία όλων των οργάνων του ανθρωπίνου σώματος καθώς και την μεταξύ τους αρμονική συνεργασία, είναι λογικό η νευροεπιστήμη παραδοσιακά να αναγνωρίζεται ως ένας κλάδος της βιολογίας.

Ωστόσο, η νευροβιολογία αναφέρεται ειδικά στη βιολογία του νευρικού συστήματος, ενώ η νευροεπιστήμη αναφέρεται σε ολόκληρη την επιστήμη του νευρικού συστήματος, συμπεριλαμβανομένων στοιχείων της ψυχολογίας, καθώς και τις καθαρά φυσικές επιστήμες.

Το νευρικό σύστημα αποτελείται κυρίως από εξειδικευμένα κύτταρα, τους νευρώνες, των οποίων η λειτουργία είναι να υποδέχονται αισθητικά ερεθίσματα και να τα μεταφέρουν στα εκτελεστικά όργανα, δηλαδή τους μυς και τους αδένες. Οι πληροφορίες για τις μεταβολές αυτές συλλέγονται από τους υποδοχείς και μεταβιβάζονται στο Κεντρικό Νευρικό Σύστημα. Τα όργανα του Νευρικού συστήματος είναι ο εγκέφαλος και ο νωτιαίος μυελός, που αποτελούν το Κεντρικό Νευρικό Σύστημα και τα νεύρα, που αποτελούν το Περιφερικό Νευρικό Σύστημα (βικιπαίδεια).

Η νευροεπιστήμη στις μέρες μας αποτελεί ένα διεπιστημονικό πεδίο που συνεργάζεται με άλλους τομείς όπως τη χημεία, τη γνωσιακή επιστήμη, την επιστήμη των υπολογιστών, τη μηχανική, τη γλωσσολογία, τα μαθηματικά, την ιατρική (συμπεριλαμβανομένης της νευρολογίας), τη γενετική, και συναφείς

κλάδους, συμπεριλαμβανομένης της φιλοσοφίας, της φυσικής και της ψυχολογίας. Επίσης, ασκεί επιρροή σε άλλους τομείς όπως την εκπαίδευση και την (βιο)ηθική (Albright Kandel & Posner 2000 Kandel & Squire 2000), είναι ένας κλάδος που επιχειρεί τη σύνθεση παίρνοντας ευρήματα από άλλους νευροεπιστημονικούς κλάδους και τα εφαρμόζει στη μελέτη της συμπεριφοράς. Άλλωστε, ο απώτατος σκοπός του νευρικού συστήματος είναι να παράγει και να ελέγχει συμπεριφορά (Doupe & Heisenberg 2000 Grillner & Dickson, 2002 όπως αναφ. σε Pinel σελ 4, 2011).

A. Η Περίπτωση του Phineas Gage

Το πρώτο ορόσημο στη βιοψυχολογική διερεύνηση του συναισθήματος είναι η περίπτωση του Phineas Gage το 1848. Πρόκειται για έναν 25χρονο εργοδηγό κατασκευής της σιδηροδρομικής τροχιάς Rutland και Burlington, ο οποίος έπεσε θύμα ενός τραγικού δυστυχήματος, καθώς μια σιδερένια οξύληκτος σφήνα πάχους 3 cm και μήκους 90 cm διαπέρασε το πρόσωπο του, το κρανίο και τον εγκέφαλο του βγαίνοντας από τη άλλη πλευρά μετά από μια έκρηξη με πυρίτιδα. Ο Gage παραδόξως επεβίωσε από το ατύχημα, αλλά μεταμορφώθηκε σε έναν άλλον άνθρωπο. Ενώ πριν το ατύχημα ήταν ένας ευφυής, κοινωνικός και ιδιαίτερα συμπαθής άνθρωπος από τους συναδέλφους του, ο οποίος εξέπεμπε σεβασμό και αξιοπιστία, μετά το ατύχημα, αν και φαινομενικά ήταν το ίδιο ικανός σωματικά και νοητικά, μετατράπηκε σε έναν αναξιόπιστο και παρορμητικό άνθρωπο που εκστόμιζε βωμολοχίες και φερόταν με ασέβεια. Είχε αλλάξει δηλαδή άρδην η προσωπικότητά του, καθώς και η συναισθηματική του ζωή, με αποτέλεσμα σύντομα να χάσει τη δουλειά του. Κατέληξε να περιφέρεται στους δρόμους ως πλανόδιος για δώδεκα ολόκληρα χρόνια μέχρι να πεθάνει. Πέντε χρόνια μετά το θάνατό του ο νευρολόγος John Harlow πήρε την άδεια από την οικογένεια του για εκταφή του σώματός του, προκειμένου να μελετήσει στον εγκέφαλο του τις αλλαγές που προκάλεσε στο τραύμα (Pinel, 2011).

Το 1994 η Dimasio και οι συνάδελφοί της κατάφεραν με τη δύναμη της υπολογιστικής ανακατασκευής να επαναφέρουν στο προσκήνιο την ασυνήθιστη περίπτωση του Phineas Gage (Pinel, 2011). Ήταν προφανές ότι είχαν υποστεί βλάβη στον εγκέφαλο του οι δυο έσω προμετωπιαίοι λοβοί, οι οποίοι εμπλέκονται στο συναίσθημα (Machado & Bachevalier 2006, Votg 2005 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 489, 2011).

B. Η Θεωρία του Δαρβίνου

Το πρώτο, όμως, μεγάλο γεγονός για τη μελέτη της βιοψυχολογίας των συναισθημάτων ήταν η έκδοση του βιβλίου του Δαρβίνου «Η έκφραση του συναισθήματος στον Άνθρωπο και τα Ζώα». Στο εν λόγω βιβλίο ο Δαρβίνος

υποστηρίζει ότι συγκεκριμένες συναισθηματικές αποκρίσεις τείνουν να συνοδεύουν τις ίδιες συναισθηματικές καταστάσεις σε όλα τα μέλη ενός είδους, όπως είναι οι εκφράσεις του προσώπου για τον άνθρωπο. Η έκφραση των συναισθημάτων για το Δαρβίνο εντάσσεται και αυτή μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της εξέλιξης των ειδών. Έτσι, μέσω της σύγκρισης των διάφορων ειδών ο Δαρβίνος ανέπτυξε μια θεωρία εξέλιξης της έκφρασης του συναισθήματος, σύμφωνα με την οποία η έκφραση του συναισθήματος προέρχεται εξελικτικά από συμπεριφορές. Αυτή η έκφραση συναισθήματος καταδεικνύει μια επόμενη πιθανή ενέργεια ενός ζώου, η οποία μπορεί να παγιωθεί ως η επόμενη συμπεριφορά του, αν είναι επικοινωνιακά λειτουργική αίροντας την προηγούμενη. Άξια λόγου είναι και η διαδικασία της αντιπαράθεσης μεταξύ των ειδών, όπως περιγράφηκε διεξοδικά από τον Δαρβίνο, κατά την οποία οι αντίπαλοι σε πρώτο στάδιο αντιμετωπίζουν ο ένας τον άλλον επιδεικνύοντας τα όπλα τους πριν την επικείμενη μάχη. Τα είδη που ανέπτυξαν επικοινωνιακά περισσότερο την επίδειξη των όπλων, ήταν και αυτά που προκαλούσαν περισσότερο φόβο στον αντίπαλο χωρίς να προβαίνουν σε καμία διαδικασία αντιπαράθεσης. Ως εκ τούτου, εξελίχθηκαν περίτεχνες επιδείξεις απειλής, ενώ μειώθηκαν οι ουσιαστικές μάχες (Pinel, 2011).

Γ. Η Θεωρία των James και Lange

Η πρώτη θεωρία φυσιολογίας των συναισθημάτων προτάθηκε ανεξάρτητα από τους James και Lange το 1884, η οποία ανέτρεπε την μέχρι τότε επικρατούσα άποψη ότι ένα συναισθηματικό γεγονός προκαλεί τη δράση του νευρικού συστήματος. Στην ουσία, η εν λόγω θεωρία αντέστρεφε το συνήθη τρόπο σκέψης της κοινής λογικής σχετικά με την αιτιώδη σχέση της εμπειρίας του συναισθήματος και της έκφρασής του. Οι James και Lange υποστήριξαν ότι η δράση και η συμπεριφορά του αυτόνομου νευρικού συστήματος που πυροδοτούνται από ένα συναισθηματικό γεγονός, προκαλούν την αίσθηση του συναισθήματος και όχι το αντίστροφο (Pinel, 2011).

Γύρω στο 1915 ο Cannon πρότεινε μια εναλλακτική θεωρία σε σχέση με την ανωτέρω θεωρία, η οποία επεκτάθηκε μεταγενέστερα από τον Bard και η οποία αναγνώριζε στα συναισθηματικά ερεθίσματα δυο ανεξάρτητες διεγερτικές δράσεις. Αυτές οι δράσεις σύμφωνα με τη θεωρία διεγείρουν τόσο την αίσθηση του συναισθήματος στον εγκέφαλο, όσο και την έκφραση του συναισθήματος στο αυτόνομο και σωματικό νευρικό σύστημα, ήτοι η εν λόγω θεωρία αντιμετωπίζει τη συναισθηματική εμπειρία και τη συναισθηματική έκφραση ως παράλληλες διαδικασίες, οι οποίες δεν έχουν άμεση αιτιώδη σχέση.

Οι δυο θεωρίες που αναφέρθηκαν κάνουν διαφορετικές προβλέψεις σχετικά με το ρόλο της ανατροφοδότησης από δραστηριότητα του αυτόνομου και σωματικού νευρικού συστήματος στη συναισθηματική εμπειρία. Σύμφωνα με τη θεωρία των James και Lange η συναισθηματική εμπειρία εξαρτάται εξολοκλήρου από την

ανατροφοδότηση της δραστηριότητας του αυτόνομου και του σωματικού νευρικού συστήματος, ενώ σύμφωνα με τον Cannon και Bard η συναισθηματική εμπειρία είναι τελείως ανεξάρτητη από μια τέτοιου είδους ανατροφοδότηση (Pinel, 2011).

Ωστόσο, και οι δυο αυτές ακραίες θέσεις έχουν αποδειχθεί λανθασμένες. Από τη μια φαίνεται ότι η ανατροφοδότηση του αυτόνομου νευρικού και σωματικού συστήματος δεν είναι απαραίτητη για την εμπειρία του συναισθήματος, κάτι που επιβεβαιώνεται από ιατρικά περιστατικά ασθενών, στους οποίους αν και η ανατροφοδότηση του αυτόνομου και του σωματικού νευρικού συστήματος έχει κατά κύριο λόγο εξαλειφθεί λόγω πολύ σοβαρής κάκωσης του αυχένα, είναι απόλυτα ικανοί να έχουν ένα πλήρες φάσμα συναισθηματικών εμπειριών (Lowe & Carroll 1985 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 491, 2011). Από την άλλη υπάρχει πλήθος αναφορών ότι η απόκριση του σωματικού νευρικού συστήματος σε συναισθηματικά ερεθίσματα μπορεί να επηρεάσει τη συναισθηματική εμπειρία.

Η αδυναμία στήριξης αυτών των δυο θεωριών οδήγησε στη δημιουργία μιας τρίτης θεωρίας, σύμφωνα με την οποία έκαστος εκ των τριών παραγόντων, δηλαδή αντίληψη του ερεθίσματος, απόκριση του αυτόνομου νευρικού και σωματικού συστήματος στο ερέθισμα, καθώς και η εμπειρία του συναισθήματος επηρεάζει τους άλλους δυο παράγοντες (Pinel, 2011). Προς τα τέλη του 1920 ο Bard ανακάλυψε ότι οι γάτες των οποίων ο φλοιός του εγκεφάλου είχε αφαιρεθεί αντιδρούν επιθετικά στην παραμικρή πρόκληση σε ανεπαίσθητο άγγιγμα, κυρτώνουν δηλαδή την πλάτη τους ανασηκώνουν το τρίχωμά τους, γρυλίζουν και δείχνουν τα δόντια τους. Οι επιθετικές αποκρίσεις των ζώων που έχουν υποστεί αφαίρεση φλοιού είναι μη φυσιολογικές κατά δύο έννοιες, από τη μια είναι άστοχα σκληρές και από την άλλη δε κατευθύνονται σε συγκεκριμένους στόχους. Ο Bard τις χαρακτήρισε ως πλάσματική οργή, αυτή η οργή μπορεί να προκληθεί σε γάτες των οποίων τα εγκεφαλικά ημισφαίρια έχουν αφαιρεθεί μέχρι τον υποθάλαμο, αλλά χωρίς να έχει αφαιρεθεί αυτός. Με βάση την παρατήρηση αυτή, λοιπόν, συμπέρανε ότι ο υποθάλαμος είναι καίριος, όσον αφορά στην έκφραση επιθετικότητας και πώς ο ρόλος του φλοιού είναι να αναστέλλει και να κατευθύνει τις αποκρίσεις αυτές (Pinel, 2011).

Το 1937 ο Papez πρότεινε ότι η συναισθηματική έκφραση ελέγχεται από πλήθος συνδεδεμένων μεταξύ τους νευρωνικών δομών, τις οποίες ανέφερε ως μεταχιμακό σύστημα, ένα σύνολο δηλαδή πυρήνων και οδών που οριοθετεί το θάλαμο (η αμυγδαλή, τα μαστία, ο υπόκαμπος, η ψαλίδα, ο φλοιός της έλικας του προσαγωγίου, το διάφραγμα, ο οσφρητικός βολβός και ο υποθάλαμος Macchi 1989 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 491, 2011). Ο Papez υποστήριζε ότι οι συναισθηματικές καταστάσεις εκφράζονται μέσω της δράσης των άλλων μεταχιμακών δομών στο φλοιό (Pinel, 2011).

Το 1939 οι Klyver και Bucy παρατήρησαν ένα εντυπωσιακό σύνδρομο σε πιθήκους από τους οποίους είχαν αφαιρεθεί οι πρόσθιοι κροταφικοί λοβοί. Το σύνδρομο αυτό που είναι ευρέως γνωστό ως σύνδρομο των Klyver και Bucy περιλαμβάνει τις

ακόλουθες συμπεριφορές: κατανάλωση οποιουδήποτε φαγώσιμου υλικού, αυξημένη σεξουαλική δραστηριότητα συχνά άστοχα κατευθυνόμενη, τάση για εξερεύνηση ήδη γνωστών αντικειμένων, τάση εξερεύνησης αντικειμένων με το στόμα και απουσία φόβου. Πίθηκοι τους οποίους δε μπορούσαν να πλησιάσουν πριν την επέμβαση, μεταμορφώθηκαν μετά την αμφοτερόπλευρη πρόσθια κροταφική λοβεκτομή σε πειθήνια υποκείμενα χωρίς όμως κανένα ίχνος φόβου, ακόμα και απέναντι σε φίδια που υπο φυσιολογικές συνθήκες θα τους τρομοκρατούσαν (Pinel, 2011). Τα περισσότερα από τα συμπτώματα των Klyver και Busy προκαλούνται από βλάβη στην αμυγδαλή (Phelps 2006 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 492, 2011).

1.4.1.2. ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΩΠΟΥ

Ο Ekman και οι συνάδελφοί του είναι από τους πρώτους, οι οποίοι ξεκίνησαν τη δεκαετία του 60 να αναλύουν εκατοντάδες φωτογραφίες ανθρώπων που βίωναν διαφορετικά πραγματικά συναισθήματα και συνέταξαν έναν άτλαντα με εκφράσεις του προσώπου σε σχέση με διάφορα συναισθήματα (Ekman & Friesen, 1975 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 494, 2011). Οι εκφράσεις του προσώπου στον άτλαντα δεν είναι φωτογραφίες ανθρώπων που βιώνουν πραγματικά συναισθήματα, αλλά φωτογραφίες μοντέλων που καθοδηγήθηκαν να συσπάσουν συγκεκριμένους μυς του προσώπου βάσει των αναλύσεων των Ekman και Friesen.

Διάφορες εμπειρικές μελέτες απέδειξαν τον ισχυρισμό του Δαρβίνου ότι οι άνθρωποι διαφορετικών παραδόσεων κάνουν, τω όντι, παρόμοιες εκφράσεις προσώπου σε παρόμοιες καταστάσεις και ότι μπορούν να αναγνωρίσουν σωστά τη συναισθηματική σημασία των εκφράσεων του προσώπου ανθρώπων με διαφορετικές παραδόσεις από τις δικές τους. (Ekman, Sorenson, & Friesen 1969 Hejmaadi, Davidson, & Rozin 2000 IZARD, 1971 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 494, 2011). Η πιο πειστική από αυτές τις μελέτες είχε να κάνει με τα μέλη της απομονωμένης φυλής στη νέα Γουινέα, οι οποίοι είχαν από ελάχιστη έως και καθόλου επαφή με τον υπόλοιπο κόσμο. Αν και τα ευρήματα αυτά ενισχύουν τη θεωρία του Δαρβίνου περί της καθολικότητας της εκφράσεως του προσώπου, δεν απορρίπτουν την πιθανότητα πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων (Russell Bachorowski & Fernandez- Dols, 2003 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 494, 2011). Οι Ekman και Friesen συμπέραναν ότι οι εκφράσεις του προσώπου των ακόλουθων έξι συναισθημάτων είναι οι πρωταρχικές: θυμός, έκπληξη, λύπη, αποστροφή, φόβος και χαρά (Tracy & Robbins 2004 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 494, 2011,) και ότι όλες οι εκφράσεις του προσώπου που προκαλούνται από αυθεντικά συναισθήματα αποτελούν προβλέψιμους συνδυασμούς αυτών των έξι πρωταρχικών εκφράσεων.

Όσον αφορά στην αυθεντική έκφραση του προσώπου, σύμφωνα με τον γάλλο ανατόμο Duchenne ένα αυθεντικό χαμόγελο ικανοποίησης μπορεί να διακριθεί από τα ψεύτικα χαμόγελα, αν λάβουμε υπόψη μας τους δυο μυς του προσώπου που συσπώνται κατά τη διάρκεια ενός αυθεντικού χαμόγελου (Pinel, 2011). Επίσης, η

παλαιότερη αντίληψη ότι αν φορέσεις ένα χαμόγελο επηρεάζεται θετικά η συναισθηματική εμπειρία φαίνεται να επιβεβαιώνεται με βάση τις έρευνες των Delmann και Zajonc το 1989 (Pinel, 2011). Αυτή η υπόθεση ονομάζεται υπόθεση ανάδρασης προσώπου.

Βέβαια, στις μέρες μας με τη βοήθεια της τεχνολογίας και των βίντεο η μελέτη για τα συναισθήματα και τις εκφράσεις του προσώπου έχει προχωρήσει περαιτέρω σε φυσικές εκφράσεις του προσώπου που γίνονται σε πραγματικό χρόνο σε απόκριση σε ρεαλιστικές καταστάσεις. Έτσι με βάση τα πορίσματα που προσφέρουν τα σύγχρονα τεχνολογικά μέσα είναι σαφές πλέον ότι οι έξι πρωταρχικές συναισθηματικές εκφράσεις του προσώπου του Ekman σπανίως συμβαίνουν σε αμιγή μορφή. Επίσης, έχει καταστεί σαφές ότι υπάρχουν και άλλες πρωταρχικές εκφράσεις εκτός από τις έξι προαναφερθείσες, όπως είναι η περιφρόνηση και η στεναχώρια (Ekman 1992 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 494, 2011).

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι από τα οχτώ πρωταρχικά συναισθήματα μόνο το συναίσθημα της χαράς έχει θετική χροιά. Η ανισορροπία αυτή οδήγησε στη θεώρηση ότι όλα τα θετικά συναισθήματα ενδέχεται να μοιράζονται την ίδια έκφραση του προσώπου, κάτι όμως που καταρρίπτεται από την έρευνα των Tracy & Robins (2004, 2007) για την υπερηφάνεια, διότι η έκφραση της υπερηφάνειας αναγνωρίζεται εύκολα από άτομα διαφορετικών πολιτισμικών πλαισίων, δεν είναι το αποτέλεσμα συνδυασμού άλλων πρωταρχικών συναισθημάτων και εμπλέκει τόσο στάση σώματος όσο και έκφραση προσώπου. Εκφράσεις υπερηφάνειας έχουν πιστοποιηθεί σε διάφορους πολιτισμούς και γένη σε μια μελέτη με τους νικητές του τζούντο σε ολυμπιακούς αγώνες (Pinel, 2011). Οι Campos και Barrett (1984) υποστηρίζουν με τη θεωρία τους ότι το συναίσθημα επιτελεί ρόλο οργανωτή των νευροφυσιολογικών διαδικασιών, των εκφράσεων του προσώπου, των τάσεων προς δράση εν γένει (Δεδικούση, 2011).

1.4.1.3. Η ΒΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ

Η βιοψυχολογική έρευνα για το συναίσθημα έχει κατά κύριο λόγο εστιάσει στο συναίσθημα του φόβου και στις αμυντικές συμπεριφορές του ατόμου. Η πρόοδος στη μελέτη της νευρωνικής βάσης του συναισθήματος περιορίστηκε, όπως επισήμανε ο Barrett (2006), λόγω της τάσης των νευροεπιστημόνων να καθοδηγούνται από μη τεκμηριωμένες πολιτισμικές παραδοχές για το συναίσθημα, στηριζόμενοι περισσότερο στις λέξεις που χρησιμοποιούνται για τα συναισθήματα, και να αναζητούν αυτές ως οντότητες στον εγκέφαλο (Pinel, 2011).

Οι λέξεις για τα συναισθήματα δημιούργησαν στους επιστήμονες ένα επιπλέον πρόβλημα σχετικά με την διερεύνηση των συναισθημάτων, καθώς οι έννοιες που αναφέρονται σε αυτά, προέρχονται από το καθημερινό λεξιλόγιο και ενέχουν εκ προοιμίου το υποκειμενικό στοιχείο. Ως εκ τούτου, η έρευνα επικεντρώθηκε στον τρόπο με τον οποίο οι βιοψυχολόγοι θα μπορούσαν να υπερκεράσουν το πρόβλημα της ασάφειας, γεγονός που έθεσε τις βάσεις της έρευνας για τους νευρωνικούς

μηχανισμούς σε διεξοδικές περιγραφές συμπεριφορών, στο πλαίσιο μέσα στο οποίο παρατηρούνται αυτές και στις πιθανές προσαρμοστικές λειτουργίες τους (Barrett & Wager, 2006 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 497, 2011). Επίσης, ευρύ πεδίο ερευνών για τους νευροεπιστήμονες αποτέλεσαν και οι επιθετικές συμπεριφορές.

Σημαντική για την κατανόηση των επιθετικών συμπεριφορών υπήρξε η συμβολή της έρευνας των Blanchard και Blanchard (1989,1990) πάνω στο πρότυπο επιθετικών και αμυντικών συμπεριφορών που σχετίζονται με εισβολή σε αποικία και έχει αναπτυχθεί σε επίμυες, καθώς και η έξοχη μελέτη του Pellis και των συνεργατών του (1988) με βιντεοσκόπηση πάνω στις αλληλεπιδράσεις μεταξύ γατών και ποντικών (Pinel, 2011). Η τελευταία έδειξε ότι υπάρχουν τρία είδη συμπεριφορών στις γάτες, όταν συσχετίζονται με τα ποντίκια, τις οποίες αν τις τοποθετήσουμε σε ένα συνεχές έχουμε στο ένα άκρο την απόλυτη επιθετικότητα, στο άλλο άκρο την απόλυτη άμυνα και στο ενδιάμεσο μια τάση για παιχνίδισμα, που ουσιαστικά δεν είναι τίποτα άλλο από μια αμφιταλάντευση μεταξύ άμυνας και επίθεσης.

Οι πληροφορίες που συλλέχτηκαν από τις πολυάριθμες περιγραφές αμυντικών και επιθετικών συμπεριφορών των επίμυων, οδήγησαν τους ερευνητές σε μια περαιτέρω διάκριση των συμπεριφορών σε κατηγορίες ανάλογα με τη μορφή, τις καταστάσεις που τις προκαλούν και τις λειτουργίες τους. Οι διαφορετικές κατηγορίες συμπεριφορών πραγματοποιούνται μέσω διαφορετικών νευρωνικών κυκλωμάτων. Αυτή η γνώση συνέβαλε σημαντικά στην έρευνα για την αναγνώριση των κυκλωμάτων και αποτέλεσε το απαραίτητο πρώτο βήμα για την αναγνώριση των νευρωνικών βάσεων των συμπεριφορών (Pinel, 2011). Όσον αφορά στην κοινωνική επιθετικότητα συγκεκριμένα, η οποία συναντάται κατά κόρον μεταξύ αρσενικών και πολύ λιγότερο μεταξύ θηλυκών, συνήθως εξηγείται με αναφορές στις οργανωτικές και ενεργοποιητικές δράσεις της τεστοστερόνης, η οποία λαμβάνει χώρα την περίοδο πριν τη γέννηση των αρσενικών και οργανώνει το νευρικό σύστημα σύμφωνα με το αρσενικό πρότυπο (Pinel, 2011).

Ωστόσο, η απάντηση στο ερώτημα αν η ανθρώπινη επιθετικότητα και δη η αρσενική οφείλεται στη δράση της τεστοστερόνης, δεν είναι τόσο απλή. Ο Soma και οι συνεργάτες του με ανασκόπηση στην εκτεταμένη βιβλιογραφία για έρευνες στην τεστοστερόνη και στην επιθετικότητα (Demas et al., 2005, Soma, 2006 όπως αναφ. σε Pinel, 2011) κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ο μόνος δείκτης για τη δράση της τεστοστερόνης στην επιθετικότητα είναι οι αιματολογικές εξετάσεις, οι οποίες όμως δεν αποτελούν και την καλύτερη επιλογή. Αυτό που ενδιαφέρει περισσότερο είναι η ενεργοποίηση των διάφορων περιοχών του εγκεφάλου με τεστοστερόνη. Αν και οι μελέτες για τα επίπεδα τεστοστερόνης στον εγκέφαλο είναι ελάχιστες, έχει δειχθεί ότι μπορεί να συντεθεί τεστοστερόνη σε περιοχές του εγκεφάλου σε ορισμένα είδη από τα επίπεδα στεροειδών ορμονών στο αίμα (Pinel, 2011). Αυτό που κάνει πιο δύσκολη τη συσχέτιση μεταξύ επιθετικότητας και επιπέδων τεστοστερόνης είναι ότι η ίδια η εμπλοκή σε επιθετικές συμπεριφορές μπορεί από μόνη της να αυξήσει τα

επίπεδα τεστοστερόνης. Χρειάζεται περεταίρω μελέτη για να διερευνηθεί η εν λόγω συσχέτιση. Οι μέχρι τώρα μελέτες έχουν επικεντρωθεί ως επί το πλείστον στα επίπεδα τεστοστερόνης στο αίμα και όχι στον εγκέφαλο. Επιπλέον αυτό που πρέπει να διευκρινιστεί ερευνητικά είναι η διάκριση της κοινωνικής επιθετικότητας από την αμυντική επιθετικότητα, καθώς πολλές φορές τα επιθετικά ξεσπάσματα των ανθρώπων αποτελούν έντονες αντιδράσεις σε υποκειμενικές απειλές, που δεν συνδέονται με την τεστοστερόνη. Σε γενικές γραμμές, η τεστοστερόνη αυξάνει την κοινωνική επιθετικότητα σε πολλά αρσενικά είδη, ενώ σε μεγάλο βαθμό εξαλείφεται με τον ευνουχισμό, όχι απαραίτητα σε όλες τις περιόδους ζωής. Ωστόσο, ο άνθρωπος δεν ανήκει στα είδη που η επιθετική συμπεριφορά ενισχύεται με ενέσεις τεστοστερόνης, ούτε εξαλείφεται με τον ευνουχισμό. Δε θεωρείται όμως πιθανόν οι άνθρωποι να αποτελούν εξαίρεση στη συνήθη εμπλοκή της τεστοστερόνης στην κοινωνική επιθετικότητα.

Όσον αφορά στο συναίσθημα του φόβου, η μέθοδος που προτιμάται για τη μελέτη του είναι η εξαρτημένη μάθηση φόβου, ήτοι η εγκαθίδρυση του φόβου ως απόκριση σε ένα προηγουμένως ουδέτερο ερέθισμα. Ως ουδέτερο ερέθισμα νοείται το εξαρτημένο ερέθισμα που παρουσιάζεται κατ' επανάληψη πριν από την εμφάνιση του απεχθούς ερεθίσματος, δηλαδή του μη εξαρτημένου. Η εν λόγω μέθοδος προτιμάται, επειδή το μη εξαρτημένο ερέθισμα είναι πάντα σαφές και μπορεί να μελετηθεί συστηματικά η απόκριση στο φόβο. Οι νευρωνικοί μηχανισμοί του φόβου μελετώνται πειραματικά σε εργαστήρια με πειραματόζωα, ώστε να γίνεται χρήση επεμβατικών βλαβών, ερεθισμός και καταγραφικοί μέθοδοι. Στα συνήθη πειράματα εκμάθησης φόβου το πειραματόζωο ακούει έναν ήχο (εξαρτημένο ερέθισμα) και μετά υπόκειται σε ένα ελαφρύ ηλεκτροσόκ στα πόδια (μη εξαρτημένο ερέθισμα). Ύστερα από μια σειρά επαναλήψεων σε αυτά τα ερεθίσματα τα πειραματόζωα εμφανίζουν μια σειρά από αμυντικές συμπεριφορές, οι οποίες και μελετώνται.

Ο LeDoux και οι συνεργάτες του έχουν χαρτογραφήσει το νευρικό μηχανισμό που μεσολαβεί στη μορφή αυτής της ακουστικής εκμάθησης φόβου (Schafe & LeDoux, 2004 όπως αναφ. σε Pinel, 2011) προκαλώντας βλάβες στις ακουστικές οδούς των επίμυων. Η ανακάλυψή τους ήταν πολύ σημαντική, καθώς κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η αμυγδαλή διαδραματίζει καίριο ρόλο στην εξαρτημένη μάθηση φόβου. Η αμυγδαλή είναι μια ομάδα πολλών πυρήνων, οι οποίοι χωρίζονται σε επιμέρους τμήματα. Κάθε τέτοιο τμήμα είναι δομικά διακριτό και με διαφορετικές συνδέσεις. Η ανατομία της αμυγδαλής είναι τόσο σύνθετη, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει γενική ομοφωνία για τη διαίρεσή της στα επιμέρους συστατικά της (LeDoux 2000b όπως αναφ. σε Pinel σελ 501, 2011). Η αμυγδαλή λαμβάνει ερεθίσματα από όλα τα αισθητήρια συστήματα και θεωρείται ότι αποτελεί τη δομή, στην οποία μαθαίνεται και συγκρατείται η συναισθηματική σημασία των αισθητήριων ερεθισμάτων. Βλάβες σε αυτήν, έχει επιστημονικά παρατηρηθεί, ότι αναστέλλουν την εξαρτημένη μάθηση φόβου. Διάφορες οδοί μεταφέρουν ερεθίσματα από την

αμυγδαλή σε δομές του εγκεφαλικού στελέχους, που ελέγχουν τις διάφορες συναισθηματικές αποκρίσεις. Επί παραδείγματι, μια οδός από τη φαιά ουσία στο μέσο εγκέφαλο εκλύει κατάλληλες αμυντικές αποκρίσεις, ενώ άλλη προς τον πλάγιο έξω υποθάλαμο προκαλεί ανάλογες αποκρίσεις του συμπαθητικού (Bandler & Shipley, 1994 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 500, 2011).

Εκτός από την εξαρτημένη μάθηση φόβου έχει αναπαραχθεί στο εργαστήριο και η εξαρτημένη μάθηση φοβικού πλαισίου, ήτοι η διαδικασία κατά την οποία ευνοϊκά περιβάλλοντα προκαλούν φόβο μέσω της συσχέτισής τους με ερεθίσματα που είχαν προκαλέσει φόβο. Τα εργαστηριακά πορίσματα υπέδειξαν ότι ο ιππόκαμπος έχει σχέση με την εξαρτημένη μάθηση φοβικού πλαισίου, κάτι που είναι λογικό, δεδομένου ότι ο ιππόκαμπος παίζει καίριο ρόλο στη μνήμη για τον εντοπισμό του χώρου (Antoniadis & McDonald, 2000 όπως αναφ. σε Pinel σελ 501, 2011). Εν κατακλείδι, κρίσιμο ρόλο στην εκμάθηση, την αποθήκευση και την έκφραση της εξαρτημένης μάθησης φόβου παίζει ο έξω πυρήνας της αμυγδαλής. Ο προμετωπιαίος λοβός δρα στον έξω πυρήνα αυτής, για να καταστείλει την εξαρτημένη μάθηση και ο ιππόκαμπος αλληλεπιδρά με αυτό το τμήμα της αμυγδαλής για να μεσολαβήσει στη μάθηση του πλαισίου που σχετίζεται με γεγονότα που γεννούν φόβο (Kim & Jung, 2006 Maren & Quirk, 2004 όπως αναφ. σε Pinel σελ 501, 2011).

Η βιοψυχολογική έρευνα έχει επίσης ασχοληθεί με τις φυσιολογικές αλλαγές που υπόκειται το σώμα, όταν εκτίθεται σε βλάβη ή απειλή, οι οποίες είναι γνωστές ως απόκριση στο στρες. Οι στρεσογόνοι παράγοντες είναι τόσο ψυχολογικοί, όσο και σωματικοί και προκαλούν ένα παρόμοιο πρότυπο φυσιολογικών αλλαγών. Το στρες βραχυπρόθεσμα φαίνεται να προκαλεί προσαρμοστικές αλλαγές, στην πάροδο όμως του χρόνου προκαλεί δυσπροσαρμοστικές. Το χρόνιο ψυχολογικό στρες είναι αυτό που εμπλέκεται συχνότερα σε ασθένειες (Kiecolt-Glaser et al., 2002, Krantz & McCeney, 2002, Natelson, 2004 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 502, 2011). Ο Hans Selye την δεκαετία του 50 περιέγραψε πρώτος αυτή τη δυαδική φύση του στρες αποδίδοντας όλη την έμφαση στο ρόλο του συστήματος πρόσθιου λοβού υπόφυσης-φλοιού επινεφριδίων, αγνοώντας όμως σε μεγάλο βαθμό τη συμμετοχή του συμπαθητικού νευρικού συστήματος.

Οι περισσότερες σύγχρονες θεωρίες αναγνωρίζουν τους θεμελιώδεις ρόλους και των δυο συστημάτων (Pinel, 2011). Το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της θεωρίας του είναι ότι πρότεινε πως τόσο οι σωματικοί, όσο και οι ψυχολογικοί στρεσογόνοι παράγοντες επάγουν την ίδια γενική στρεσογόνο απόκριση. Πράγματι, υπάρχουν πολλά επιστημονικά στοιχεία που επιβεβαιώνουν αυτήν την υπόθεση. Όσον αφορά στη γενική στρεσογόνο απόκριση, η άποψη του κρίνεται ως υπεραπλουστευμένη. Οι αποκρίσεις στο στρες είναι σύνθετες και ποικίλες με τον ακριβή μηχανισμό να εξαρτάται από τον στρεσογόνο παράγοντα, το χρονισμό, τη φύση του ίδιου του ατόμου που εκτίθεται στο στρες και το πώς το άτομο αυτό αντιδρά στο στρεσογόνο

παράγοντα (Gresswell et al., 2005, miller, Chen & Zhou, 2007, Smith 2006, όπως αναφ. σε Pinel σελ. 503, 2011).

Το μεγαλύτερο μέρος της πρώιμης έρευνας διεξήχθη με εργαστηριακά ζώα εμπλέκοντας ακραίες μορφές στρες, με αποτέλεσμα να υπάρχει αναμφίβολα θέμα δεοντολογίας. Οι αποκρίσεις σε ακραίες μορφές στρες είναι επίσης αμφίβολης επιστημονικής αξίας, καθώς επικαλύπτουν φυσιολογικές παραλλαγές στρες καθιστώντας δύσκολο να γίνουν οι ανάλογες συσχετίσεις με τα αποτελέσματα συνηθισμένων στρεσογόνων παραγόντων του ανθρώπου (Fleshner & Laudesnlager, 2004, Koulhass, de Boer & Buwalda, 2006 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 503, 2011). Το στρες, όπως έχει επιστημονικά αποδειχθεί, είναι υπαίτιο για καρδιακά νοσήματα, άσθμα, κατάθλιψη και πεπτικά έλκη (Miller & Blackwell, 2006 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 503, 2011). Η περίπτωση των τελευταίων θεωρείται μάλιστα υποδειγματική ψυχοσωματική πάθηση, δηλαδή σωματική πάθηση με αδιάσιστα στοιχεία ψυχολογικής αιτιολογίας. Ολιγόωρος περιορισμός σε σωλήνα μπορεί να προκαλέσει έλκη σε εργαστηριακά ζώα.

Στη δεκαετία του 70 πολλές μελέτες για το στρες έδειξαν ότι αυτό μπορεί να επηρεάσει επί τα χείρω την κατάσταση του ανοσοποιητικού συστήματος, ρόλος του οποίου είναι να αναχαιτίζει τους εισβολείς από το σώμα. Βέβαια, υπάρχουν στρεσογόνοι παράγοντες που δεν επιφέρουν αρνητικές επιπτώσεις στη λειτουργία του ανοσοποιητικού συστήματος. Αντιθέτως, στην πραγματικότητα οδηγούν στη βελτίωση της λειτουργίας του ανοσοποιητικού. Στην περίπτωση, όμως, αυτή γίνεται λόγος για σύντομης διάρκειας στρεσογόνων συμβάντων, όπως είναι μια δημόσια ομιλία, η παρακολούθηση ενός αθλητικού αγώνα ή η συμμετοχή σε μια μουσική παράσταση. Το εύρημα ότι το στρες ενδέχεται κάποιες φορές να έχει ευεργετικά αποτελέσματα στην υγεία, οδήγησε ορισμένους ερευνητές να διακρίνουν δυο μορφές στρες: το παθολογικό και το φυσιολογικό. Αυτό δε συνεπάγεται, όμως, ότι παρόμοιες στρεσογόνες εμπειρίες επιφέρουν παρόμοιες αντιδράσεις στους ανθρώπους. Ωστόσο, οι μηχανισμοί μέσω των οποίων το στρες επηρεάζει τη λειτουργία του ανοσοποιητικού συστήματος ήταν δύσκολο να προσδιοριστούν, επειδή υπάρχουν πολλές πιθανότητες (Dustin & Colman, 2002 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 507, 2011) σε συνδυασμό με το ότι οι εν λόγω μηχανισμοί είναι αναρίθμητοι.

Πολλές μελέτες υποδεικνύουν ότι ο ιππόκαμπος είναι ιδιαίτερα ευαίσθητος σε επιπτώσεις που προκαλούνται από το στρες. Το στρες έχει δείχθει ότι μειώνει τη δένδριδική διακλάδωση στον ιππόκαμπο και τη νευρογένεση, ενώ τροποποιεί τη δομή ορισμένων συνάψεων του ιπποκάμπου και διαταράσσει την εκτέλεση έργων που εξαρτώνται από αυτόν (sandī, 2004 όπως αναφ. σε Pinel, σελ. 509, 2011).

1.4.2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΝΕΥΡΟΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

Ο ανθρώπινος εγκέφαλος είναι ένα κοινωνικό όργανο, που χτίστηκε μέσω της εμπειρίας. Για να κατανοήσουμε πραγματικά ότι είμαστε άνθρωποι, πρέπει να καταλάβουμε όχι μόνο πώς συνυπάρχουμε με άλλους ανθρώπους, αλλά και πώς οι ίδιοι μας οι εγκέφαλοι υπάρχουν σε σχέση με άλλους εγκεφάλους. Η τεχνική πρόοδος σε αυτόν τον τομέα έχει ανοίξει περισσότερα παράθυρα στο εσωτερικό μας νευρικό σύμπαν και όροι όπως προσκόλληση, ενσυναίσθηση, συμπόνια και προσοχή έχουν αρχίσει να εμφανίζονται στην επιστημονική βιβλιογραφία. Υπάρχει, πλέον, μια βαθύτερη εκτίμηση για την ουσιαστική αλληλεξάρτηση του εγκεφάλου με το νου. Οι νευρωνικές απεικονίσεις του εγκεφάλου και η διεπισδυτικότερη μελέτη των λειτουργιών του έδωσαν νέες πληροφορίες στους επιστήμονες για την εκδηλούμενη συμπεριφορά του ανθρώπου. Κατ' επέκταση οι ανθρωπιστικές επιστήμες τις τελευταίες δεκαετίες εμπλούτισαν τις θεωρίες τους με τα συμπεράσματα από τα αποτελέσματα των νευροεπιστημονικών ερευνών. Είναι γεγονός ότι όλο και περισσότεροι γονείς, δάσκαλοι και θεραπευτές εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στο πώς αναπτύσσονται, συνδέονται, μαθαίνουν και θεραπεύονται οι εγκέφαλοι. Επίσης, η κατανόηση των νευρώνων καθρεφτών και η σημασία τους για τις ανθρώπινες σχέσεις επεκτείνεται και εμβαθύνει χρόνο με το χρόνο. Μια μεγάλη νευρωνική επικάλυψη έχει ανακαλυφθεί στην ενεργοποίηση του εγκεφάλου, όταν σκεφτόμαστε τους άλλους και τον εαυτό μας. Αυτό δημιουργεί πολλά ερωτήματα για το πώς γνωρίζουμε τους άλλους κι αν η έννοια του «ατομικού εαυτού» είναι κάτι περισσότερο από μια εξελικτική στρατηγική για να υποστηρίξουμε τη διασύνδεσή μας. (Cozolino, L. 2014). Η παρατήρηση των βαθιών αλλαγών στον ηθικό χαρακτήρα μετά από εγκεφαλικές βλάβες στους ανθρώπους τον 19ο αιώνα σήμανε την αρχή της σύγχρονης ηθικής νευροεπιστήμης. Αυτές οι παρατηρήσεις οδήγησαν στην ιδέα ότι ορισμένα μέρη του εγκεφάλου μας είναι απαραίτητα για να επιτρέψουν ηθικές πεποιθήσεις, συναισθήματα, συλλογιστική, γνώση και συμπεριφορά. (Zahn, R. Et al. 2011). Εν ολίγοις, η παρατήρηση της αρχιτεκτονικής του ανθρώπινου εγκεφάλου και των επιπτώσεων των νευρολογικών διαδικασιών μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα τα άτομα και τις σχέσεις μας. Η κοινωνική νευροεπιστήμη είναι ένας διεπιστημονικός τομέας που επικεντρώνεται τόσο στη μελέτη των νευρωνικών, ορμονικών, κυτταρικών και γενετικών μηχανισμών, όσο και στη σχέση, αλλά και την επιρροή μεταξύ των κοινωνικών και βιολογικών επιπέδων του οργανισμού. Ως όρος η «Κοινωνική Νευροεπιστήμη» αναφέρεται αφενός στην ιστορική μελέτη του εγκεφάλου κατανοώντας τον τρόπο με τον οποίο τα βιολογικά συστήματα εφαρμόζουν κοινωνικές διαδικασίες και συμπεριφορές και αφετέρου στη χρήση βιολογικών εννοιών και μεθόδων για την ενημέρωση και τη βελτίωση των θεωριών των κοινωνικών διαδικασιών και συμπεριφορών. (Winkelman, P et al. 2011).

1.4.2.1. ΝΕΥΡΟΕΠΙΣΤΗΜΗ: ΕΓΚΕΦΑΛΙΚΟΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ ΣΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ

Τα τεχνολογικά μέσα που διαθέτει η νευροεπιστήμη και η εξέλιξη αυτών με την πάροδο των ετών, της επέτρεψε να διερευνήσει περαιτέρω τον ανθρώπινο εγκέφαλο και τις λειτουργίες του. Πριν από τη δεκαετία του 1970, η έρευνα στη βιοψυχολογία αδυνατούσε να λάβει εικόνες από το όργανο που αποτελούσε το κύριο ενδιαφέρον της, δηλαδή τον εν ζωή ανθρώπινο εγκέφαλο. Οι έρευνες του παρελθόντος αφορούσαν εγκεφάλους ανθρώπων που είχαν φύγει από τη ζωή και με τη συναίνεση της οικογένειάς τους μελετούνταν.

Στις αρχές του 1970 υπήρξε μια επανάσταση στη μελέτη του ζώντος ανθρωπίνου εγκεφάλου με την εισαγωγή της υπολογιστικής τομογραφίας ή αλλιώς αξονική τομογραφία, η οποία είναι μια τεχνική απεικόνισης με τη χρήση ακτίνων χ και τη βοήθεια υπολογιστή, που παρείχε τη δυνατότητα της τρισδιάστατης απεικόνισης του εγκεφάλου (Pinel, 2011). Η επιτυχία της υπολογιστικής τομογραφίας οδήγησε την ανάπτυξη και άλλων τεχνικών για την απόκτηση εικόνων από το εσωτερικό του ζώντος σώματος, όπως είναι η μαγνητική τομογραφία, η τομογραφία εκπομπής ποζιτρονίων, η λειτουργική μαγνητική τομογραφία, η μαγνητοεγκεφαλογραφία, ο διακρανιακός μαγνητικός ερεθισμός κ.α. Οι νευροεπιστήμονες, πλέον, ήταν σε θέση να μελετήσουν σε βάθος τις δομές του εγκεφάλου και την εγκεφαλική ενεργοποίηση των εγκεφαλικών περιοχών κατά τη διάρκεια εκτέλεσης γνωστικών λειτουργιών.

Από άποψη λειτουργιών αλλά και μορφολογικά ο εγκέφαλος χωρίζεται σε δυο τμήματα, τα δυο ημισφαίρια. Τα δυο εγκεφαλικά ημισφαίρια συνδέονται με το μεσολόβιο, μια πυκνή δέσμη νευραξόνων που επιτρέπει την ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ των δυο ημισφαιρίων. Τα δυο ημισφαίρια δεν έχουν συμμετρική λειτουργία, δηλαδή το καθένα φιλοξενεί τα κέντρα για διαφορετικές δεξιότητες και αντιληπτικές ικανότητες. Ωστόσο, σε περιπτώσεις όπου διακοπεί η επικοινωνία μεταξύ τους, κυρίως λόγω χειρουργικής διχοτόμησης του μεσολοβίου, μπορούν να λειτουργήσουν και ανεξάρτητα. Επίσης, στην περίπτωση κάποιας βλάβης στο ένα ημισφαίριο, το άλλο μπορεί να αναπληρώσει μερικώς τις λειτουργίες του. Κάθε ημισφαίριο ελέγχει την αντίθετη πλευρά του σώματος, δηλαδή το δεξί ημισφαίριο δέχεται τα ερεθίσματα από το αριστερό τμήμα του σώματος και ελέγχει τις κινήσεις του και το αριστερό αντίστοιχα είναι υπεύθυνο για το δεξί τμήμα του σώματος.

Όταν κάνουμε λόγο για πλευρίωση μιας λειτουργίας στον εγκέφαλο, εννοούμε την περιοχή που ενεργοποιείται περισσότερο κατά την διάρκεια εκτέλεσής της. Η πλευρίωση λοιπόν ή αλλιώς εγκεφαλική ασυμμετρία αφορά στο μοίρασμα των διαφόρων λειτουργιών ανάμεσα στα δυο ημισφαίρια. Αρκετές θεωρίες έχουν προταθεί για να εξηγήσουν γιατί αναπτύχθηκε η εν λόγω ασυμμετρία. Όλες τους, όμως, βασίζονται στην ίδια γενική υπόθεση ότι είναι πλεονέκτημα για τις περιοχές

του εγκεφάλου που εκτελούν παρόμοιες λειτουργίες να βρίσκονται στο ίδιο ημισφαίριο. Όσον αφορά στο συναίσθημα, τα πρόσφατα στοιχεία έρευνας δείχνουν ότι οι νευρωνικές δομές που εμπλέκονται φαίνεται να έχουν πολύ ειδικές λειτουργίες, κάτι που ανατρέπει τις πρώιμες θεωρίες, που ήθελαν συγκεκριμένες δομές να παίζουν ρόλο γενικά σε όλα τα συναισθήματα.

Η έρευνα στους νευρωνικούς μηχανισμούς του συναισθήματος στον άνθρωπο έχει αποφέρει σημαντικά στοιχεία για τις ειδικές συναισθηματικές λειτουργίες. Η αμυγδαλή, λόγω χάρη, παίζει καίριο ρόλο για το φόβο και στους ανθρώπους. Η δυνατότητα που προσέφερε η λειτουργική απεικόνιση για τη χαρτογράφηση του εγκεφάλου, στην περίπτωση της μελέτης του φόβου έδειξε ότι η αμυγδαλή εμπλέκεται στο φόβο και σε άλλα αρνητικά συναισθήματα (Adolphs & Tranel, 2004, Cheng et al., 2006, Sergerie Lepage, & Armony, 2006 όπως αναφ. σε Pinel, σελ. 510, 2011). Μάλιστα, η λειτουργία της είναι ακόμα πιο ειδική, αφού φαίνεται να εμπλέκεται στην αντίληψη του φόβου των άλλων παρά στη γένεσή του. Πολλοί ασθενείς που έχουν υποβληθεί σε αμφοτερόπλευρη αφαίρεση της αμυγδαλής δυσκολεύονται να διακρίνουν στα πρόσωπα των άλλων εκφράσεις φόβου ή άλλων αρνητικών συναισθημάτων, αλλά είναι σε θέση οι ίδιοι να εκφράσουν τα συναισθήματα τους χρησιμοποιώντας εκφράσεις του προσώπου τους (Anderson & Phelps, 2000 όπως αναφ. σε Pinel, σελ. 511, 2011).

Ένα άλλο τμήμα του ανθρώπινου εγκεφάλου που εμπλέκεται στο συναίσθημα είναι ο προμετωπιαίος λοβός και συγκεκριμένα τα έσω τμήματα αυτού. Ο προμετωπιαίος λοβός είναι ο χώρος που επιτελούνται κατεχοχήν γνωστικές λειτουργίες. Μέχρι πρόσφατα το συναίσθημα και οι γνωστικές διεργασίες μελετούνταν ανεξάρτητα. Ωστόσο, πρόσφατες μελέτες λειτουργικής απεικόνισης βρήκαν στοιχεία δραστηριότητας και στα τμήματα του έσω μετωπιαίου λοβού σε σχέση με το συναίσθημα. Συγκεκριμένα, τα έσω προμετωπιαία τμήματα δραστηριοποιούνται, όταν συναισθηματικές αντιδράσεις καταστέλλονται ή επανεκτιμώνται μέσω γνωστικών διεργασιών. Σε μελέτες που οι συμμετέχοντες καλούνταν να αναστείλουν τις συναισθηματικές τους αντιδράσεις σε μη ευχάριστες ταινίες/εικόνες ή καλούνταν να ερμηνεύσουν μια εικόνα, για να αλλάξουν τη συναισθηματική τους αντίδραση σε αυτήν, φάνηκε ότι τα τμήματα του έσω προμετωπιαίου λοβού είναι ιδιαίτερα ενεργά (Pinel, 2011). Ο προμετωπιαίος λοβός είναι υπεύθυνος για την εκτίμηση και την αναστολή πράξεων. Επομένως, στην περίπτωση του συναισθήματος φαίνεται ότι ασκεί γνωστικό έλεγχο επί του συναισθήματος μέσω αλληλεπίδρασης με την αμυγδαλή.

1.4.2.2. ΝΕΥΡΟΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΠΛΕΥΡΙΩΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ

Όσον αφορά στην πλευρίωση του συναισθήματος, τα μέχρι πρόσφατα στοιχεία έδειχναν ότι υπάρχει διαφορετική επεξεργασία των συναισθηματικών εμπειριών από τα δυο ημισφαίρια. Ως εκ τούτου, είχε επικρατήσει η άποψη ότι τα δυο

ημισφαίρια εκτελούν εντελώς διαφορετικές λειτουργίες και είναι ευρέως διαδεδομένο ότι κάποιες ικανότητες έχουν την έδρα τους στο ένα ημισφαίριο και κάποιες στο άλλο. Οι πρόσφατες μελέτες, όμως, δείχνουν ότι δεν υπάρχουν διαφορές στις λειτουργίες των δυο ημισφαιρίων, ενώ όταν διαπιστώνονται κάποιες, τότε κάνουμε λόγο περισσότερο για υπεροχή παρά για διαφορά (Brown & Kosslyn, 1993 όπως αναφ. σε Pinel σελ. 467, 2011). Ακόμα και οι λειτουργίες της γλώσσας, που είναι η κατεξοχήν πιο πλευριωμένη από όλες τις γνωστικές λειτουργίες, δεν εξαντλούνται στο αριστερό ημισφαίριο. Αυτό που διαφοροποιείται ανάμεσα στα δυο ημισφαίρια δεν είναι η εμπλοκή από τη μη εμπλοκή, αλλά το επίπεδο της εμπλοκής σε μια γνωστική λειτουργία και η ποιότητα της εργασίας σε σχέση με αυτήν. Είναι σαν ένας, τρόπον τινά, επιμερισμός εργασιών σε σχέση με μια λειτουργία. Ωστόσο, έχει παγιωθεί στον κόσμο η άποψη ότι το αριστερό ημισφαίριο είναι το λογικό, αναλυτικό και αυτό που επεξεργάζεται τη γλώσσα, ενώ το δεξί είναι το συναισθηματικό, που ελέγχει τις σχέσεις στο χώρο. Η άποψη αυτή εν μέρει αποτελεί ένα λογικό πρώτο βήμα για τη μελέτη των ημισφαιρίων. Πιθανότατα γεννήθηκε μέσα από έρευνες σε ασθενείς που υποβλήθηκαν σε λοβεκτομή ή επεμβάσεις μεσολόβιου, στους οποίους τα δύο ημισφαίρια δεν επικοινωνούσαν πλέον μετά την επέμβαση. Η μελέτη αυτών των ασθενών προσδιόρισε έτσι ποια πλευρά του εγκεφάλου εμπλέκεται στη γλώσσα, στα μαθηματικά, στη ζωγραφική και σε άλλες λειτουργίες. Η διαίρεση, όμως, των ημισφαιρίων σε σχέση με τις λειτουργίες που επιτελούν είναι απρόσφορη, καθώς όλες οι γνωστικές λειτουργίες συντίθενται από διαφορετικές αυτοτελείς γνωστικές δραστηριότητες με την εμπλοκή και των δυο ημισφαιρίων.

Σύμφωνα με τη θεωρία για την κυριαρχία των ημισφαιρίων, η δεξιά πλευρά είναι πιο δυνατή στην αναγνώριση προσώπων, την έκφραση συναισθημάτων, τη μουσική, την αναγνώριση χρωμάτων, τις εικόνες, τη διαίσθηση και τη δημιουργικότητα. Ελέγχει το αριστερό ήμισυ του σώματος αισθητικά και κινητικά και είναι υπεύθυνο για την οπτική αντίληψη του χώρου, την κατανόηση των μεταφορικών εννοιών και του χιούμορ, συσχέτιση, σύνθεση λεγομένων, συναισθηματική φόρτιση και μελωδία λόγου, οπτική μνήμη, την επικοινωνία, τόσο με τόνο φωνής όσο και με εκφράσεις του προσώπου και την εξωλεκτική κινησιολογία, «γλώσσα του σώματος». Επίσης, είναι υπεύθυνο για την προσοχή, την διάκριση πολύπλοκων ακουστικών τόνων, την πρόκληση παρορμητικής συμπεριφοράς, τα αισθήματα, τις συγκινήσεις, την δημιουργικότητα, την φαντασία και την καλλιτεχνική έκφραση. Το αριστερό ημισφαίριο κυριαρχεί στη γλώσσα, τη λογική, την αναλυτική σκέψη, τους αριθμούς και τη συλλογιστική. Ελέγχει το δεξί ήμισυ του σώματος αισθητικά και κινητικά. Είναι υπεύθυνο για την αντίληψη του χρόνου, την ομιλία, τη γραφή, την αντίληψη του λόγου, τον συμβολισμό, τη λεκτική μνήμη, είναι υπεύθυνο επίσης για την επικοινωνία με λέξεις κατά κυριολεξία, την επεξεργασία των ακουστικών ερεθισμάτων και της αφηρημένης πληροφορίας, την πρόκληση ελεγχόμενης συμπεριφοράς και τη δευτερογενή ερμηνεία συμπεριφοράς.

Πρόσφατες έρευνες, όμως, έδειξαν ότι υπάρχει μια διάχυση στα δυο ημισφαίρια σε σχέση με τις λειτουργίες (Pinel, 2011). Για την ακρίβεια, φαίνεται ότι δεξιότητες, όπως για παράδειγμα η μαθηματική σκέψη, δουλεύουν καλύτερα όταν συνεργάζονται τα δύο ημισφαίρια. Σήμερα, οι νευροεπιστήμονες γνωρίζουν ότι οι άνθρωποι χρησιμοποιούν εξίσου το δεξί και το αριστερό ημισφαίριο και ότι οι δύο πλευρές του εγκεφάλου συνεργάζονται για να εκτελέσουν πολλές λειτουργίες μέσω του μεσολόβιου. Έτσι λοιπόν και η επεξεργασία του συναισθήματος δεν είναι αποκλειστική ιδιότητα του δεξιού ημισφαιρίου.

Με βάση μια μετα ανάλυση από 65 μελέτες που πραγματοποίησαν ο Wager και οι συνεργάτες του (2003) το κύριο συμπέρασμα που εξήχθη ήταν ότι οι σύγχρονες θεωρίες πλευρίωσης του συναισθήματος είναι πολύ γενικές από νευροανατομικής άποψης. Επίσης, είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι συγκρίσεις μεταξύ δεξιού και αριστερού ημισφαιρίου δεν αποκάλυψαν καμία διημισφαιρική διαφορά είτε σε επίπεδο επεξεργασίας του συναισθήματος, είτε σε επίπεδο χροιάς του συναισθήματος που υφίσταται με την επεξεργασία. Ωστόσο, όταν συγκρίνονταν δομή με δομή εμφανίζονταν όλα τα στοιχεία που υπεδείκνυαν πλευρίωση της επεξεργασίας του συναισθήματος. Κάποιες μορφές επεξεργασίας ήταν πλευριωμένες προς το δεξί ημισφαίριο σε ορισμένες δομές και κάποιες άλλες στο αριστερό. Επίσης, παρατηρήθηκε διαφοροποίηση στην πλευρίωση του συναισθήματος ανάμεσα στα δυο φύλα, με τους άνδρες να παρουσιάζουν μεγαλύτερη πλευρίωση. Γι' αυτόν το λόγο το ενδιαφέρον της σύγχρονης έρευνας έχει στραφεί στις έμφυλες διαφορές της πλευρίωσης. Επιπλέον, ένα άλλο σημαντικό εύρημα που συνηγορεί στην υπεροχή του δεξι ημισφαιρίου, όσον αφορά την έκφραση των συναισθημάτων, είναι ότι οι εκφράσεις του προσώπου τείνουν να εμφανίζουν μια ασυμμετρία. Κάθε έκφραση αρχίζει στην αριστερή πλευρά κι όταν εκφραστεί πλήρως είναι πιο έντονη στο αριστερό τμήμα του προσώπου, το ίδιο έχει διαπιστωθεί και στους πιθήκους (Pinel, 2011).

Αυτό που ενδιαφέρει πλέον την επιστημονική έρευνα σε σχέση με το συναίσθημα και άλλες λειτουργίες είναι οι νευρωνικές συνάψεις, οι νευρωνικοί μηχανισμοί που υπόκεινται των λειτουργιών, δεδομένου ότι έχει διαπιστωθεί ότι οι σύνθετες εγκεφαλικές λειτουργίες διαφέρουν από άνθρωπο σε άνθρωπο. Υπάρχουν ατομικές διαφορές στους νευρωνικούς μηχανισμούς των ανθρώπων. Οι εγκεφαλικοί μηχανισμοί του συναισθήματος δεν είναι οι ίδιοι για κάθε άνθρωπο.

1.4.3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ

Η κοινωνική προσέγγιση του συναισθήματος αφορά αφενός στο πώς κοινοποιούμε τα συναισθήματά μας στους άλλους και αφετέρου στο πώς αντιλαμβανόμαστε τα συναισθήματα που έχουν οι άλλοι. Όπως έχει αναφερθεί ανωτέρω, ο Δαρβίνος είναι το πρόσωπο που κυρίως ευθύνεται για την σημασία που δόθηκε στη διερεύνηση του συναισθήματος. Ο Ekman (1973) και συνεργάτες του διεύρυναν τη θεωρία του προτείνοντας ότι υπάρχει μια σειρά από εγγενείς εκφράσεις του

προσώπου που είναι παγκοσμίως αναγνωρίσιμες, όπως η λύπη, ο φόβος, η χαρά, ο θυμός, η απέχθεια και η έκπληξη (Parrott, 2001). Βέβαια, η υπόθεση αυτή έχει αμφισβητηθεί λόγω συγκεκριμένων περιορισμών στην έρευνα, αλλά η αμφισβήτηση της έχει εξομαλυνθεί, ως ένα βαθμό, με τη χρήση της φωτογραφικής κάμερας και των ερωτηματολογίων συγκεκριμένης απόκρισης (Russell, 1994 όπως αναφ. σε Parrott σελ. 379, 2001). Η διαφωνία ανακύπτει από τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τη σημασία των εκφράσεων του προσώπου. Για τον Ekman οι εκφράσεις του προσώπου αναδύονται άμα τη γενέσει των συναισθημάτων, αλλά μπορεί να υποστούν τροποποίηση στην προσπάθεια του ανθρώπου να προσαρμοστεί στις κοινωνικές συμβάσεις. Αναγνωρίζει, όμως, πάντα μια εγγενή σύνδεση μεταξύ εκφράσεων του προσώπου και συναισθημάτων. Από την άλλη πλευρά ο Fridlund (1994) υποστηρίζει ότι οι εκφράσεις του προσώπου δεν αποτελούν ακλόνητες εσωτερικές συναισθηματικές θέσεις, παρά προθέσεις ή ευχές που θέλουμε να εκφράσουμε στους άλλους. Ωστόσο, δεν υπάρχει ακριβής απόδειξη γι' αυτήν την υπόθεση.

Η εν λόγω διαφωνία δημιούργησε μια νέα τάση για έρευνα των μη λεκτικών εκφράσεων (Russell & Fernández-Dols, 1997 όπως αναφ. σε Parrott σελ. 379, 2001). Ίσως, οι μελλοντικές προσεγγίσεις να είναι συνδυαστικές. Ωστόσο, τις τελευταίες τρεις δεκαετίες η σχέση κουλτούρας και συναισθημάτων έχει αποτελέσει πεδίο πολλών ερευνών, αλλά και αντικείμενο διαμάχης ανάμεσα στους οπαδούς της καθολικής άποψης για τα συναισθήματα (Tomkins, 1962. Ekman, 1975) και τους οπαδούς της κονστρουκτιβιστικής οπτικής (Mead, 1975. Scherer, 1988).

Πρόσφατες έρευνες και αναλύσεις έχουν υιοθετήσει μια πιο μετρημένη προσέγγιση καθώς αναλύουν τους περιορισμούς αλλά και τις αλληλεπιδράσεις των δύο προσεγγίσεων (Καφέτσιος, Κ. 2005). Υπάρχουν δηλαδή ευρήματα τόσο για την ύπαρξη βασικών συναισθημάτων που παρατηρούνται καθολικά σε όλες τις κουλτούρες όσο και κοινωνικά ενταγμένες προϋποθέσεις, αιτίες και χαρακτηριστικά (Καφέτσιος, Κ. 2005).

1.4.3.1 ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΟΙΚΟΔΟΜΙΣΜΟΣ

Η διαφωνία για τις εκφράσεις του προσώπου έφερε στην επιφάνεια και το ζήτημα για την καθολικότητα ή μη των συναισθημάτων, για το αν δηλαδή τα συναισθήματα νοούνται ως κοινά για όλους τους πολιτισμούς ή ποικίλλουν από κουλτούρα σε κουλτούρα. Ο Ekman υποστήριξε ότι τα συναισθήματα είναι παγκοσμίως κοινά λόγω της γενετικής βάσης της ανθρώπινης συναισθηματικότητας. Όμως, ο κοινωνικός οικοδομισμός διατείνεται ότι τα συναισθήματα ως ένα μεγάλο βαθμό είναι αποκτήματα του εκάστοτε πολιτισμού, αφού αυτός διαποτίζει τα πιστεύω, τις αξίες και το περιβάλλον των μελών του εν γένει. (Harré, 1986, and Harré & Parrott, 1996, όπως αναφ. σε Parrott σελ. 380, 2001). Το κάθε μέλος βιώνει τον πολιτισμό του σαν ένα σύστημα μέσα στο οποίο εμπλέκεται και ως εκ τούτου το συναίσθημα

που διαμορφώνεται μέσα σε αυτό, δύσκολα νοείται ως κάτι το ανεξάρτητο. Είναι γεγονός ότι οι πολιτιστικές πεποιθήσεις και αξίες κάθε λαού καθιστούν εφικτές κάποιες συγκινήσεις, καθώς και ότι η ίδια κουλτούρα μπορεί να επιτρέψει μια κάπως διαφορετική σειρά συναισθημάτων σε μια εποχή από ότι σε μια άλλη.

Σύμφωνα με τους κοινωνικούς οικοδομιστές, όπως παραλλάσσονται τα ήθη και τα έθιμα, κατά κάποιον τρόπο παραλλάσσονται και τα συναισθήματα. Φαίνεται ότι η φράση του Κικέρωνα ο tempora, o mores θα μπορούσε να ισχύει και για τα συναισθήματα. Για παράδειγμα, ένα συναίσθημα, που υπήρχε στις δυτικές κουλτούρες κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, αλλά φαίνεται να έχει εξαφανιστεί από το έτος 1400 περίπου, είναι η ενοχή για την αίσθηση του κορεσμού σε σχέση με τα θρησκευτικά καθήκοντα και για τη χρονοτριβή στην εκτέλεσή τους. Η λύση σε αυτό ήταν η ενασχόληση με τα εν λόγω καθήκοντα με ακόμα μεγαλύτερη θέρμη. Το συναίσθημα, λοιπόν, της θρησκευτικής αποτυχίας ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με την ενοχή. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της Αναγέννησης αποσυνδέθηκε από αυτήν, διότι στο επίκεντρο των δυτικών πολιτισμών ετέθη ο άνθρωπος, περισσότερο ως άτομο παρά ως μέλος ενός συνόλου, με αποτέλεσμα η ενοχή να παραμένει στους δυτικούς πολιτισμούς, όχι όμως σε σχέση με την παράλειψη των θρησκευτικών καθηκόντων, αλλά σε σχέση με τη χρονοτριβή και την αίσθηση του κορεσμού εν γένει. Επίσης, σύμφωνα με τους κοινωνικούς οικοδομιστές δύο διαφορετικές κουλτούρες που υπάρχουν ταυτόχρονα μπορεί να παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις στα συναισθήματα.

Ο ανθρωπολόγος Lutz (1988) υποστηρίζει ότι σε ένα σύμπλεγμα νησιών του Νότιου Ειρηνικού, ονόματι Ifaluk, υπάρχουν συναισθήματα, τα οποία δεν αντιστοιχούν με κανένα δυτικό συναίσθημα. Το Fago, για παράδειγμα, είναι ένα συναίσθημα σαν τη δυτική θλίψη, αλλά συγκεκριμένα απευθύνεται σε πρόσωπο με το οποίο υπάρχει στενή σχέση και είναι λιγότερο τυχερό άτομο, για το οποίο κάποιος νιώθει συμπόνια. Τα συμπεράσματα αυτά ανακύπτουν, όπως αναφέρει ο Lutz, αφενός από τη σε βάθος μελέτη ενός πολιτισμού και αφετέρου από τη σύγκριση πολλαπλών πολιτισμών.

Οι Markus & Kitayama (1991) έχουν υποστηρίξει ότι οι πολιτισμοί σχεδιάζονται κατά μήκος μιας διάστασης του ατόμου-μέλους που κυμαίνεται από το ένα άκρο στο οποίο το άτομο-μέλος είναι σχετικά ανεξάρτητο από τα άλλα άτομα-μέλη έως το άλλο άκρο στο οποίο είναι αρκετά εξαρτημένο. Υποστηρίζουν ότι τα συναισθήματα που εστιάζουν στο εγώ όπως ο θυμός, η απογοήτευση και η υπερηφάνεια βιώνονται περισσότερο από ανθρώπους με σχετικά ανεξάρτητο εαυτό, ενώ τα συναισθήματα όπως η ντροπή, η αίσθηση του ανήκειν και η συμπόνια βιώνονται περισσότερο από ανθρώπους με αλληλοεξαρτώμενο εαυτό.

Το κοινωνικό επίπεδο ανάλυσης εστιάζει στον τρόπο που λειτουργούν τα συναισθήματα μέσα στις εκάστοτε κοινωνικές καταστάσεις ανεξαρτήτως αν αυτά θεωρούνται καθολικά ή μη. Αυτό επιτυγχάνεται καλύτερα με τη διερεύνηση συγκεκριμένων συναισθημάτων από ότι με τη διερεύνηση ενός ευρύτερου

φάσματος συναισθημάτων. Επί παραδείγματι, έχει διαπιστωθεί ότι ο θυμός παίζει σημαντικό ρόλο στη ρύθμιση της διαπροσωπικής συμπεριφοράς σε πολλούς πολιτισμούς της Βόρειας Αμερικής. Ο θυμός είναι μέρος ενός συστήματος που επιβάλλει τα κανονιστικά πρότυπα, που προκύπτουν όταν ένα άτομο ερμηνεύει την ενέργεια ενός άλλου ως εθελοντική, αδικαιολόγητη παράβαση και συχνά λειτουργεί για να αποκαταστήσει τη σχέση μεταξύ του θυμωμένου ατόμου και του στόχου του θυμού (Averill, 1982 όπως αναφ. σε Parrott σελ. 381, 2001).

Μελέτες επίσης για τη ντροπή, την ενοχή και την αμηχανία έχουν δείξει ότι αυτά τα συναισθήματα είτε λειτουργούν για να παρακινήσουν συμπεριφορά που πρέπει να συμμορφώνεται με τους κοινωνικούς και ηθικούς κανόνες, είτε προσπαθούν τρόπον τινά, να αποκαταστήσουν συμπεριφορά για παρελθόντα αδικήματα. Η ντροπή διαπιστώθηκε ότι επικεντρώνεται κυρίως στην επάρκεια για τον εαυτό του ατόμου ή για την έκθεσή του απέναντι στον εαυτό του σε σχέση με τη δημόσια αποδοκιμασία, ενώ η ενοχή ότι επικεντρώνεται σε συγκεκριμένες παραβιάσεις ως συναισθηματικό αποτέλεσμα που απορρέει περισσότερο από την ατομική συνείδηση παρά από τη δημόσια έκθεση του ατόμου (Tangney & Fischer, 1995 όπως αναφ. σε Parrott σελ. 381, 2001).

Η αμηχανία είναι κατά κάποιο τρόπο παρόμοια με τη ντροπή στο σημείο που συνδέεται με τη δημόσια έκθεση, αλλά διαφοροποιείται από αυτήν, επειδή δεν απαιτείται για να βιωθεί η πεποίθηση ότι κάποιος είναι ανήθικος ή ελαττωματικός. Η αμηχανία απορρέει από την αντίληψη ότι η παρούσα κοινωνική κατάσταση είναι άβολη συχνά (αλλά όχι απαραίτητα), επειδή οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους με κάποιο αρνητικό τρόπο. Η αμηχανία παρακινεί τους ανθρώπους να νιώσουν πώς τους αντιλαμβάνονται οι άλλοι, να συμπεριφέρονται με συνεπή τρόπο και γενικά να συμμορφώνονται (Miller, 1996 όπως αναφ. σε Parrott σελ. 381, 2001).

Ο φθόνος και η ζήλια μπορούν, επίσης, να εξεταστούν από την άποψη των κοινωνικών τους λειτουργιών. Ο φθόνος αναφέρεται στην οδυνηρή ή αρνητική συγκίνηση που νιώθει κάποιος όταν ένα άλλο άτομο έχει αυτό που ο ίδιος επιθυμεί. Συνήθως, περιλαμβάνει ένα μίγμα εχθρότητας και κατωτερότητας. Το εν λόγω συναίσθημα, βέβαια, μπορεί να παρακινήσει για επίτευξη και καινοτομία στην προσπάθεια του ατόμου να προλάβει τον αντίπαλο. Υπάρχει μεγάλη ποικιλία στον βαθμό έκφρασης του φθόνου και είναι ανεκτό από πολλές κουλτούρες στο βαθμό που είναι απαραίτητο για εκείνους με αξιοζήλευτες ιδιότητες να φοβούνται το φθόνο των άλλων (Schoeck, 1969 όπως αναφ. σε Parrott σελ. 381, 2001). Η λέξη ζήλια μπορεί να χρησιμοποιείται, για να αναφέρεται στο φθόνο, αλλά μπορεί επίσης να χρησιμοποιηθεί για να αναφερθεί σε ένα αρκετά διαφορετικό είδος συναισθηματικής αντίδρασης, που απαιτεί ένα πιο περίπλοκο σύνολο σχέσεων μεταξύ τριών ανθρώπων και όχι μόνο δύο.

Η ζήλια, υπό αυτή την έννοια, είναι ένα συναίσθημα που συμβαίνει, όταν ένα άτομο αντιλαμβάνεται ότι η σχέση του με ένα άλλο πρόσωπο απειλείται από έναν αντίπαλο που θα μπορούσε να του πάρει τη θέση. Όπως και στο φθόνο έτσι και στη

ζήλια υπάρχει μια ποικιλία από συμπεριφορικές εκφάνσεις, αλλά αυτές γενικά μπορούν να θεωρηθούν ως κίνητρο ενός ατόμου να προστατεύσει την απειλούμενη σχέση ή, αν είναι πολύ αργά πια, να αντιμετωπίσει την απώλειά της (Salovey, 1991 όπως αναφ. σε Parrott σελ. 381, 2001).

1.4.4. ΓΝΩΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Αδιαμφισβήτητα, ο τρόπος με τον οποίο σκέφτονται οι άνθρωποι έχει να κάνει και το συναίσθημά τους. Αυτό δε σημαίνει ότι αναιρείται η σύνδεση των συναισθημάτων με το βιολογικό υπόβαθρο και την λειτουργία του μυαλού ή ότι αποσυνδέεται από την κοινωνική επιρροή. Απλώς, στο γνωστικό επίπεδο ανάλυσης αναδεικνύονται πιο γρήγορα συγκεκριμένες αλήθειες συγκριτικά με τα άλλα επίπεδα ανάλυσης, όπως λόγου χάρη οι απόψεις και τα πιστεύω ενός ανθρώπου.

Τα συναισθηματικά επεισόδια αφού λάβουν χώρα, κινητοποιούν έναν συγκεκριμένο τρόπο σκέψης στον άνθρωπο. Οι ίδιες οι σκέψεις, όμως, μπορούν και αυτές να προκαλέσουν συναισθήματα, όπως προκαλούν βιολογικές αντιδράσεις ή κοινωνικές συμπεριφορές. Πρόκειται, δηλαδή, για μια αμφίδρομη σχέση μεταξύ σκέψης και συναισθήματος, η οποία βρίσκεται στο επίκεντρο της έρευνας των ψυχολόγων. Η λέξη κλειδί στο συγκεκριμένο επίπεδο ανάλυσης είναι η αξιολόγηση των συναισθημάτων, μια διαδικασία κατά την οποία ο άνθρωπος εκτιμά και αξιολογεί την τρέχουσα κατάσταση καθώς και πώς αυτή εμπλέκεται στην ευτυχία του.

Τα κλασικά παραδείγματα που έδειξαν τη σημασία της αξιολόγησης στα συναισθήματα έγιναν από τον Richard Lazarus, ο οποίος ζητούσε από τους συμμετέχοντες να παρακολουθήσουν ταινίες με πολύ δυσάρεστες σκηνές. Πριν από την προβολή των ταινιών κάποιοι από τους ανθρώπους ενθαρρύνθηκαν να ερμηνεύσουν τα κινηματογραφικά γεγονότα ως επιβλαβή και επώδυνα, ενώ άλλοι ενθαρρύνθηκαν να αρνηθούν την έκταση της βλάβης και να τα ερμηνεύσουν ως καλοήγη, ενώ άλλοι ενθαρρύνθηκαν να αποστασιοποιούνται από τα θύματα και να βλέπουν τις σκηνές με έναν πιο ανεξάρτητο και πνευματικό τρόπο. Διαπιστώθηκε, λοιπόν, ότι η πρώτη ομάδα επέδειξε περισσότερο άγχος και πιο έντονα, αρνητικά συναισθήματα από ό, τι οι άλλες δύο ομάδες και μάλιστα παρουσιάστηκαν διαφορές και σε ορισμένα φυσιολογικά συμπτώματα της δραστηριότητας του αυτόνομου νευρικού συστήματος, όπως μετρήθηκαν από τον επιστήμονα. Αυτά τα πειράματα κατέδειξαν πώς η διαφορετική γνωστική εκτίμηση μπορεί να προκαλέσει διαφορές στην ένταση των συναισθημάτων (Lazarus, 1966 όπως αναφ. σε Parrott σελ. 382, 2001). Μερικές εκτιμήσεις των ανθρώπων μπορεί είναι αρκετά προσεκτικές και συνειδητές, για παράδειγμα όταν σκεφτεί κάποιος ότι ένιωσε προσβεβλημένος από μια παρατήρηση που ακούστηκε και κατανοεί σταδιακά ότι ήταν υποτιμητική, τότε σταδιακά θυμώνει. Ωστόσο, άλλες φορές οι εκτιμήσεις πρέπει να είναι πολύ γρήγορες και ίσως να μην εμπλέκονται άμεσα με τη συνείδηση και τις ορθολογικές ικανότητες.

Σχετικά με αυτό το δίλλημα υπάρχουν δυο προτεινόμενοι τρόποι επίλυσης τους, ο ένας που προτάθηκε από τον Robert Zajonc (1980) υποστηρίζει ότι η γνώση και το συναίσθημα είναι δυο ανεξάρτητα συστήματα που ενώ συχνά εργάζονται από κοινού, δεν αποκλείεται να βρίσκονται και σε αντίθεση. Η θεωρία αυτή μπορεί να ερμηνεύει τις αντιφάσεις μεταξύ συναισθήματος και των εκτιμήσεων, αλλά το κάνει με έναν τρόπο που δημιουργεί προβλήματα και γεννά περαιτέρω ερωτήματα, όπως το γιατί χαρακτηρίζουμε ένα συναίσθημα παράλογο, αν δεν δημιουργεί εγγενώς ένα συναίσθημα ή γιατί λέμε ότι η συναισθηματική ανάπτυξη προϋποθέτει γνωσιακή ανάπτυξη. Τα παιδιά λόγου χάρη δε νιώθουν το συναίσθημα της ντροπής μέχρις ότου κατανοήσουν τους κοινωνικούς ρόλους και τους κανόνες συμπεριφοράς. Όλα τα συναισθήματα αναφέρονται σε κάτι. Με λίγα λόγια, υπάρχουν πολλά προβλήματα στην πρόταση του Zajonc για διαχωρισμό μεταξύ του συναισθήματος και της γνώσης (Lazarus, 1982, Solomon, 1976 όπως αναφ. σε Parrott, 2001 σελ 383). Αυτό που η εν λόγω θεωρία δεν λαμβάνει υπόψη είναι το γεγονός ότι ο τρόπος με τον οποίο ένα άτομο σκέφτεται μια κατάσταση επηρεάζει και το πώς αισθάνεται. Ο θύμος που μπορεί να έχει, για παράδειγμα, ένας άνθρωπος για το συγκάτοικό του που δεν έπλυνε τα πιάτα, ενώ ήταν η σειρά του, απομακρύνεται, όταν αυτός διαπιστώνει ότι ο συγκάτοικος έχασε πρόσφατα τον πατέρα του. Επομένως, η επίγνωση των καταστάσεων αδιαμφισβήτητα επηρεάζει και τα ανθρώπινα συναισθήματα.

Μια εναλλακτική πρόταση στο διττό σύστημα του Zajonc, έγινε από τον Lazarus (1982) και τον Beck (1976), οι οποίοι υποστηρίζουν την άρρηκτη σύνδεση μεταξύ συναισθήματος και νόησης αναφερόμενοι σε διαφορετικούς τύπους νόησης. Το κλειδί για τη λύση στο δίλλημα είναι η άποψή τους ότι όλες οι γνωστικές λειτουργίες δεν είναι συνειδητές, σκόπιμες ή λεκτικές (Parrott & Sabini, 1989 όπως αναφ. σε Parrott, 2001 σελ 383). Πολλοί ψυχολόγοι προτιμούν αυτήν τη λύση αναγνωρίζοντας ότι η νόηση είναι πολύ δύσκολο να ελεγχθεί και ότι οι άνθρωποι νιώθουν ότι λογοδοτούν για τη σύγκρουση ανάμεσα στο συναίσθημα και τη λογική. Άλλοι επιμένουν στο διπλό σύστημα του Zajonc.

Ωστόσο, πρόσφατη κριτική σχετικά με την εκτίμηση έχει επικεντρωθεί στο κατά πόσο οι εκτιμήσεις είναι απαραίτητες αιτίες συναισθημάτων. Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι οι εκτιμήσεις είναι μόνο μια από τις πολλές αιτίες των συναισθημάτων, μερικές από τις οποίες είναι καλύτερα κατανοητές από το κοινωνικό ή φυσιολογικό επίπεδο ανάλυσης (Parkinson, 1997 όπως αναφ. σε Parrott, 2001 σελ 383). Παρά τις διαφωνίες μεταξύ επιστημόνων για τη συσχέτιση συναισθημάτων και νόησης, είναι γεγονός ότι στις περισσότερες περιπτώσεις παρατηρείται μεγάλη συμφωνία μεταξύ του τρόπου σκέψης ενός ατόμου και των συναισθημάτων που αισθάνεται, ενώ ένα μεγάλο μέρος της έρευνας έχει στραφεί στον χαρακτηρισμό των τύπων αξιολόγησης που συνδέονται με διαφορετικά συναισθήματα, ως απλώς ειπείν επικεντρώνεται στην αναζήτηση των σκέψεων που οδηγούν σε συγκεκριμένα συναισθήματα. Μάλιστα, η λογική και πειραματική ανάλυση υποδηλώνει ότι τα

συναισθήματα μπορούν να ταξινομηθούν ανάλογα με τον τύπο σκέψης που υπόκειται των συναισθημάτων (Ortony, Clore, & Collins, 1988 όπως αναφ. σε Parrott, 2001 σελ 383).

Επειδή πολλά συναισθήματα έχουν να κάνουν με αντιδράσεις στα γεγονότα, η βασική κατηγοριοποίηση θα μπορούσε να πηγάζει από την ενδεχόμενη χαρά ή δυστυχία που προκαλεί ένα γεγονός ή αν υπάρχουν άλλες αποφάσεις γι' αυτό. Για παράδειγμα για ένα επιθυμητό συμβάν κάποιος μπορεί να είναι ευχαριστημένος(ευχαρίστηση) ή δυσαρεστημένος (δυσαρέσκεια), για ένα επικείμενο συμβάν κάποιος μπορεί να έχει ένα συναίσθημα επιθυμητό (ελπίδα) ή ανεπιθύμητο (φόβος). Αν κάποιος είχε ευχάριστες προσδοκίες, οι οποίες διαψεύστηκαν μπορεί να νιώσει απογοήτευση ή αν επιβεβαιώθηκαν να νιώσει ικανοποίηση, ενώ αν κάποιος είχε δυσάρεστη αίσθηση, η οποία διαψεύσθηκε να νιώσει εν τέλει ανακούφιση ή αν επιβεβαιώθηκε να νιώσει περεταίρω δυσαρέσκεια.

Για άλλα συναισθήματα, η γνωστική εστίαση επικεντρώνεται στον άνθρωπο που είναι υπεύθυνος για το συμβάν. Έτσι μπορεί να βρει κανείς τις ενέργειες του υπευθύνου αξιέπαινες (θαυμασμό) ή αξιόμεμπτες (περιφρόνηση) ή μπορεί αντίστοιχα να βρει τις δικές του ενέργειες αξιέπαινες (υπερηφάνεια) ή αξιόμεμπτες (ντροπή) σε σχέση με το αν συνάδουν ή όχι με τη εντολή που δόθηκε από τον υπεύθυνο. Κάποια συναισθήματα φαίνονται να συνδυάζουν τις εκτιμήσεις της ευθύνης με τις εκτιμήσεις των συνεπειών των γεγονότων για τον ίδιο ή για τους άλλους. Συναισθήματα όπως ο θυμός, η ευγνωμοσύνη, η τύψη και η ικανοποίηση είναι αυτού του υβριδικού τύπου. Ο θυμός, για παράδειγμα, συνδυάζει τη δυσαρέσκεια για ένα ανεπιθύμητο γεγονός με τη δυσανασχέτηση απέναντι στο πρόσωπο που την προκάλεσε (Ortony, Clore, & Collins, 1988 όπως αναφ. σε Parrott, 2001 σελ 384). Άλλα συναισθήματα φαίνεται να μη σχετίζονται τόσο με τα γεγονότα ή τους υπευθύνους, αλλά με τη γενικότερη ευχαρίστηση ή δυσαρέσκεια απέναντι στον άνθρωπο ή το γεγονός. Σε αυτήν την κατηγοριοποίηση ανήκουν τα συναισθήματα της αγάπης και του μίσους.

Βέβαια, δεν υπάρχει πάντα τόσο ξεκάθαρη αντιστοίχιση μεταξύ συναισθήματος και αξιολόγησης του γεγονότος. Ένα συναίσθημα μπορεί να προκαλέσει περισσότερες από μια εκτιμήσεις, ένα σύνδρομο δηλαδή εκτιμήσεων και συναισθημάτων, όπως για παράδειγμα είναι η ζήλια ή ο φθόνος. Επομένως, είναι δυνατό να διακρίνουμε τα απλά συναισθήματα από αυτά που μπορούν να ονομαστούν συναισθηματικά επεισόδια (Parrott, 1991).

Όπως έχει ξανά αναφερθεί, οι έννοιες για τα συναισθήματα που έχουν αναπτύξει οι επιστήμονες διαφέρουν από αυτές των απλών ομιλητών, επίσης υπάρχει διαφοροποίηση και μεταξύ των γλωσσών. Ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα είναι ότι στην αγγλική γλώσσα δεν υπάρχει λέξη που να αντιστοιχεί στο συναίσθημα που νιώθει κανείς για την ατυχία του άλλου, ενώ στη γερμανική υπάρχει η λέξη «schadenfreude». Αυτό το παράδειγμα δείχνει ότι η αντιστοιχία μεταξύ της

γλώσσας μας και της εμπειρίας μας είναι κάποιες φορές ατελής. Παρ' όλα αυτά η συναισθηματική ανάλυση των εκτιμήσεων φωτίζει τις αξίες των ανθρώπων, τους στόχους, τις έγνοιες, τα ενδιαφέροντά τους εν γένει.

Αναμφίβολα, δεν υπάρχει τέλειο σύστημα κατηγοριοποίησης των συναισθημάτων. Η καλύτερη ταξινόμηση εξαρτάται από το σκοπό του εκάστοτε ερευνητή. Η επίγνωση λοιπόν μιας κατάστασης, ενός γεγονότος επηρεάζει το συναίσθημά μας. Η σκέψη κατά τη διάρκεια ενός συναισθηματικού επεισοδίου έχει να κάνει με το κίνητρό μας και σίγουρα υπάρχει η τάση να ερμηνεύουμε τα γεγονότα με βάση τις επιθυμίες μας και το πώς θα θέλαμε να είναι ο κόσμος, ενώ άλλες φορές εμπλέκεται και η μνήμη στη δημιουργία συναισθήματος. Η συναισθηματική κατάσταση, για παράδειγμα, του θυμού, μπορεί να παρέχει πληροφορίες για την παρούσα κατάσταση κάποιου (Schwarz, 1990 όπως αναφ. σε Parrott σελ 385, 2001) ή για γεγονός που συνέβη στο παρελθόν και συνεχίζει στο παρόν να ταλανίζει συναισθηματικά τον άνθρωπο.

Βασική πληροφόρηση για τη γνωστική προσέγγιση του συναισθήματος παρέχεται από έρευνες που γίνονται σε ανθρώπους που οι ίδιοι προσπαθούν να ερμηνεύσουν τις αιτίες των συναισθημάτων τους. Μια σημαντική έρευνα, που αποτέλεσε και εφαλτήριο για την διεξαγωγή ενός μεγάλου αριθμού ερευνών, έγινε το 1924 από τον ισπανό Gregorio Marañon, η οποία κατέγραψε τα συναισθήματα ανθρώπων ύστερα από χορήγηση ενέσιμης αδρεναλίνης. Τα υποκείμενα της έρευνας σε συντριπτική πλειοψηφία δήλωσαν ότι δε νιώθουν τίποτα ή ότι νιώθουν με ένα πολύ κενό και ψυχρό τρόπο. Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι ελάχιστοι άνθρωποι που ένιωσαν γνήσια συναισθήματα, ήταν άνθρωποι οι οποίοι συνήθιζαν να σκέφτονται τα συναισθήματα τους και δη στην περίοδο που διεξήχθη η έρευνα.

Με βάση τα ανωτέρω πορίσματα ο Stanley Schachter πρότεινε ότι τα συναισθήματα αποτελούνται από δυο εμπλεκόμενα στοιχεία, τη φυσιολογική διέγερση και τη νοητική συμβολή (Schachter & Singer, 1962 όπως αναφ. σε Parrott σελ. 385, 2001). Αυτή η θεωρία έχει υποστηριχθεί από πολλές έρευνες που διεξήχθησαν προκειμένου να αποδειχθεί η διαπλοκή της φυσιολογικής διέγερσης με τη νοητική επεξεργασία στη δημιουργία του συναισθήματος. Η εν λόγω νοητική και φυσιολογική συνεργασία επιβεβαιώνεται σε έρευνες που απέδειξαν ότι η διέγερση από μια πηγή μπορεί να εντείνει ένα συναίσθημα που δεν σχετίζεται με την αληθινή πηγή της διέγερσης, όπως για παράδειγμα η έντονη άσκηση, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποτελεί μια γενική θεωρία για τη δημιουργία του συναισθήματος, καθώς η φυσιολογική διέγερση δεν αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση των συναισθημάτων.

Όσον αφορά στην καθαυτήν γνωστική διάσταση, θα μπορούσε να λεχθεί ότι σχετίζεται κυρίως με την διαφοροποίηση του συναισθήματος. Η επανατροφοδότηση από την περιφερειακή διέγερση καθορίζει την ένταση του συναισθήματος, αλλά η διαφοροποίηση του συναισθήματος εξαρτάται από τον τρόπο που ερμηνεύεται αυτή η διέγερση βάσει των επικρατούσων συνθηκών

(Schachter & Singer, 1962 όπως αναφ. σε Ευσταθίου σελ 5). Με βάση αυτήν τη θεωρία είναι δυνατό να αλλάξουμε το συναίσθημα που βιώνει ένας άνθρωπος, αλλάζοντας τον τρόπο που ερμηνεύει τη διέγερσή του (Salkovskis: Γνωστική θεωρία του πανικού, όπως αναφ. σε Ευσταθίου σελ 5). Έτσι σύμφωνα με τον Lazarus (1991) τα συναισθήματα σπάνια είναι άμεσες αντιδράσεις στις ιδιότητες ενός ερεθίσματος.

Αυτό που ενδύει σε ένα ερέθισμα συναισθηματισμό είναι η προσωπική σημασία που αποδίδεται από το άτομο, γι' αυτό και διαφορετικά συναισθήματα σχετίζονται με διαφορετικές εκτιμήσεις της κατάστασης. Η αρχική διαφοροποίηση σε αρνητικά και θετικά συναισθήματα γίνεται κατά την πρωτογενή εκτίμηση. Περαιτέρω διαφοροποίηση λαμβάνει χώρα κατά τη δευτερογενή εκτίμηση. Η εκτίμηση οδηγεί σε αντιμετώπιση, η οποία με τη σειρά της αλλάζει τη σχέση ατόμου περιβάλλοντος, γεγονός που οδηγεί εκ νέου σε διαφορετικά συναισθήματα (Ευσταθίου, Γ.). Ως εκ τούτου συναίσθημα και γνωστική εκτίμηση έχουν μια συνεχή ανάδραση με τη μορφή ενός αναδραστικού βρόχου. Η απόδοση προσωπικού νοήματος σε ένα ερέθισμα θεωρείται γνωστική λειτουργία.

Βέβαια, όπως επισημαίνεται από τους θιασώτες αυτής της θεωρίας, αυτό δε συνεπάγεται τη συνειδητή, λεκτικοποιημένη, εκούσια ή λογική επεξεργασία. Η διευκρίνιση αυτή διαφοροποιεί τη γνωστική προσέγγιση από την αποκλειστικά βιολογική διερεύνηση του συναισθήματος, που εξαντλείται στα σωματικά χαρακτηριστικά του.

Βέβαια, υπάρχει και η άποψη ότι η συναισθηματική εμπειρία είναι ενσωματωμένη στις διαδικασίες που την προκαλούν, έτσι αναδεικνύεται ο υποκειμενικός ρόλος ως κεντρικός για το συναίσθημα. Η συναισθηματική εμπειρία βιώνεται με βάση την εν λόγω θεωρία ανάλογα με την πρότερη κοινωνική εμπειρία, τους κοινωνικούς ρόλους και τα πρότυπα του ατόμου. Σύμφωνα με το κοινωνικο γνωστικό μοντέλο (Lewis & Michaelson, 1983) είναι αλληλένδετη η σχέση της γνωστικής διαδικασίας και των κοινωνικών παραγόντων (Δεδικούση, 2011).

1.5. ΣΥΣΤΑΤΙΚΑ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ

Αυτό που πρέπει να διευκρινιστεί στην έρευνα για τα συναισθήματα, είναι ότι τα συστατικά του συναισθήματος και τα επίπεδα ανάλυσης δεν είναι το ίδιο πράγμα. Τα συστατικά είναι οι πλευρές του συναισθήματος που είναι κεντρικές για την κατανόηση του τι είναι συναίσθημα. Το πώς αυτά θα μελετηθούν εξαρτάται από το πρίσμα του εκάστοτε ερευνητή.

Επειδή τα συναισθήματα, όπως έχει προαναφερθεί, είναι ένα πολύπλοκο σύστημα λειτουργιών, η ανάλυση των συστατικών θα πρέπει να είναι πολυπρισματική, ήτοι να εξετάζεται από διαφορετικά επίπεδα. Αυτό που, ίσως, δημιουργεί τη σύγχυση τις περισσότερες φορές στην έρευνα γύρω από τα συναισθήματα είναι ότι κάποια από τα συστατικά μπορεί να μελετώνται και σε περισσότερα από ένα επίπεδα ανάλυσης. Για παράδειγμα η εκτίμηση-αξιολόγηση

μπορεί να αναλυθεί τόσο από τη γνωσιακή νευροεπιστήμη, όσο και από το κοινωνικό-πολιτισμικό επίπεδο. Επίσης, οι εκφράσεις του προσώπου, η φωνή, τα υποσυνείδητα αισθήματα και οι προθέσεις των πράξεων μπορούν να αναφέρονται σε όλα τα επίπεδα ανάλυσης.

Η διαμάχη των ερευνητών, όμως, επικεντρώνεται στα σωματικά συμπτώματα στα οποία δεν υπάρχει ομοφωνία για το αν πρέπει να μελετώνται από όλα τα επίπεδα. Σύμφωνα με τον Parrott (2007) τα σωματικά συμπτώματα δεν αποτελούν συστατικά στοιχεία του συναισθήματος και θα έπρεπε να θεωρούνται ως μια πλευρά της βιολογικής ανάλυσης.

Ο Parrott αποδίδει την εσφαλμένη αντίληψη για τα σωματικά συμπτώματα ως συστατικά στοιχεία του συναισθήματος, στη τάση που είχαν οι ερευνητές τον 19^ο αιώνα να εξισώνουν τις φυσικές με τις θεωρητικές επιστήμες δίνοντας έμφαση στα βιολογικά συμπτώματα. Αδιαμφισβήτητα, υπάρχουν διαφοροποιήσεις ανάλογα με την οπτική επιστημονική γωνία του κάθε ερευνητή και έχουν προταθεί πολλές διαφορετικές θεωρίες. Ο Parrott (2007), λόγου χάρη, προτείνει την προσθήκη ενός πέμπτου συστατικού, που ονομάζει αυτό-ρύθμιση ως αναπόσπαστο κομμάτι της διαδικασίας του συναισθήματος.

1.6. ΒΑΣΙΚΑ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΤΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

Αν και δεν υπάρχει ομοφωνία από τους ερευνητές για τον αριθμό των συναισθημάτων, σε αυτό το κεφάλαιο παρατίθενται τα βασικά συναισθήματα, όπως απορρέουν από τις δημοφιλέστερες τοποθετήσεις. Τα βασικά συναισθήματα διαθέτουν μια καθολική ισχύ, η οποία δεν εξαρτάται από τη λεκτική έκφραση, εμφανίζονται στον πρώτο χρόνο ζωής του ατόμου και απαιτούν την προσοχή και την αντίδραση του ατόμου σε ένα μόνο γεγονός (Draghi- Lorenz, Reddy & Costall, 2001. Lewis 1993b. Wiggers & van Lieshout, 1985 όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 13, 2011).

Η άποψη αυτή επιβεβαιώθηκε από ευρήματα διαπολιτισμικών μελετών. Άτομα διαφορετικού μορφωτικού επιπέδου και πολιτισμικής προέλευσης αναγνώρισαν απρόσκοπτα εκφράσεις του προσώπου που αντιστοιχούν στα βασικά συναισθήματα: φόβος, θυμός, χαρά, αηδία, λύπη και έκπληξη (Ekman, 1984. Ekman & Davidson, 1994 όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 13, 2011). Επίσης, άλλες έρευνες έδειξαν ότι παιδιά ηλικίας τεσσάρων ετών είναι σε θέση να αναγνωρίσουν τα βασικά συναισθήματα και κυρίως την έκφραση χαράς και θυμού (Gross & Ballif, 1991. Tracy & Robins & Lagattuta, 2005 όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 13, 2011).

Τα σύνθετα συναισθήματα εμφανίζονται στο δεύτερο χρόνο ζωής των ανθρώπων και αναπτύσσονται σταδιακά με την πάροδο των ετών, καθώς προϋποθέτουν την απόκτηση συγκεκριμένων κοινωνικών και γνωστικών δεξιοτήτων, ενώ συνήθως αν δεν συνοδεύονται από τις αντίστοιχες εκφράσεις του προσώπου καθιστούν δύσκολη την αναγνώρισή τους από τα παιδιά μικρότερης ηλικίας (Δεδικούση, 2011). Στα σύνθετα συναισθήματα συγκαταλέγονται τόσο συναισθήματα που

σχετίζονται με την αυτοσυνειδησία-αυτοαξιολόγηση πχ. ζήλια, ενσυναίσθηση, ενοχή, ντροπή, αμηχανία, περιφρόνηση (Denham, 1998 όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 14, 2011) όσο και κοινωνικά συναισθήματα όπως η εμπιστοσύνη, πίστη κτλ. που προάγουν τη σφυρηλάτηση των κοινωνικών σχέσεων. Τα σύνθετα συναισθήματα εμφανίζονται στο δεύτερο χρόνο ζωής του ανθρώπου, διότι απαιτείται για να βιωθούν η αναγνώριση του εαυτού και η αίσθηση της διαφοροποίησης από τους άλλους, δηλαδή η δεξιότητα της αυτό-αξιολόγησης και της σύγκρισης με τα κοινωνικά πρότυπα (Saarni, 1999 όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 15, 2011).

1.7 ΘΕΤΙΚΑ ΚΑΙ ΑΡΝΗΤΙΚΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

Τα συναισθήματα εκτός από βασικά και σύνθετα διακρίνονται και σε θετικά ή αρνητικά ανάλογα με το πώς βιώνονται από τους ανθρώπους. Τα τελευταία χρόνια η προσέγγιση του διαχωρισμού των συναισθημάτων σε θετικά και αρνητικά και η καταγραφή των επιπτώσεών τους στο άνθρωπο έχει κινήσει το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών. Ως θετικό μπορεί να χαρακτηριστεί ένα συναίσθημα που προκαλεί ψυχική και σωματική ευχαρίστηση στο άτομο και το κάνει να αισθάνεται καλά με τον εαυτό του και με το περιβάλλον του (Θαγγόπουλος, 2011).

Τα αρνητικά συναισθήματα σχετίζονται κυρίως με ενεργοποίηση του συμπαθητικού συστήματος, ώστε να θέσουν το άτομο σε κατάσταση ετοιμότητας για ενδεχόμενο κίνδυνο (Θαγγόπουλος, 2011). Βέβαια, τα θετικά συναισθήματα έχουν τραβήξει πιο πολύ το ερευνητικό ενδιαφέρον τα τελευταία χρόνια, καθώς λειτουργούν ευεργετικά ως προς τον ανθρώπινο οργανισμό και μάλιστα σύμφωνα με τις έρευνες έχει παρατηρηθεί ότι σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να αναιρέσουν στον ανθρώπινο οργανισμό τις επιπτώσεις από τα αρνητικά συναισθήματα. Η ελπίδα είναι αποδεδειγμένα ερευνητικά ένας ζωτικός πόρος αντιμετώπισης της απελπισίας (Lazarus, R.S., 1999).

Η Fredrickson (2008) περιγράφει δύο υποθέσεις για το πώς τα θετικά συναισθήματα δημιουργούν αλλαγή, την ανοδική σπείρα των θετικών συναισθημάτων και την υπόθεση της αναίρεσης των αρνητικών συναισθημάτων (ανασταλτική υπόθεση). Τα θετικά συναισθήματα συμβάλλουν σε πολύτιμα αποτελέσματα της ζωής, μεγαλύτερη ικανοποίηση και επιτυχία στην εργασία, μεγαλύτερη συζυγική ικανοποίηση, μεγαλύτερη διάρκεια ζωής, χαμηλότερο κίνδυνο ανάπτυξης ασθένειας, επιβίωση από απειλητικές για τη ζωή ασθένειες, λιγότερους πόνους και βελτιωμένη υγεία, αυξημένη ικανοποίηση της ζωής και μια αίσθηση υποκειμενικής ευημερίας (Stalikas, A., & Fitzpatrick, M., et al., 2015). Εργαστηριακά πειράματα αποδεικνύουν ότι οι εμπειρίες των θετικών συναισθημάτων μπορούν να εξουδετερώσουν ή να ακυρώσουν την παρατεταμένη διάρκεια καρδιαγγειακών επιδράσεων.

1.8. ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Η συναισθηματική ανάπτυξη είναι μια γενική έννοια, η οποία αναφέρεται σε διάφορες συναισθηματικές δεξιότητες (Denham, 1998. Sroufe 1996, όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 17, 2011), όπως είναι η αναγνώριση των συναισθημάτων, η κατανόηση των συναισθημάτων και η συναισθηματική ενημερότητα. Το πρώτο στάδιο της συναισθηματικής ανάπτυξης είναι η αναγνώριση των συναισθημάτων, δηλαδή ο εντοπισμός των διάφορων συναισθημάτων είτε μέσω των εκφράσεων του προσώπου (Odom & Lemond, 1972 όπως αναφ. σε δεδικούση σελ. 21) είτε μέσω των περιστάσεων (Gove & Keating, 1979 όπως αναφ. σε δεδικούση σελ. 21). Το παιδί μεγαλώνοντας είναι σε θέση να συνδυάζει τις εκφραστικές ενδείξεις με το πλαίσιο μέσα στο οποίο εμφανίζονται (Δεδικούση, 2011), ενώ με την πάροδο των ετών μπορεί να λάβει υπόψη τη συναισθηματική κατάσταση και την προηγούμενη συναισθηματική εμπειρία, για να κατανοήσει ένα συναίσθημα (Gnepp et al., 1978. Saarni, 1999).

Ο Piaget πρότεινε τη διάσταση του εγωκεντρισμού-επικέντρωσης και της εστίασης-αποκέντρωσης, για να εξηγήσει πώς αντιλαμβάνονται τα παιδιά τη συναισθηματική κατάσταση των άλλων. Η εστίαση αναφέρεται στην τάση των παιδιών να επικεντρώνονται σε μια πλευρά της κατάστασης, ενώ με την αποκέντρωση εστιάζουν σε περισσότερες από μια. Τα παιδιά που σκέφτονται με πιο εγωκεντρικό τρόπο έχουν την τάση να ταυτίζονται με το συναίσθημα του άλλου και να το υιοθετούν, ενώ τα παιδιά που είναι λιγότερο εγωκεντρικά μπορούν να αντιληφθούν τα πραγματικά συναισθήματα του άλλου συνυπολογίζοντας τις περιστασιακές και εκφραστικές ενδείξεις, αλλά σε κάποιες περιπτώσεις και τις υποβόσκουσες (Δεδικούση, 2011).

Η κατανόηση των συναισθημάτων έπεται της αναγνώρισης αυτών, καθώς σε αυτό το στάδιο εσωτερικεύεται το νόημα των συναισθηματικών καταστάσεων (Δεδικούση, 2011) που έχουν αναγνωριστεί. Έτσι τα παιδιά κατανοούν την ανατροφοδότηση των συναισθημάτων, τη σχέση αιτίας-αιτιατού που δημιουργήσε ένα συναίσθημα και είναι σε θέση να εκφράσουν και ένα δικό τους συναίσθημα. Αποκτούν ικανότητα αντίληψης της συναισθηματικής προοπτικής του άλλου, μαθαίνουν τον πρότυπο τρόπο αντίδρασης σε συναισθηματικά φορτισμένες καταστάσεις και εκφράζονται απερίφραστα. Επομένως, η κατανόηση των συναισθημάτων είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη σφυρηλάτηση των κοινωνικών σχέσεων, για την επιτυχή λύση τυχών διαπροσωπικών συγκρούσεων, αλλά και για την ρύθμιση της κοινωνικής προσαρμογής του ατόμου.

Έρευνες έχουν, επίσης, δείξει ότι τα παιδιά μεγαλώνοντας είναι σε θέση να βιώνουν συγχρόνως ένα συναίσθημα και να το αποκρύπτουν, να κατανοούν την εμπλοκή των αναμνήσεων και των εσωτερικών διεργασιών στην παραγωγή του συναισθήματος αλλά και το ρόλο που παίζουν οι σκέψεις στην αλλαγή αυτού (Denham et al., 1994. Gardner et al., 1994. Graham, 1998. Smith & Walden, 1998).

Στα πλαίσια της συναισθηματικής ανάπτυξης ένα ανώτερο στάδιο συναισθηματικής δεξιότητας αποτελεί η συναισθηματική ενημερότητα, διότι προϋποθέτει πιο βαθιά κατανόηση των συναισθημάτων. Με την πιο βαθιά κατανόηση εννοείται η ικανότητα περιγραφής των συναισθημάτων τόσο του ανθρώπου που τα βιώνει όσο και των άλλων που βιώνουν συναισθήματα. Σε αυτό το συναισθηματικό επίπεδο το παιδί και ο υγιής ενήλικας είναι σε θέση να αντιληφθεί τη διαφοροποίηση των συναισθημάτων και το βαθμό έντασης αυτών, να κατανοήσει τις βαθύτερες αιτίες, να ελέγξει τις συναισθηματικές του εκφράσεις, να αναγνωρίζει ότι νιώθει ανάμεικτα συναισθήματα, να κατανοεί την αμφισημία και την πολυπλοκότητα αυτών και τέλος να είναι σε θέση να διακρίνει αν ένα συναίσθημα είναι σημαντικό, ώστε να αξίζει να κοινοποιηθεί ή όχι. Η συναισθηματική ενημερότητα είναι ένα στάδιο συναισθηματικής ανάπτυξης που για να κατακτηθεί προϋποθέτει πρωτίστως το άτομο να έχει συλλάβει την έννοια του εαυτού ως υποκείμενο, δηλαδή δράστη και την έννοια του εαυτού ως αντικείμενο, δηλαδή αποδέκτη, προκειμένου να κατανοήσει ένα προσωπικό βίωμα (Saarni, 1999 όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 25, 2011).

1.9. ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Για το πώς υπολογίζονται τα συναισθήματα με μετρήσιμους όρους, υπάρχουν πέντε επικρατέστερες ψυχολογικές θεωρίες που αποτελούν τις βάσεις για την ανάπτυξη υπολογιστικών μοντέλων σε υπολογιστικά συστήματα, επειδή μπορούν σχετικά απλά να μετατραπούν σε κώδικα προγράμματος (Θαγγόπουλος, 2009). Οι Ortony, Clore και Collins προσπάθησαν να δώσουν μια εξήγηση για το συναίσθημα, ως επακόλουθο συγκεκριμένης γνώσης και μετάφρασης, γι' αυτό και επικεντρώθηκαν αποκλειστικά στα γνωστικά συμπεράσματα των συναισθημάτων αναγνωρίζοντας τρεις πτυχές αυτής της γνώσης: τα γεγονότα, τους πράκτορες και τα αντικείμενα (Θαγγόπουλος, 2009).

Για κάθε πτυχή υπάρχει και η αντίστοιχη αντίδραση, δεδομένου ότι τα συναισθήματα αντιπροσωπεύουν τις αντιδράσεις γύρω από την αντίληψη του κόσμου. Η ευχαρίστηση/δυσαρέσκεια συνδέεται με την αντίδραση στα γεγονότα, η επιδοκιμασία/αποδοκιμασία συνδέεται με τους πράκτορες, ενώ η ελκυστικότητα/απέχθεια με τις ιδιότητες ενός αντικείμενου. Τα γεγονότα μπορεί να έχουν συνέπειες (επιθυμητές/ανεπιθυμητές) για έναν ή για άλλους που μπορεί να είναι ο πράκτορας ή κάποιος άλλος που ενεργεί ή και δεν ενεργεί δημιουργώντας προσδοκίες σχετικές ή άσχετες. Οι σχετικές προσδοκίες τώρα μπορεί να είναι επιβεβαιωμένες ή ανεπιβεβαιώτες. Υπάρχουν, βέβαια, και άλλες μεταβλητές όπως η αίσθηση της πραγματικότητας, η εγγύτητα, το αναπάντεχο και η διέγερση. Για κάθε μια από αυτές τις μεταβλητές ορίζεται μια αξία και ένα βάρος. Στην αξία προβλέπεται ένα κατώτατο όριο κάτω από το οποίο ένα συναίσθημα δε γίνεται αισθητό υποκειμενικά. Οι Ortony, Clore και Collins, αν και δε δίνουν τυποποίηση για όλα τα συναισθήματα παρά μόνο για μερικά παραδείγματα, τα

οποία παρουσιάζονται λιγότερο σύνθετα από ό, τι είναι στην πραγματικότητα, παρουσιάζουν μια μεθοδική σημειογραφία για να περιγράψουν κάποια συναισθηματικά επεισόδια.

Με τις καταγραφές συναισθηματικών εμπειριών καταπιάνεται ο Roseman, αν και έχει τροποποιήσει πολλές φορές την θεωρία του. Ο Roseman παρήγαγε ένα μοντέλο με πέντε γνωστικές διαστάσεις που καθορίζουν, αν θα αναδυθεί ένα συναίσθημα καθώς και το είδος του. Η πρώτη διάσταση έχει να κάνει με τα κίνητρα απέναντι σε ανεπιθύμητες ή επιθυμητές περιστασιακές καταστάσεις (κατάσταση αρνητική/κατάσταση θετική), ενώ στη δεύτερη διάσταση καθορίζεται αν η κατάσταση συμφωνεί εν τέλει ή όχι με τα κίνητρα (κατάσταση παρούσα/κατάσταση απύουσα). Η τρίτη διάσταση αναφέρεται στα γεγονότα και το αν αυτά παρατηρούνται ως συγκεκριμένα ή ως μια πιθανότητα (συνθήκη βέβαιη/συνθήκη αβέβαιη). Η τέταρτη διάσταση περιλαμβάνει την εντύπωση που έχει κάποιος για ένα γεγονός θεωρώντας άξιο ή ανάξιο (διάσταση άξιο/ανάξιο), ενώ τέλος στην πέμπτη διάσταση περιγράφεται από ποιον προέρχεται το γεγονός (περιστάσεις άλλες/περιστάσεις ίδιες). Από το συνδυασμό αυτών των πέντε διαστάσεων και των τιμών τους προκύπτει ένας πίνακας, όπου προβλέπονται τα συναισθήματα και για την ακρίβεια 48 συνδυασμοί γνωστικών αποτιμήσεων που δίνουν 13 συναισθήματα (Θαγγόπουλος, 2009).

Στην πορεία των ερευνών του ο Roseman προχώρησε σε αρκετές τροποποιήσεις των διατάσεων και των αντίστοιχων συναισθημάτων. Η κύρια αδυναμία της θεωρίας του έγκειται στο γεγονός ότι δεν προβλέπεται η περίπτωση που κάποιος κάνει δυο διαφορετικές αποτιμήσεις για μια κατάσταση. Ωστόσο, η θεωρία προσφέρει την οπτική των πολλών γνωστικών διαστάσεων, που εύκολα οδηγούν σε στοιχειώδη περιγραφή συναισθημάτων και μπορεί να εφαρμοστεί σε υπολογιστικά προγράμματα για το συλλογισμό της παραγωγής των συναισθημάτων.

Σύμφωνα με τον Scherer υπάρχουν πέντε υποσυστήματα που ελέγχουν τις συναισθηματικές λειτουργίες. Ένα πληροφοριακά επεξεργασμένο υποσύστημα ελέγχει το ερέθισμα μέσω της αντίληψης, μνήμης, της πρόβλεψης και της αξιολόγησης, ενώ ένα ενισχυτικό ελέγχει το σώμα και τις σωματικές αντιδράσεις. Το καθοδηγητικό υποσύστημα επιλέγει μεταξύ ανταγωνιστικών κινήτρων, σχεδιάζει και προετοιμάζει τις ενέργειες. Το δρών σύστημα ελέγχει την κινητήρια έκφραση και την ορατή συμπεριφορά. Τέλος, το υποσύστημα οργάνων ελέγχει την προσήλωση, η οποία προσδιορίζεται από τις παρούσες καταστάσεις και περνά προς τα άλλα υποσυστήματα την ανατροφοδότηση που προκύπτει (Θαγγόπουλος, 2009).

Το ερευνητικό ενδιαφέρον του Scherer στρέφεται στο πρώτο υποσύστημα, επειδή θεωρεί ότι είναι υπαίτιο για τον έλεγχο αξιολόγησης ερεθισμάτων. Κατά τον Scherer υπάρχουν πέντε βασικοί έλεγχοι που εκτελεί το εν λόγω υποσύστημα, ενώ κάθε έλεγχος έχει και υποελέγχους. Ο προσδιορισμός των συναισθημάτων είναι αποτέλεσμα του συνδυασμού των ελέγχων και των υποελέγχων. Το μοντέλο του

ερευνητή υποστηρίζεται από πολλές εμπειρικές μελέτες έως και σήμερα (Θαγγόπουλος, 2009).

Ο Frijda παρουσιάζει στη θεωρία του έξι στάδια του συναισθηματικού συστήματος που περιγράφουν τη λειτουργία του. Αρχικά, το συναισθηματικό υποσύστημα παίρνει πληροφορίες από το περιβάλλον και τα ενδιαφέροντα του γενικού συστήματος και μεταδίδει αυτό το σήμα, που ο Frijda ονομάζει επιρροή, στα άλλα μέρη του συστήματος. Έπειτα το ερέθισμα αξιολογείται με δυο διαδικασίες, τη σχετική αξιολόγηση και το πλαίσιο της αξιολόγησης. Στο τρίτο στάδιο, στο ονομαζόμενο έλεγχο προτεραιότητας, εφόσον το σήμα που εκλαμβάνεται είναι ισχυρό, αλλάζει τις προτεραιότητες της αντίληψης, της προσοχής και της επεξεργασίας με αποτέλεσμα να επηρεάζει τη συμπεριφορά όλου του συστήματος. Στο τέταρτο στάδιο βρίσκεται η καρδιά της συναισθηματικής αντίδρασης σύμφωνα με τον Frijda, κατά την οποία αλλάζουν οι αντιδράσεις στην επεξεργασία και την παρακολούθηση. Το πέμπτο βήμα περιλαμβάνει εκτός από την ενεργοποίηση των δράσεων τον έλεγχο όλων των διαδικασιών και των γεγονότων που ενδέχεται να επηρεάσουν τις εν λόγω δράσεις. Τέλος, το συναισθηματικό υποσύστημα προσαρμόζεται μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον που λειτουργεί (Θαγγόπουλος, 2009). Επομένως, ο Frijda αποδίδει τρόπον τινά πολλές αποτιμήσεις σε κοινωνικά αίτια, ενώ θεωρεί τα συναισθήματα απαραίτητα για τα συστήματα που αντιλαμβάνονται ερεθίσματα σε ένα αβέβαιο περιβάλλον, κυρίως, όταν εμφανίζονται καταστάσεις παρακινδυνευμένες. Τότε είναι που αναπτύσσονται οι αποκαλούμενες τάσεις δράσεως, που θεωρούνται από τον Frijda δικλείδα ασφαλείας για τις συναισθηματικές καταστάσεις (Θαγγόπουλος, 2009). Ως ουσιαστικές τάσεις δράσεως και τα αντίστοιχα συναισθήματα ο Frijda παραθέτει τα εξής: Προσέγγιση - Επιθυμία, Αποφυγή - Φόβος, Συνύπαρξη - Χαρά/Αυτοπεποίθηση, Παρουσία - Ενδιαφέρον, Απόρριψη - Αηδία, Απουσία - Έλλειψη Ενδιαφέροντος, Αγωνίζεσθαι - Απειλή/Θυμός, Διακοπή - Σοκ/Εκπληξη, Κυριαρχία - Αλαζονεία, Υποταγή - Ταπεινότητα/Παραίτηση.

Η επικοινωνιακή θεωρία των Oaetley και Johnson-Laird περιλαμβάνει ένα κεντρικό σύστημα ελέγχου που με τη βοήθεια των υποσυστημάτων συντονίζει τις διάφορες περιπτώσεις. Οι πληροφορίες αυτών μεταβιβάζονται μέσω της προτασιακής ή συμβολικής επικοινωνίας, ενώ υπάρχει και η μη προτασιακή-συμβολική επικοινωνία που δε μεταφέρει μεμονωμένες μονάδες πληροφοριών, αλλά κινητοποιεί ολόκληρο το σύστημα σε μια κατάσταση αυξημένης προσοχής, την λεγόμενη «συναισθηματική διάθεση» (Θαγγόπουλος, 2009). Με λίγα λόγια, σύμφωνα με τη θεωρία των Oaetley και Johnson-Laird κάθε στόχος ή σχέδιο υποβάλλονται σε ένα έλεγχο από το γενικό μηχανισμό συναισθημάτων, που στην ουσία αξιολογεί τα σχετικά με αυτά (στόχους/ σχέδια) γεγονότα. Αν εντοπιστεί μια ουσιαστική αλλαγή επίτευξης στόχου, τότε ο μηχανισμός ελέγχου μεταδίδει σε όλο το σύστημα σήματα ώστε να είναι σε ετοιμότητα να ανταποκριθεί στην αλλαγή. Αυτή η ετοιμότητα, σύμφωνα με τους Oaetley και Johnson-Laird, εκλαμβάνεται ως

συναίσθημα (Θαγγόπουλος, 2009). Τα συναισθήματα συντονίζουν τις αυτόνομες διαδικασίες στο νευρικό σύστημα επικοινωνίας σε σχέση με τα εκλαμβανόμενα σήματα των σχεδίων: Επιτυχία Στόχου - Χαρά, Αποτυχία Σχεδίου - Λύπη, Αυτοπροστασία σε Προσβαλλόμενο Στόχο - Άγχος, Απογοήτευση από Στόχο - Θυμός, Προσβαλλόμενος Στόχος – Αηδία. Εν κατακλείδι, με την επικοινωνιακή θεωρία τα συναισθήματα παρουσιάζονται ως μια σχεδιαστική λύση για τα προβλήματα που ανακύπτουν από τις αλλαγές των σχεδίων.

1.10. ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

Η συζήτηση και οι διάφορες θεωρίες που διατυπώθηκαν για το τι είναι συναίσθημα και κυρίως για το πώς λειτουργεί το συναισθηματικό σύστημα, δημιούργησε δυο επικρατέστερες θεωρίες αντίθετες μεταξύ τους. Υπάρχουν, βέβαια, και θεωρίες που προσπάθησαν να γεφυρώσουν τη διάσταση απόψεων (Θαγγόπουλος, 2009). Στον ένα πόλο βρίσκεται η θεωρία που αντιλαμβάνεται τα συναισθήματα ως διακριτές οντότητες, ανεξάρτητες μεταξύ τους με συγκεκριμένη δομή και λειτουργίες, ενώ στον άλλον βρίσκεται η θεωρία που βασίζει τη διάκριση των συναισθημάτων σε έναν διπολικό άξονα, σε κάποιες περιπτώσεις και περισσότερους άξονες, όπως διαμορφώνεται από τη σημασία που δίνουν ο άνθρωποι στα συναισθήματα και τις τιμές που μπορούν αυτά να πάρουν.

A. Συναισθήματα ως Διακριτές Οντότητες

Η πρώτη θεωρία που κάνει λόγο για βασικά/διακριτά συναισθήματα αναφέρεται στην καθολικότητα των συναισθημάτων αναγνωρίζοντας βέβαια και ενδεχόμενες παραλλαγές. Η θεωρία στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο στις παρατηρήσεις των βιολογικών-σωματικών, ψυχολογικών και γνωστικών χαρακτηριστικών που διέπουν τις συναισθηματικές εκφράσεις. Οι υπερασπιστές, ερευνητές της θεωρίας διαπίστωσαν πως αυτά τα χαρακτηριστικά παρατηρούνται στους περισσότερους πολιτισμούς με μια περιοδική συχνότητα. Σαφώς, η θεωρία αυτή έχει ως βάση της τη θεωρία του Δαρβίνου, αφού η ανάπτυξη των συναισθημάτων νοείται μέσα στα πλαίσια της προσαρμοστικότητας και της εξέλιξης του ανθρώπινου είδους. Η έκφραση, δηλαδή, των συναισθημάτων έγκειται σε βιολογικοκοινωνική αναγκαιότητα για επιβίωση.

Οι ερευνητές επικεντρώθηκαν σε κάποια στοιχεία που αποτέλεσαν βάση για την ανάπτυξη της θεωρητικής τους προσέγγισης, όπως οι εκφράσεις του προσώπου και τα νευροφυσιολογικά δεδομένα. Τα επαναληπτικά στοιχεία που συνέλλεξαν οι ερευνητές επιβεβαιώνουν την ύπαρξη τουλάχιστον έξι συναισθημάτων: χαρά, έκπληξη, φόβος, αηδία, λύπη, θυμός. Επίσης, τα ερευνητικά δεδομένα έδειξαν ότι υπάρχουν συναισθήματα που βιώνονται τόσο από τον άνθρωπο όσο και από ανώτερα θηλαστικά και ενεργοποιούνται απευθείας από τις υποφλοιώδεις εγκεφαλικές δομές, χωρίς τη διαμεσολάβηση της μνήμης ή της μάθησης. Το μείζον

πρόβλημα που αντιμετώπισε η θεωρία των βασικών/διακριτών συναισθημάτων ήταν τα κριτήρια της ένταξης ενός συναισθήματος στην κατηγορία των βασικών και κατ' επέκταση η ποσότητα αυτών, ενώ οι επικριτές υποστήριξαν ότι δεν παρουσιάζονται κατεξοχήν συναισθήματα, αλλά διαστάσεις συναισθημάτων (θαγγόπουλος, 2009).

Θα μπορούσε να προστεθεί στην κριτική και η άποψη των Mayne και Ramsey ότι η συγκεκριμένη θεωρία εξομοίωσε σε κάποιο βαθμό τα ερευνητικά δεδομένα από ζώα σε ανθρώπους για να οδηγηθεί σε συμπεράσματα για τα ανθρώπινα συναισθήματα.

B. Διπολικός Άξονας Συναισθημάτων

Στον αντίποδα βρίσκεται η θεωρία που αντιλαμβάνεται τα συναισθήματα ως σημεία σε διπολικούς άξονες κι' αυτό γιατί οι άνθρωποι συνηθίζουν να βιώνουν τις καταστάσεις ως ευχάριστες ή δυσάρεστες και να αισθάνονται τα πράγματα ως θετικά ή αρνητικά. Η εν λόγω θεωρία στηρίζεται στις θεωρίες αξιολόγησης του συναισθήματος, σύμφωνα με τις οποίες ένα συναίσθημα εκδηλώνεται αφού γίνει πρώτα αποτίμηση του βιώματος. Συγκεκριμένα, η θεωρία των διπολικών αξόνων αφορμάται από τη θεωρία του Spencer που αντιλαμβάνεται τα συναισθήματα ως διαστάσεις της συνείδησης.

Ο Wund προέκτεινε την άποψη του Spencer προτείνοντας τρεις άξονες γύρω από τους οποίους μπορούν να τοποθετηθούν τα συναισθήματα: ευχαρίστηση-δυσαρέσκεια, χαλάρωση-ένταση, ηρεμία-ενθουσιασμός, ενώ η πιο κοινά αποδεκτή θεωρία είναι η θεωρία ευχαρίστησης-διέγερσης του Russell, ο οποίος πρότεινε τους άξονες: ευχαρίστηση-δυσαρέσκεια, ενεργοποίηση-απενεργοποίηση, που παρέχουν τη δυνατότητα να καταγραφούν όσο το δυνατόν περισσότερα συναισθήματα με το αντίθετό τους 180° μακριά (θαγγόπουλος, 2009).

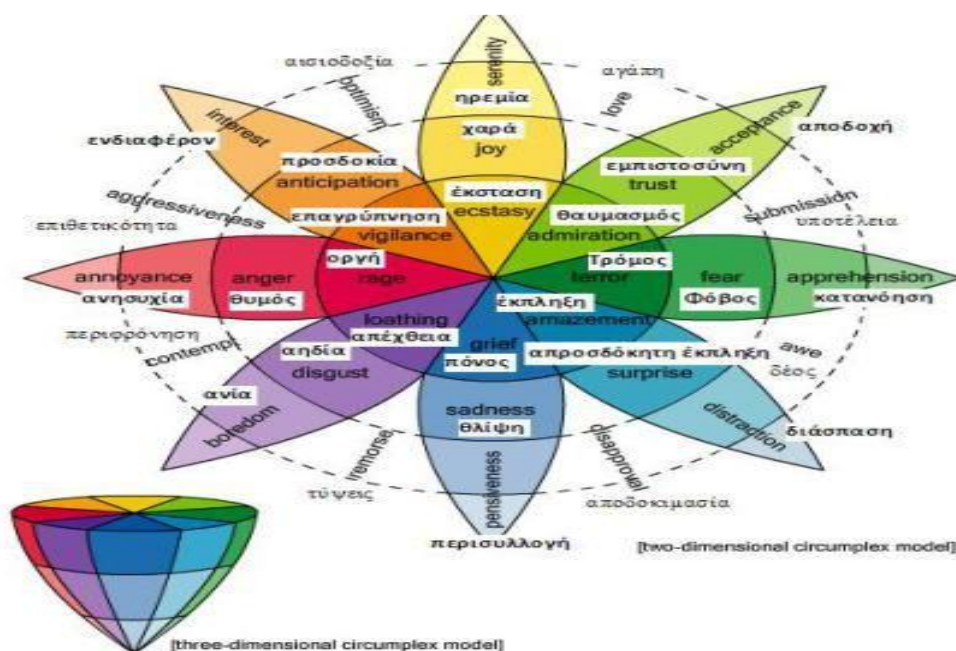
Η θεωρία των διπολικών αξόνων προσφέρει τη δυνατότητα να καταγράφονται τα συναισθήματα πιο ξεκάθαρα και να γίνονται με αυτόν τον τρόπο πιο κατανοητά, ενώ τα νευρολογικά δεδομένα επιβεβαιώνουν την ύπαρξη διαφορετική δομών στον εγκέφαλό για τα θετικά και τα αρνητικά συναισθήματα, όμως το βασικό μειονέκτημα αυτής της θεωρίας είναι ότι τα δεδομένα συλλέγονται περισσότερο με έναν υποκειμενικό τρόπο, αφού βασίζονται σε προσωπικές εκτιμήσεις. Ακολούθησαν και θεωρίες που προσπάθησαν να συγκεράσουν τα ερευνητικά στοιχεία των δυο θεωριών παρέχοντας, ίσως, μια πιο ολοκληρωμένη άποψη για τη φύση του συναισθήματος.

Ο τροχός συναισθημάτων της Whissel έχει ως έρεισμα την θεωρία της ευχαρίστησης-διέγερσης. Η Whissel κάνει λόγο για τη διάσταση της Δραστηριοποίησης και τη διάσταση της Αποτίμησης. Με τον όρο δραστηριοποίηση αναφέρεται στο πόσο δυναμική είναι η συναισθηματική κατάσταση αυτού που τη βιώνει. Η ευτυχία για παράδειγμα έχει υψηλό δείκτη ενεργοποίησης, ενώ η ανία

πολύ χαμηλό. Η αποτίμηση αναφέρεται στο πόσο θετικά ή αρνητικά βιώνεται ένα συναίσθημα (θαγγόπουλος, 2009). Σύμφωνα με τη Whissel υπάρχουν δύο κεντρικοί άξονες που αναφέρονται στα συναισθήματα και κυμαίνονται από το πολύ θετικό έως το πολύ αρνητικό τόσο για τη δραστηριοποίηση όσο και για την αποτίμηση. Στο κέντρο του συναισθηματικού κύκλου υπάρχει συναισθηματική ουδετερότητα. Οι ακραίες καταστάσεις απέχουν το ίδιο από το κέντρο του κύκλου, δηλαδή την ουδετερότητα. Υπάρχουν και χρώματα που δείχνουν την ένταση του συναισθήματος, με το πράσινο να χαρακτηρίζει τα θετικά συναισθήματα, ενώ το κόκκινο τα αρνητικά. Το κίτρινο δείχνει ότι τα συναισθήματα είναι ενεργά και το μπλε ότι είναι παθητικά (θαγγόπουλος, 2009).

Η χρωματική κωδικοποίηση για τα συναισθήματα εισήχθη από τον Plutchik. Ο Plutchik τάσσεται περισσότερο υπέρ της θεωρίας για τα βασικά συναισθήματα, αφού αναγνωρίζει σε αυτά την εξελικτική αναγκαιότητα και την καθολικότητα. Προτείνει, όμως, έναν μικρό αριθμό συναισθημάτων με τα υπόλοιπα να τα χαρακτηρίζει ως αποκυήματα του συνδυασμού των βασικών συναισθημάτων. Τα βασικά συναισθήματα σύμφωνα με τον Plutchik μπορούν να θεωρηθούν αντίθετοι πόλοι συγκεκριμένων ζευγαριών, ενώ κάθε συναίσθημα μπορεί να υπάρξει σε διαφορετικό βαθμό έντασης και σε διαφορετικά επίπεδα διέγερσης. Επίσης, διατείνεται ότι κάθε συναίσθημα διαφοροποιείται στο βαθμό ομοιότητας με το άλλο. Καταλήγει, λοιπόν, ότι τα βασικά συναισθήματα είναι οχτώ:

Ο ΤΡΟΧΟΣ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ PLUTCHIK

Εικόνα 1: Τρισδιάστατη απεικόνιση συναισθημάτων σύμφωνα με τον Plutchik (Βικιπαίδεια)

Τέσσερα δηλαδή ζευγάρια αντιθέτων: αποδοχή, θυμός, αναμονή, απέχθεια, χαρά, φόβος, έκπληξη. Στο ανωτέρω μοντέλο τρισδιάστατης απεικόνισης ο κύκλος αντιπροσωπεύει το βαθμό ομοιότητας των συναισθημάτων, ενώ ο κάθετος κώνος το βαθμό έντασης τους (Θαγγόπουλος, 2009).

Ο W. Gerrod Parrott διατύπωσε το 2001 μία θεωρία που αποτελείτο από έναν δενδροειδή κατάλογο, ο οποίος διείσδυε και σε βαθύτερα συναισθήματα. Αυτός ο κατηγοριοποιημένος κατάλογος περιλαμβάνει πάνω από 100 συναισθήματα - ταξινομημένα όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα:

Βασικό συναίσθημα	Δευτερεύον συναίσθημα	Τριτογενές συναίσθημα
Αγάπη	<i>Στοργή</i>	<i>Λατρεία</i> · Στοργικότητα · Συμπάθεια · Ελκυστικότητα · Φροντίδα · Τρυφερότητα · Συμπόνια · Συναισθηματικότητα
	<i>Λαγνεία/Σεξουαλική έλξη</i>	<i>Επιθυμία</i> · Πάθος · Ερωτική τρέλα
	<i>Λαχτάρα</i>	<i>Λαχτάρα</i>
Χαρά	<i>Κέφι</i>	<i>Διασκέδαση</i> · Ευδαιμονία · Ευθυμία · Ανοησία · Διαχυτικότητα · Χαρά · Τέρψη · Απόλαυση · Ευτυχία · Αγαλλίαση · Έξαρση · Ικανοποίηση · Έκσταση · Ευφορία
	<i>Ζέση</i>	<i>Ενθουσιασμός</i> · Ζήλος · Έξαψη · Συγκίνηση · Χαρμοσύνη
	<i>Ολοκλήρωση</i>	<i>Ευχαρίστηση</i>
	<i>Υπερηφάνεια</i>	<i>Θρίαμβος</i>
	<i>Αισιοδοξία</i>	<i>Προθυμία</i> · Ελπίδα

	Φρενίτιδα	Έκσταση · Διονυσιασμός
	Ανακούφιση	Ανακούφιση
Έκπληξη	Κατάπληξη	Σάστισμα · Εμβροντησία
Θυμός	Αψιθυμία	Παροξυσμός · Ταραχή · Ενόχληση · Γκρίνια · Στρυφνότητα · Κακοτροπιά
	Εξόργιση	Αγανάκτηση
	Οργή	Θυμός · Εξόργιση · Μανία · Μήνις · Εχθρότητα · Αγριότητα · Πικρία · Μίσος · Περιφρόνηση · Κακεντρέχεια · Εκδικητικότητα · Αντιπάθεια · Δυσανασχέτηση
	Αηδία	Αποτροπιασμός · Περιφρόνηση · Σιχαμάρα
	Φθόνος	Ζήλεια
	Βάσανο	Δεινοπάθημα
Λύπη	Ταλαιπωρία	Μαρτύριο · Οδύνη · Πλήγμα
	Λύπη	Κατάθλιψη · Απόγνωση · Κατήφεια · Σκυθρωπότητα · Δυστυχία · Θλίψη · Καημός · Αλίμονο · Αθλιότητα · Μελαγχολία
	Απογοήτευση	Απογοήτευση · Δυσαρέσκεια
	Ντροπή	Ενοχή · Μεταμέλεια · Τύψεις
	Παραμέληση	Αποξένωση · Ηττοπάθεια · Αποθάρρυνση · Αμηχανία · Νοσταλγία · Ταπείνωση · Ανασφάλεια · Προσβολή · Απομόνωση · Μοναξιά · Απόρριψη

	<i>Συμπόνια</i>	<i>Οίκτος · Συμπόνια</i>
Φόβος	<i>Φρίκη</i>	<i>Σοκ · Φόβος · Τρομάρα · Φρίκη · Τρόμος · Πανικός · Υστερ ία · Εξευτελισμός</i>
	<i>Νευρική</i>	<i>Άγχος · Αγωνία · Ανησυχία · Απελπισία</i>

Πίνακας 1: Κατηγοριοποιημένος κατάλογος συναισθημάτων από W. Gerrod Parrott (Βικιπαίδεια).

1.11. ΑΠΟΚΩΔΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΒΑΣΙΚΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

Αγάπη:

Υπάρχουν πολλά διαφορετικά είδη αγάπης (φιλική-συντροφική αγάπη, ερωτική αγάπη, γονική αγάπη κ.ά.- Hatfield, & Rapson, 1993, Oatley, & Jenkins, 1996 όπως αναφ. σε Γαλανάκη, Μ). Οι εμπειρίες αγάπης αποτελούν ένα μείγμα πολλών θετικών συναισθημάτων συμπεριλαμβανομένων της χαράς, του ενδιαφέροντος και της ικανοποίησης. Τα συναισθήματα αυτά είναι αδιάκοπα, διαδέχονται το ένα το άλλο και οδηγούν σε διεύρυνση του ορίζοντα της σκέψης και δράσης του ατόμου, αλλά και στην απόκτηση πολύτιμων διαχρονικών πόρων (Fredrickson, 1998). Η αγάπη συμβάλλει στο χτίσιμο και την ανάπτυξη ισχυρών κοινωνικών δεσμών που παρέχουν ικανοποίηση στο άτομο, αλλά μπορεί να φανούν χρήσιμοι στο μέλλον σε περιπτώσεις που το άτομο χρειάζεται κοινωνική υποστήριξη (Fredrickson, 1998).

Χαρά:

Ενυπάρχει ήδη στα βρέφη. Το βρεφικό χαμόγελο αποκτά νόημα (Sroufe, 1996 όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 15, 2011), πρόκειται για μια διάσταση πρωτογενούς ευχαρίστησης, συναίσθημα που βιώνεται, όταν το άτομο είναι σε κατάσταση ευεξίας (ορισμός πανεπιστημίου Princeton, 2010 όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 15, 2011) και διαφοροποιείται από την απλή αισθητηριακή ικανοποίηση, παρότι συχνά η αισθητηριακή ικανοποίηση οδηγεί σε χαρά (Θαγγόπουλος, 2011). Βασικός πυρήνας της χαράς στην ουσία είναι η αίσθηση της προόδου προς την επίτευξη ενός στόχου (Lazarus, 1991 όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 15, 2011). Με την πάροδο των ετών η απροσδιόριστη ευχαρίστηση συγκεκριμενοποιείται (Δεδικούση, 2011). Σύμφωνα με τους Lazarus, Kanner & Folkman τα θετικά συναισθήματα συμβάλλουν στην καταπολέμηση του στρες (Θαγγόπουλος, 2011).

Φόβος:

Πρωτογενές συναίσθημα, που εκδηλώνεται ως μια γενικευμένη αναστάτωση. Σύμφωνα με το πανεπιστήμιο Princeton (2010) ο φόβος ορίζεται ως το συναίσθημα που βιώνεται εν αναμονή κάποιου επικείμενου κινδύνου ή πόνου (Δεδικούση, 2011), αλλά μπορεί να αφορά και σε ψυχολογικές καταστάσεις, όπως απειλή για την εικόνα-εαυτού ενός ατόμου. Το βρεφικό κλάμα είναι ενδεικτικό στοιχείο

πρωτογενούς φόβου ως μια ενστικτώδης εκδήλωση σε κάποια διέγερση, στην πορεία διαμορφώνεται ως απόκριση σε ένα συγκεκριμένο αρνητικό γεγονός που εμπεριέχει τάση φυγής ή αντιμετώπισής του (Saarni, 1999 όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 16, 2011).

Θυμός:

Στην περίπτωση του θυμού ως πρωτογενές συναίσθημα ή προστάδιο του θυμού θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η απογοήτευση. Ο θυμός σύμφωνα με τον ορισμό του πανεπιστήμιου Princeton ορίζεται ως εριστικότητα απέναντι σε ένα πραγματικό ή υποτιθέμενο αδίκημα, ενώ ο Perkun (2006) ορίζει τον θυμό ως το συναίσθημα της αποτυχίας για τον εαυτό, που θεωρείται ότι προκαλείται από τους άλλους (Δεδικούση, 2011). Στα βρέφη παρατηρείται ως αντίδραση σε οτιδήποτε τους στέκεται εμπόδιο προς την εκτέλεση μιας ηθελημένης πράξης, ενώ στην πορεία εμφανίζεται ως αντίδραση στην αποτυχία εκτέλεσης μιας ηθελημένης πράξης (Saarni 1999, Sroufe, 1996 όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 16, 2011). Ο θυμός δε συνεπάγεται απαραίτητα επιθετική συμπεριφορά, σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα χρησιμεύει για την αποφυγή της επιθετικής συμπεριφοράς (Θαγγόπουλος, 2011).

Έκπληξη:

Αν και θεωρείται βασικό συναίσθημα, παρουσιάζει μια εννοιολογική πολυπλοκότητα, καθώς μοιράζεται στοιχεία τόσο από τη χαρά-διέγερση όσο και από το συναίσθημα του φόβου, διότι μπορεί να είναι και αρνητική. Στην αρχή οι ερευνητές τη συνέδεαν με το συναίσθημα της χαράς ως συναίσθημα παρόμοιο, στην πορεία όμως αποσυνδέθηκε από αυτήν και τονίστηκε η ένταση της κατάστασης που σχετίζεται με την έκπληξη. Σύμφωνα με το πανεπιστήμιο Princeton θεωρείται μια κατάπληξη που βιώνει το άτομο, όταν του συμβαίνει κάτι το εντελώς αναπάντεχο, το οποίο μπορεί να έχει θετικό ή αρνητικό χαρακτήρα (Δεδικούση, 2011).

Λύπη:

Η λύπη βιώνεται όταν ένα άτομο δε βρίσκεται σε κατάσταση ευεξίας (Πανεπιστήμιο Princeton, 2010 όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 16, 2011) και είναι η άμεση απόκριση σε οποιοδήποτε ερέθισμα νοηματοδοτείται ως αμετάκλητη απώλεια (Lazarus, 1991. Schutz, & Pekrun 2007, όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 16, 2011). Η λύπη έχει κοινά στοιχεία με την αηδία και στην έκφραση του προσώπου. Ωστόσο, διαφέρει στο ότι αποτελεί αντίδραση σε ένα αποκρουστικό αντικείμενο ή ιδέα. Κάποιες φορές όταν αξιοποιείται δημιουργικά, μπορεί να έχει ευεργετικό χαρακτήρα για τον άνθρωπο, ο οποίος αποκτάει μια νέα προοπτική για την πηγή της θλίψης (Θαγγόπουλος, 2011).

1.12.ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Οι θεωρίες που διατυπώθηκαν για τα συναισθήματα δεν απαντούν στα βασικά ερωτήματα που γεννώνται, όταν βιώνεται ένα συναίσθημα. Τελικά, τι κινητοποίησε πρώτο την έκφραση ενός συναισθήματος. Η σκέψη; Η φυσιολογική διέγερση; Η

συμπεριφορά ή το συναίσθημα υπάρχει ούτως ή άλλως σε έναν κενό χώρο ανεξάρτητα από το αν υπάρχουν ή όχι αυτά τα συστατικά;

Οι γνωστικές λειτουργίες, που υποστηρίζεται από άλλους ερευνητές ότι συμμετέχουν στην παραγωγή συναισθήματος, ενέχουν τη γνώση, έναν όρο που αναφέρεται στις διανοητικές διαδικασίες που εμπλέκονται στην απόκτηση γνώσης και κατανόησης, συμπεριλαμβανομένης της σκέψης, της γνώσης, της μνήμης, της κρίσης και της επίλυσης προβλημάτων. Αυτές είναι λειτουργίες υψηλότερου επιπέδου του εγκεφάλου που περιλαμβάνουν και τη γλώσσα, τη φαντασία, την αντίληψη και τον προγραμματισμό. Περιλαμβάνουν, δηλαδή, στάσεις, πεποιθήσεις, έννοιες, προσδοκίες, κάποιες φορές και παραλογιστικές πεποιθήσεις.

Επομένως, το ζήτημα της αποκωδικοποίησης των συναισθημάτων περιπλέκεται περαιτέρω και χρειάζεται τη συνδρομή περισσότερων επιστημών για να κατανοηθεί πιο σφαιρικά. Είναι σαφές ότι τα συναισθήματα και η γνώση πολλές φορές συνυφαίνονται, όπως και ότι το συναίσθημα με τα κίνητρα είναι στενά συνδεδεμένα. Είναι δύσκολο να κατανοήσουμε το συναίσθημα χωρίς να το εξετάσουμε τη γνωστική λειτουργία. Οι εκτιμήσεις πάντοτε προηγούνται του συναισθήματος, η γνώση όμως και το συναίσθημα είναι ανεξάρτητα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δε σχετίζονται συχνά.

Παραδοσιακά διακρίνονται τρεις βασικές ψυχικές λειτουργίες: οι σκέψεις, τα συναισθήματα και τα κίνητρα (Ευσταθίου, Γ.). Οι τρεις αυτές ψυχικοί παράμετροι μαζί με τις γονιδιακές καταβολές του ανθρώπου και την κοινωνική συνδιαλλαγή διαμορφώνουν το χαρακτήρα ενός ανθρώπου και επηρεάζουν τη συμπεριφορά του. Άλλωστε, πρόσφατες κοινωνιοψυχολογικές προσεγγίσεις έχουν τονίσει τον διαπροσωπικό και κοινωνικό χαρακτήρα των συναισθηματικών διεργασιών (Καφέτσιος, Κ. 2005).

Ο Brian Parkinson (1995) υποστηρίζει ότι τα συναισθήματα μπορούν να κατανοηθούν μόνο σε ένα πλαίσιο διαπροσωπικής επικοινωνίας. Αυτή η άποψη είναι σύμφωνη με την θεωρία του George Herbert Mead για το συναίσθημα ως διαπροσωπικού φαινομένου. Επιπλέον, στην σημαντική δουλειά τους για την έκφραση του συναισθήματος, οι Ekman, Friesen and Ellsworth (1972) πρότειναν ότι η μελέτη του συναισθήματος στο πλαίσιο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης προσφέρει πολλαπλά στην κατανόηση του συναισθήματος (Καφέτσιος, Κ. 2005).

Η στενή σύνδεση ανάμεσα στο συναίσθημα και τις διαπροσωπικές σχέσεις φαίνεται και από το γεγονός ότι τα πιο έντονα συναισθήματα (θετικά ή αρνητικά) βιώνονται στα πλαίσια των διαπροσωπικών σχέσεων και εξαιτίας αυτών (Καφέτσιος, Κ. 2005).

1.13.ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ ΝΟΗΣΜΟΣΥΝΗ

Ένα εύλογο ερώτημα που έχει προκύψει τις τελευταίες δεκαετίες γύρω από τη μελέτη για στο συναίσθημα είναι αν υπάρχει σχέση αυτού με τη νοημοσύνη. Έχει αποδειχτεί ερευνητικά ότι η επιτυχία στη ζωή δεν είναι απαραίτητα συνυφασμένη

με τον υψηλό δείκτη νοημοσύνης, αλλά κυρίως με μια άλλη πτυχή της ανθρώπινης ικανότητας, τη συναισθηματική νοημοσύνη.

Η συναισθηματική νοημοσύνη αφορά ένα σύνολο δεξιοτήτων, οι οποίες παρέχουν στο άτομο τη δυνατότητα να αναγνωρίζει, να κατανοεί και να χρησιμοποιεί πληροφορίες συναισθηματικής φύσης με τρόπο, ώστε να οδηγείται σε αποτελεσματικές επιδόσεις (Goleman, 1995 όπως αναφ. σε Μποζαντζής, Ν., 2014). Το 1930, ο Edward Thorndike διατυπώνει την ιδέα περί «κοινωνικής νοημοσύνης» ως μιας ικανότητας, η οποία απαιτείται για την αποτελεσματική επικοινωνία.

Το 1940, ο David Wechsler εκτιμά πως τα συναισθηματικά στοιχεία της νοημοσύνης μπορεί να είναι καθοριστικής σημασίας για την επιτυχία στη ζωή. Το 1950 ο Abraham Maslow, περιγράφει τη διαδικασία οικοδόμησης του συναισθηματικού δυναμικού του ατόμου, ο Howard Gardner το 1975 περιγράφει την ιδέα της πολλαπλής νοημοσύνης, ενώ το 1995 η ιδέα της συναισθηματικής νοημοσύνης γίνεται ευρύτερα γνωστή με την έκδοση του βιβλίου του ψυχολόγου και συγγραφέα Daniel Goleman με τίτλο: «Η συναισθηματική νοημοσύνη - Γιατί το "EQ" είναι πιο σημαντικό από το "IQ" Ο εγκέφαλός μας είναι κοινωνικός» (Μποζαντζής, Ν., 2014).

Ο Daniel Goleman εισήγαγε πρώτος την έννοια της συναισθηματικής νοημοσύνης, αν και λίγο νωρίτερα ο Gardner (1993) είχε κάνει λόγο για τη διαπροσωπική ή και πολλαπλή νοημοσύνη, ενώ οι Salovey και Mayer (1990) μίλησαν για την προσωπική νοημοσύνη. Ο Sternberg (1999) μίλησε για τη νοημοσύνη της επιτυχίας. Βασικός άξονας όλων των προσεγγίσεων αυτών είναι ότι γίνεται πλέον αποδεκτό ότι η ευφυΐα ενός ατόμου δεν μπορεί να μετρηθεί μόνο με συγκεκριμένα συστήματα μέτρησης, όπως το γνωστό IQ, αλλά είναι ένα σύνθετο ζήτημα, στο οποίο πρέπει να λαμβάνονται υπόψη πολλές και διαφορετικοί παράμετροι, που μπορεί να διαφοροποιούν τη συμπεριφορά και τη δράση των ατόμων (Παυλάκης, Μ.).

Η έκφραση και διαχείριση των συναισθημάτων θεωρείται και αυτή ως πεδίο νοημοσύνης που έχει άμεσες και πρακτικές εφαρμογές στην προσωπική ζωή του ατόμου. Αυτές οι εφαρμογές προκύπτουν μέσα από την ικανότητα του ατόμου να κινητοποιείται ο ίδιος και να κινητοποιεί τους άλλους, να ελέγχει τις ορμές του, να αναγνωρίζει τα συναισθήματά του και τα συναισθήματα των ανθρώπων τους οποίους συναναστρέφεται, να αναπτύσσει στρατηγικές για την αντιμετώπιση προβλημάτων, να επικοινωνεί αποτελεσματικά (Παυλάκης, Μ.).

Στο μοντέλο του Goleman ορίζονται πέντε βασικές διαστάσεις της Συναισθηματικής Νοημοσύνης: η αυτοεπίγνωση, η αυτορρύθμιση, η παρακίνηση, η ενσυναίσθηση και η διάσταση των κοινωνικών δεξιοτήτων. Κάθε μία από αυτές τις διαστάσεις απαιτεί την ανάπτυξη συγκεκριμένων ικανοτήτων που έχουν άμεση σχέση με τον τρόπο σύμφωνα με τον οποίο το άτομο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του, αλλά και το σύνολο και τις επιδράσεις που ασκεί (Παυλάκης, Μ.)

1.14. ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗ

Η ενσυναίσθηση ορίζεται ως η συναισθηματική απόκριση που πηγάζει από την κατανόηση της συναισθηματικής δήλωσης ή κατάστασης του άλλου και προσεγγίζει το πώς αισθάνεται ο άλλος ή το πώς θα αναμενόταν να αισθάνεται στην παρούσα συνθήκη (Killen & Smetana, 2013. Lerner & Lamb, 2015.) Μάλιστα, υποστηρίζεται ότι ορισμένα δυσάρεστα συναισθήματα, όπως τύψεις και ενοχή, συνδέονται με την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης, εφόσον προκαλούνται από την αξιολόγηση των συνεπειών της συμπεριφοράς ενός ατόμου απέναντι στους άλλους (Bukatko & Daehler, 2011. Decety & Jackson, 2006. Lerner & Lamb, 2015.).

Για πολλά χρόνια υπήρχε η αντίληψη ότι τα βρέφη τα νήπια και τα παιδιά της σχολικής ηλικίας είναι εγωκεντρικά και δεν αντιλαμβάνονται τα συναισθήματα των άλλων. Έρευνες έδειξαν ότι αυτό δεν ισχύει αφού τα παιδιά ήδη από τα πρώτα χρόνια της ζωής τους αντιλαμβάνονται τη συναισθηματική κατάσταση των άλλων. Επομένως, η προκοινωνική συμπεριφορά φαίνεται ότι ενυπάρχει στον άνθρωπο από πολύ μικρή ηλικία και αναπτύσσεται σταδιακά με το πέρασμα των χρόνων (Lerner & Lamb, 2015).

Η ενσυναίσθηση έχει να κάνει με τη συναισθηματική ταύτιση, με την ψυχική κατάσταση ενός άλλου ατόμου και με την κατανόηση της συμπεριφοράς του και των κινήτρων του. Ουσιαστικά, αποτελεί την ικανότητά μας αντιλαμβανόμεστε τα συναισθήματα και τις ανάγκες των άλλων και να συμπεριφερόμαστε ανάλογα. Η ικανότητα ενσυναίσθησης σαφώς εμπεριέχει μια στάση αλτρουισμού, καθώς επίσης και μια στάση υπευθυνότητας και ενεργού, πραγματικού ενδιαφέροντος για τον άλλον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 : ΜΗΔΕΙΑ

2. 1. ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η επικοινωνία ως λέξη σημαίνει την επαφή με τον άλλον, όχι μόνο σε επίπεδο απλό, αλλά και σε επίπεδο ψυχικό ή πνευματικό. Ετυμολογικά αναγόμενοι οδηγούμαστε στο αρχαίο ρήμα «ἐπικοινωνῶ» που στα αρχαία λημματολόγια αναφέρεται ως «συμμετέχω». Επομένως, για τους αρχαίους Έλληνες η επικοινωνία ήταν συνυφασμένη με τη συμμετοχή, ενώ χωρίς την πρόθεση το ρήμα «κοινωνῶ» δηλώνει την από κοινού συμμετοχή, αλλά και τη συμφωνία. Ο ορισμός της έννοιας της επικοινωνίας δεν είναι εύκολο να δοθεί, καθώς εξαρτάται από το εκάστοτε σύστημα στο οποίο αναφερόμαστε. Στην ψυχολογία η επικοινωνία νοείται ως η αλληλεπίδραση μεταξύ των ατόμων μέσα στην ομάδα. Συγκεκριμένα, ο όρος αναφέρεται στην κοινωνική ψυχολογία με την έννοια του ανήκειν και συν-ανήκειν, η οποία πρώτη φορά περιγράφεται στα πολιτικά του Αριστοτέλη, όπου ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται από τον φιλόσοφο ως φύσει κοινωνικό ον.

Η προσωπικότητα του ανθρώπου διαμορφώνεται ποικιλοτρόπως, είναι ένα κράμα γενετικών καταβολών και επίκτητων χαρακτηριστικών. Το κομμάτι, όμως, εκείνο της προσωπικότητας που αναφέρεται στα επίκτητα χαρακτηριστικά είναι προφανές ότι συσχετίζεται άμεσα με την επικοινωνία. Αν θεωρήσουμε ότι οι αξίες, οι σκέψεις, τα συναισθήματα διαμορφώνονται και με βάση τα μηνύματα που προσλαμβάνουμε από το άμεσο και το ευρύτερο περιβάλλον μας, τότε η επικοινωνία παίζει καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση της προσωπικότητας μας.

Ο Gregory Bateson όρισε την κοινωνική ψυχολογία ως τη μελέτη των αντιδράσεων των ατόμων στις αντιδράσεις άλλων ατόμων. Επομένως, οι διαπροσωπικές σχέσεις βασίζονται στις αλληλεπιδράσεις που εκπηγάζουν από την επικοινωνία των προσωπικοτήτων, οι οποίες δεν εκδηλώνονται αποκλειστικά με τη λεκτική επικοινωνία. Σύμφωνα με τον Harry Reis και την Helen Bersheid (1998), οι διαπροσωπικές σχέσεις είναι ίσως το πιο κεντρικό και ερευνητικά ενεργό κομμάτι της κοινωνικής ψυχολογίας στις μέρες μας, ενώ παράλληλα αποτελούν έναν διεπιστημονικό πεδίο έρευνας και επαφής ιδεών από διαφορετικούς χώρους, όπως η ψυχιατρική, η κοινωνιολογία κλπ. (Καφέτσιος, Κ. 2005).

Με τον όρο διαπροσωπικές σχέσεις εννοούμε όλες τις προσωπικές σχέσεις που δημιουργεί και συντηρεί ο κάθε άνθρωπος στο οικογενειακό, φιλικό και εργασιακό του περιβάλλον. Οι διαπροσωπικές σχέσεις και ένα σύνολο αλληλεπιδράσεων είναι αυτό που αποκαλούμε κοινωνικό δίκτυο και η σημασία τους αναδεικνύεται στην καθημερινότητα γύρω μας. Ο εαυτός ποτέ δεν μπορεί να είναι απόλυτα αποκομμένος από τους άλλους και είναι σχεδόν αδύνατο για έναν άνθρωπο ενταγμένο σε μια κοινωνία να επιβιώσει χωρίς κάποιες, έστω, διαπροσωπικές

σχέσεις με άλλους ανθρώπους. Η μοναξιά και η απομόνωση, βιώνονται συνήθως, ως μη φυσιολογικές και ανεπιθύμητες καταστάσεις, γι' αυτό ο άνθρωπος επιδιώκει τη ψυχική ισορροπία μέσω της διαπροσωπικής επαφής. Το επιστημονικό πόρισμα του κοινωνιολόγου E. Durkheim ότι «το άτομο και η κοινωνία σχηματίζουν μια άτμητη εναλλασσόμενη σχέση αλληλεπίδρασης» δηλώνει τη στενή συνάφεια ανάμεσα στο να ζει κανείς σε μια κοινότητα και στο να επικοινωνεί με τους ομοίους του. Είναι σίγουρο ότι δεν υπάρχει άνθρωπος, που να μπορεί να ολοκληρωθεί, να νιώσει ευτυχισμένος, υλικά αυτάρκης, να καταξιωθεί ηθικά και πολιτιστικά, δηλαδή να αυτοπραγματοωθεί, χωρίς την επικοινωνία με τους συνανθρώπους του. Η ισχυρή επιθυμία του ατόμου για διαπροσωπική επαφή και επικοινωνία γίνεται καλύτερα κατανοητή κάτω από το φως ερευνών για τις επιπτώσεις της έλλειψης διαπροσωπικών σχέσεων στην ψυχική υγεία (Καφέτσιος, 2005).

Πολλοί θεωρητικοί της ψυχοεξελικτικής προσέγγισης, αλλά και μεταγενέστεροι υποστηρίζουν ότι ένα μεγάλο μέρος της διαπροσωπικής επικοινωνίας αφορά τη μη-λεκτική επικοινωνία, ενώ μόνο ένα μέρος της επικοινωνίας ενέχει τη γλώσσα (Buck, 1984). Η σημασία των μη-λεκτικών μηνυμάτων για την καλή διαπροσωπική επικοινωνία, φανερώνεται από το γεγονός ότι, όταν υπάρχει αντίφαση ανάμεσα σε λεκτικά και μη λεκτικά μηνύματα, μεγαλύτερο βάρος δίνεται στα μη-λεκτικά μηνύματα (Hall, Gaul, & Kent, 1999). Ερευνητικά στοιχεία επίσης δείχνουν ότι η επιτυχής μη λεκτική επικοινωνία συνδέεται με θετικά κοινωνικά αποτελέσματα και καλή ψυχική υγεία. Συνειδητά ή μη συνειδητά, με λεκτικά ή μη λεκτικά μηνύματα κάθε άτομο εκπέμπει συνεχώς προς τους άλλους μηνύματα τα οποία αντίστοιχα, σε συνάρτηση με το ενδιαφέρον και τις ανάγκες τους, οι άλλοι τα δέχονται και τα αποκωδικοποιούν ή τα αφήνουν απαρατήρητα (Verdeber, 2000, στο Δημητρόπουλος, Ε. & Καλούρη, Α., 2003.)

Α. Λεκτική Επικοινωνία

Όσον αφορά στη λεκτική επικοινωνία, ο προφορικός ή γραπτός λόγος είναι μια από τις ποικίλες διόδους που έχει ο άνθρωπος, για να επικοινωνήσει. Ο λόγος, όμως, γίνεται το κύριο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης επικοινωνίας, όταν συγκρίνεται με την επικοινωνία ανάμεσα στα ζώα. Είναι τεκμηριωμένο πια ότι η έλλειψη της γλωσσικής επικοινωνίας στα ζώα οφείλεται στη μη υπάρχουσα δομή του εγκεφάλου τους που διέπει την αφηρημένη σκέψη, ενώ στον άνθρωπο ο μετωπιαίος λοβός είναι πολύπλοκα οργανωμένος, για να μπορεί να εκτελεί ανώτερες νοητικές λειτουργίες. Σε πρωτόγονες εποχές η επικοινωνία μεταξύ των μελών μιας ομάδας, σαφώς, εξασφάλιζε βασικές βιοτικές ανάγκες, όπως η στέγη και η τροφή. Ο ανθρώπινος εγκέφαλος αναπτύχθηκε, όμως, συναρτήσει εμπειρίας και συνεπακόλουθα άλλαξε και το επίπεδο της επικοινωνίας μεταξύ των μελών των ομάδων, οι ανάγκες τους διαφοροποιήθηκαν. Τα χαρακτηριστικά της επικοινωνίας διαφέρουν επίσης και από πολιτισμό σε πολιτισμό, διότι είναι διαφορετικές οι

ανάγκες και οι σκοποί της επικοινωνίας σε κάθε κοινωνία, όμως τα απαραίτητα συστατικά κάθε λεκτικής επικοινωνίας προφορικού τύπου είναι για όλους τους πολιτισμούς τα ίδια: οι επικοινωνούντες (πομπός και δέκτης), ο κώδικας επικοινωνίας, το μήνυμα, ο δίαυλος μεταβίβασης του μηνύματος (φυσικός ή τεχνικός), ενώ πολλές φορές συνοδεύεται και από τα παραγλωσσικά στοιχεία, όπως είναι ο τόνος της φωνής, η χροιά, ο ρυθμός του λόγου, οι παύσεις, ο επιτονισμός και η προφορά.

Βασικά χαρακτηριστικά του προφορικού λόγου είναι η ταχύτητα και η ευελιξία, καθώς φέρει πομπό και δέκτη σε άμεση προσωπική επαφή και τροποποιείται και διαμορφώνεται ανάλογα με τις ανάγκες της μεταξύ τους επικοινωνίας. Άλλο χαρακτηριστικό του προφορικού λόγου, σε περιπτώσεις όπου υπάρχει οπτική επαφή του ομιλητή με τον ακροατή είναι ότι δύναται να συμπληρωθεί με μη λεκτικά μηνύματα προκειμένου να γίνει περισσότερο κατανοητός. Επίσης, η προφορική επικοινωνία, πλην των περιπτώσεων που καταγράφεται με κάποιο μέσο (κάμερα, μαγνητόφωνο), δεν έχει διάρκεια στο χρόνο.

Ο γραπτός λόγος πραγματοποιείται με πολύ μικρότερη ταχύτητα από τον προφορικό, και προσφέρει χρόνο προετοιμασίας στον πομπό πριν τη μεταβίβαση του μηνύματος. Ο συντάκτης ενός κειμένου έχει τη δυνατότητα να οργανώσει τις ιδέες του, να σχεδιάσει τη μορφή του κειμένου προσεχτικά, προτού μεταφέρει τις σκέψεις του με λέξεις στο υπόστρωμα (χαρτί, οθόνη υπολογιστή κα.). Επίσης, σε ένα γραπτό κείμενο, υπάρχει η δυνατότητα προεπισκόπησης και τροποποίησης, προτού αυτό μεταδοθεί. Επιπλέον, ο γραπτός λόγος διαρκεί στο χρόνο, ενώ οδηγεί στη μετάδοση σαφών και περιεκτικών μηνυμάτων και προσδίδει στην επικοινωνία επισημότητα και υψηλό κύρος, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις χρήσης της κατάλληλης γλώσσας (Μάργαρης, 2006). Χαρακτηριστικό της γραπτής επικοινωνίας είναι και ο ετεροχρονισμός σε σημαντικό βαθμό, των μηνυμάτων μεταξύ αποστολέα και παραλήπτη.

Αν και δεν υπάρχει απάντηση στο ερώτημα ποιος από τους δύο παραπάνω τύπους επικοινωνίας είναι ο πιο αποδοτικός, αφού ο καθένας έχει τα δικά του πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα, εν τούτοις η καθημερινή πρακτική έχει δείξει πως η συνδυασμένη χρήση αυτών των δύο τύπων επικοινωνίας μέσα από πολλαπλά κανάλια μετάδοσης δύναται να οδηγήσει σε εξαιρετικά αποτελέσματα και σε εγγυημένη μετάδοση των μηνυμάτων μας με το σωστό τρόπο. (Μάργαρης, 2006). Αν και η χρήση του λόγου θεωρείται κύριο χαρακτηριστικό της επικοινωνίας, ωστόσο η δύναμη των παράλληλων μη λεκτικών μηνυμάτων είναι εξίσου μεγάλη, γι' αυτό και πολλές φορές δυσκολευόμαστε να κατανοήσουμε τα λεγόμενα ενός ανθρώπου ή προσλαμβάνουμε αμφίσημο μήνυμα από τον πομπό. Κάποιες άλλες φορές αρκεί ένα βλέμμα για να μας οδηγήσει σε συμπεράσματα, ενώ πολλές φορές η αγάπη εκφράζεται καλύτερα μέσω των εναγκαλισμών και της αφής.

B. Μη Λεκτική Επικοινωνία

Η μη λεκτική επικοινωνία των ανθρώπων διακρίνεται από τα εξωγλωσσικά στοιχεία στην έκφραση, όπως είναι η χρήση του σώματος, οι αισθήσεις, οι εκφράσεις του προσώπου και των ματιών και οι χειρονομίες. Η ποικιλία ως προς την έκταση, την ορολογία και την ευρύτητα των ορισμών της μη λεκτικής επικοινωνίας στη βιβλιογραφία, αποτελεί δείκτη του εννοιολογικού της πλούτου και της δυνατότητας πολλαπλών ερμηνειών των μη λεκτικών επικοινωνιακών σημάτων. Η μη λεκτική επικοινωνία, γνωστή και ως γλώσσα του σώματος, στηρίζεται στην εκούσια ή ακούσια μετάδοση μηνυμάτων που εκπορεύονται από το ίδιο το σώμα του ομιλητή, περιλαμβάνει τον τόνο και το ρυθμό της φωνής, την ταχύτητα του λόγου, την ένταση της φωνής αλλά και τις εκφράσεις του προσώπου, τη βλεμματική κίνηση και επαφή, τη στάση και τις κινήσεις του σώματος, το βάδισμα και τις χειρονομίες, το πόσο κοντά στο συνομιλητή μας στεκόμαστε, αλλά και τη γενικότερη εμφάνιση και ενδυμασία μας. Πολλοί θεωρούν ότι η μη λεκτική επικοινωνία προηγήθηκε της λεκτικής στη διαδικασία εξέλιξης της επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων (Nolan, 1975) και ότι τα μη λεκτικά σήματα που χρησιμοποιεί ο άνθρωπος είναι εξέλιξη των σημάτων με τα οποία επικοινωνούν τα ζώα (Argyle, 1998).

Την πρώτη επιστημονική μελέτη μη-λεκτικής επικοινωνίας έκανε ο Κάρολος Δαρβίνος. Στην μελέτη του διαπίστωσε πως όλα τα θηλαστικά αξιόπιστα αποτυπώνουν τα συναισθήματά τους στο πρόσωπό τους. Δεν αντιμετώπισε τα χαρακτηριστικά του προσώπου στατικά, αλλά ως εκφράσεις, οι οποίες αποτελούν βασικό μηχανισμό επιβίωσης των ειδών, που αναπτύχθηκαν με τη μέθοδο της φυσικής επιλογής στοχεύοντας στη δημιουργία επιτυχών αλληλεπιδράσεων μέσα στην ομάδα. Παρατηρώντας, επίσης, τα ζώα οι ηθολόγοι διατύπωσαν την υπόθεση ότι η μη λεκτική συμπεριφορά και επικοινωνία των ζώων εξαρτάται πέρα από την κληρονομικότητα και τη μάθηση και από την εξέλιξη των ειδών.

Ο Freud (1905), επισημαίνοντας τη σημασία της μη λεκτικής επικοινωνίας αναφέρει χαρακτηριστικά: «Όποιος έχει μάτια να δει και αυτιά να ακούσει, θα πειστεί ότι δεν υπάρχει θνητός που να μπορεί να κρατήσει μυστικό. Αν τα χείλη του είναι σιωπηλά, τότε φλυαρεί με τα δάχτυλά του, η αποκάλυψη διαρρέει από όλους τους πόρους του σώματός του». Όταν το νόημα του λεκτικού μηνύματος δεν έρχεται σε σύγκρουση με αυτό του μη λεκτικού, θεωρείται ότι υπάρχει συνοχή του μηνύματος, ενώ όταν υπάρχει αντίφαση μεταξύ των δύο, τα μηνύματα τότε χαρακτηρίζονται ως αντιφατικά ή διπλά. Έρευνες για τη φυσιολογία του εγκεφάλου καταδεικνύουν ότι η μη λεκτική επικοινωνία υπόκειται σε δύο μηχανισμούς, εκ των οποίων ο πρώτος αποτελείται από κέντρα του κατώτερου εγκεφάλου και συνδέεται με αυθόρμητες, ανεξέλεγκτες και ασυνείδητες καταστάσεις και ο δεύτερος αποτελείται από ανώτερα εγκεφαλικά κέντρα που εδρεύουν στον κινητικό φλοιό και σχετίζονται με εκφράσεις και συμπεριφορές που υπακούουν στους κοινωνικούς

κανόνες. Τέλος, ο Michael Argyle το 1970 υπέθεσε πως, ενώ η ομιλούμενη γλώσσα χρησιμοποιείται κανονικά για την έκφραση πληροφοριών σχετικά με εξωτερικά για τους ομιλούντες γεγονότα, οι μη-λεκτικοί κώδικες υπάρχουν για να καθιερώσουν και να διατηρήσουν τις διαπροσωπικές σχέσεις.

2.2. ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ

«Η γλώσσα ως σύνολο είναι κάτι πολύπλοκο και ετερογενές. Πατώντας συγχρόνως σε διάφορους επιστημονικούς χώρους - στον φυσικό, τον φυσιολογικό, τον ψυχολογικό - ανήκει τόσο στο άτομο όσο και στην κοινωνία. Έτσι δεν μπορούμε να την κατατάξουμε σε καμία κατηγορία των εκδηλώσεων του ανθρώπου, γιατί δεν μπορούμε να ανακαλύψουμε την ενότητά της» (Saussure, 1972 όπως αναφ. σε Μπαμπινιώτη σελ. 19, 1998). Από τον παραπάνω ορισμό του Saussure γίνεται αντιληπτό ότι η γλώσσα είναι ένα γενικό φαινόμενο, ακαθόριστο και ετερογενές, γι' αυτό δεν αποτελεί αντικείμενο μελέτης μιας μόνο επιστήμης. Χρειάζεται, όμως, για την επιστημονική μελέτη της η διάκριση δυο βασικών πλευρών της: της γλώσσας ως εσωτερικού συστήματος, δηλαδή του λόγου και της γλώσσας ως εφαρμογής αυτού κατά άτομα, δηλαδή την ομιλία. Απαραίτητα συστατικά αυτού του συστήματος είναι οι φθόγγοι και οι σημασίες ή αλλιώς η μορφή και το περιεχόμενο. Δεν αρκεί μια ατελείωτη σειρά φθόγγων, για να δημιουργήσουμε αυτό που ονομάζουμε γλώσσα. Χρειάζεται να γνωρίζουν οι ομιλητές ότι οι φθόγγοι που ακούνε ή βλέπουνε είναι φορείς ορισμένων σημασιών και δι' αυτών ορισμένων νοημάτων που συνθέτουν κάποιο μήνυμα (Μπαμπινιώτης, 1998).

Η σχέση των φθόγγων με τις σημασίες είναι αμφίδρομη, καθώς στη γλώσσα δεν υπάρχουν φθόγγοι χωρίς σημασίες, ούτε σημασίες που να μην εκφράζονται δια φθόγγων. Η αμφίδρομη αυτή σχέση συνιστά τα νοήματα και τις έννοιες και λέγοντας ότι η γλώσσα χρησιμεύει ως όργανο επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων, τότε η γλώσσα δεν είναι παρά ο κύριος φορέας της σκέψης του ανθρώπου (Μπαμπινιώτης, 1998) και κατ' επέκταση ένας βασικός φορέας των συναισθημάτων του. Νοήματα, έννοιες, αισθήματα και συναισθήματα, ψυχοσύνθεση, νοοτροπία και στάση ατόμων έναντι του κόσμου μορφοποιούνται κι εκφράζονται από τη γλώσσα του ανθρώπου. Ό,τι καλούμε νόηση υπάρχει και δι-υπάρχει μέσω της γλώσσας (Μπαμπινιώτης, 1998). Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την άρρηκτη σχέση της γλώσσας με τη νόηση αποτελεί η χρήση του όρου «λόγος» στην αρχαία Ελληνική τόσο για να δηλωθεί η ομιλία, όσο για να δηλωθεί και η λογική σκέψη.

Η στενή σχέση μεταξύ διανόησης και γλώσσας απεικονίζεται στις διάφορες γλώσσες των λαών. Ο τρόπος σκέψης, η νοοτροπία, η ιδιομορφία κάθε έθνους αποτυπώνεται στη γλώσσα του, γι' αυτό και κάποιες φορές είναι δύσκολη η εκμάθηση ξένων γλωσσών. Όταν μαθαίνουμε μια ξένη γλώσσα καλούμαστε να δούμε τον κόσμο από μια άλλη οπτική οργάνωση (Μπαμπινιώτης, 1998). Περνώντας σε μια πιο συστηματική θεώρηση των επιπέδων της γλώσσας

διαπιστώνουμε ότι οι μέχρι τώρα κατηγοριοποιήσεις βασίζονται σε δυο κριτήρια: στη διάκριση επιπέδων δομής της γλώσσας και στη διάκριση των επιπέδων ανάλυσης της γραμματικής δομής της γλώσσας.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να διευκρινιστεί ότι μιλώντας για προφορικό και γραπτό λόγο έχουμε στην πραγματικότητα μια περαιτέρω υποκατηγοριοποίηση της ομιλίας σε προφορική και γραπτή, διότι η πραγμάτωση του λόγου είναι εκείνη που δηλώνεται κατά προφορικό ή γραπτό τρόπο και όχι ο ίδιος ο λόγος. Βέβαια, όπως ελέχθη ήδη, ο γραπτός λόγος επακολούθησε του προφορικού. Ο άνθρωπος ξεκίνησε ως ομιλών άνθρωπος (*homo loquens*) για να περάσει με την ανακάλυψη της γραφής στον γράφοντα άνθρωπο (*homo scribens*) και μάλιστα υπάρχει η υπόθεση ότι ο άνθρωπος χρησιμοποίησε πρώτα τον ποιητικό λόγο, διένυσε πρώτα μια πιο εξωλογική φάση της χρήσεως του λόγου. Η σκέψη, δηλαδή, του πρωτόγονου ανθρώπου (*homo insapiens*) υποστηρίζεται ότι ίσως ήταν αρχικά ποιητική, έντονα συναισθηματική με επικράτηση του θυμικού μάλλον παρά του λογικού, ενώ με την πάροδο των ετών επήλθε η λογική, η οποία επέβαλε μεγαλύτερη οργάνωση της σκέψης και των κεκτημένων γνώσεων από τις εμπειρίες που συνέλεξε, οπότε πέρασε στη φάση του *homo sapiens*. Ίσως, η γλώσσα έγινε λιγότερο βιωματική-συναισθηματική περνώντας στον οργανωμένο πεζό λόγο με μειωμένη τη χρήση της ποιητικής γραμματικής.

A. Γλωσσολογία και Ψυχολογία

Η σχέση της γλώσσας και του ψυχισμού αποτελεί πεδίο συνάντησης, κυρίως, της γλωσσολογίας και της ψυχολογίας. Η γλωσσολογία επιδιώκει την περιγραφή και την ερμηνεία του συστήματος της γλώσσας, κατά συνέπεια η γλώσσα είναι και μέσο και σκοπός, στην περίπτωση όμως της ψυχολογίας και κυρίως στις ψυχαναλυτικές σχολές ο στόχος είναι η ανάδυση του ασυνειδήτου και σε αυτήν την περίπτωση η γλώσσα γίνεται το μέσο (Θεοδωροπούλου, Μ. 2004). Αν και οι δυο αυτοί σκοποί δεν οδεύουν προς την ίδια κατεύθυνση, στο βαθμό που συγκλίνουν για να εξυπηρετήσουν τις εν λόγω επιστήμες, δημιουργούν εν τέλει πλεονέκτημα, αφού το ψυχαναλυτικό πλαίσιο αναγκάζει τον ψυχικό μηχανισμό να μετασχηματιστεί στον μηχανισμό της γλώσσας (Green 1997, 37 όπως αναφ. σε Θεοδωροπούλου), αναγκάζει δηλαδή τον ψυχισμό να λεκτικοποιηθεί, να γίνει γλώσσα, να περάσει δηλαδή από ένα επίπεδο λειτουργίας, του ασυνειδήτου, όπου δεν υπάρχει γλώσσα, σε ένα άλλο επίπεδο λειτουργίας, του συνειδητού, όπου υφίσταται η γλώσσα, που σημαίνει, επίσης, να κάνει τη μεταλλαγή από τον χώρο όπου δεν υπάρχει άρνηση και αντίφαση, δεν υπάρχει χρόνος, δεν υπάρχει άλλη πραγματικότητα εκτός από την ψυχική – αυτά είναι χαρακτηριστικά του ασυνειδήτου (Freud [1915] 1980, 74 όπως αναφ. σε Θεοδωροπούλου σελ. 2) στον χώρο όπου εδρεύει η πραγματικότητα και οι διακρίσεις της, όπως αυτές κατηγοριοποιούνται από τη γλώσσα.

Με την κατηγοριοποίηση όσων αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις μας, το σημαίνουν γίνεται έννοια, δηλαδή σημαινόμενο. Έτσι κατά κάποιο τρόπο θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα άμεσα βιώματα με τη γλώσσα έχουν μια σχέση αλληλοαποκλειόμενη (θεοδωροπούλου, Μ) αλλά και αλληλοσυμπληρούμενη, διότι από τη μία η σχέση με τα πράγματα αποκαθίσταται από τον ψυχαναλυτικό λόγο στον βαθμό που η ψυχαναλυτική διαδικασία ωθεί τη γλώσσα να επιστρέψει στην αρχέγονη μήτρα, όπου οι αισθήσεις για τα πράγματα ήταν ενεργές (βλ. Loewald 1978· Green 1984 όπως αναφ. σε θεοδωροπούλου, Μ), από την άλλη όμως, όπως αναφέρει η θεοδωροπούλου «η γλώσσα είναι αυτή που βάζει τάξη στο χάος της ολιστικής βίωσης, που χαρακτηρίζει την πρωταρχική –συγχωνευτική– σχέση του παιδιού με τον κόσμο –μέσω της μητέρας–, με το να ονοματίζει τα πράγματα· δηλαδή με το να διακρίνει τα μέρη από το όλο και να κατηγοριοποιήσει». Άλλωστε, όπως μαρτυρά και η ίδια η λέξη «ψυχολογία» μιλάμε για την ψυχή μέσω του λόγου, εξηγούμε τα της ψυχής, τα βάζουμε σε τάξη και βάζοντας τα σε τάξη και μιλώντας γι' αυτά μπορούμε να δώσουμε σάρκα και οστά σε ό, τι χουμε αποσιωπήσει λόγω οδύνης, αναδύουμε το απωθημένο ψυχικό τραύμα, το λεξικοποιούμε και επαναδομούμε την ιδέα μας για τον κόσμο και τον εαυτό. Η επιστήμη της ψυχολογίας ερμήνευσε όψεις της γλώσσας που η τυπική ανάλυση δεν μπορούσε να κάνει επαρκώς, όπως η μεταφορά, η πολυσημία κ.α. (θεοδωροπούλου, Μ) και η γλωσσολογία συνέβαλε σε καινούριες θεωρητικοποιήσεις για το ασυνείδητο (Lacan 1966· 1971· βλ. και Dor 1994 όπως αναφ. σε θεοδωροπούλου, Μ σελ. 4)

Β. Εθνομεθοδολογία

Τα τελευταία χρόνια στους κόλπους των κοινωνικών επιστημών υπήρξε μια στροφή στη μελέτη του λόγου, όχι τόσο επικεντρωμένη στην ακριβή, γλωσσική ανάλυσή του, όσο στην θέση-στάση που δημιουργούν οι ομιλητές μέσα από αυτόν. Οι λογοαναλυτικές προσεγγίσεις έχουν συνεισφέρει στον θεωρητικό και μεθοδολογικό εμπλουτισμό, αλλά και στον κριτικό επαναπροσδιορισμό της κοινωνικής ψυχολογίας, η οποία ασχολείται με την μελέτη του τρόπου που διαμορφώνεται και μεταβάλλεται η συμπεριφορά και η προσωπικότητα του ανθρώπου, μελετά τις αλλαγές που οφείλονται διαπροσωπικές σχέσεις στα πλαίσια ιδεολογικά ομοιογενών ομάδων π.χ οικογένεια, σχολική τάξη, παρέα συνομηλίκων, ομάδες στα πλαίσια θρησκευτικών ή πολιτικών οργανώσεων κ.α. (βικιπαίδεια). Επομένως, ο λόγος ανάμεσα στα μέλη ομοιογενών ομάδων μπορεί να φανερώσει τον τρόπο που αυτά σκέφτονται, λειτουργούν και ερμηνεύουν πράξεις, συμπεριφορές.

Ένα πολύ ιδιαίτερο και ξεχωριστό είδος κοινωνιολογίας και κοινωνικής θεωρίας αποτελεί ο κλάδος της εθνομεθοδολογίας, που ασχολείται με την μελέτη των θεσμών και την ανάλυση συνομιλίας. Η εθνομεθοδολογία εστιάζει στα κοινά «αποθέματα νοήματος», στις μεθόδους που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να καταλήξουν στις ερμηνείες τους με απώτερο σκοπό να αποκαλυφθούν οι μέθοδοι

που χρησιμοποιούν οι συμμετέχοντες (μέλη) σε οποιαδήποτε κοινωνική κατάσταση, για να μεταδώσουν μεταξύ τους το τι πιστεύουν ότι συμβαίνει, τι σημαίνει μια κατάσταση γι' αυτούς (Κουτσαντώνης, 2017).

Το ενδιαφέρον για την περιγραφή των πρακτικών ικανοτήτων των μελών μιας ομάδας προέρχεται από μια θεωρία για την πραγματικότητα που ονομάζεται φαινομενολογία. Η φαινομενολογία υποστηρίζει ότι τα πράγματα και τα γεγονότα δεν έχουν νόημα από μόνα τους, αλλά αποκτούν το νόημα που τους δίνουν οι άνθρωποι. Τα μέλη μιας ομάδας πρέπει να συμφωνούν για τη φύση των πραγμάτων και η κοινωνική τάξη εξαρτάται από τα κοινά νοήματα. Τα μέλη, τω όντι, μοιράζονται νοήματα, διότι ερμηνεύουν την πραγματικότητα με κοινούς τρόπους χρησιμοποιώντας τη γνώση της κοινής λογικής, η οποία είναι ενσωματωμένη στη γλώσσα. Μέσω της γλώσσας αποκτούμε τεράστια ποσότητα γνώσης για τον κόσμο, την οποία έχουν και τα άλλα άτομα-μέλη της ομάδας (Κουτσαντώνης, 2017).

Η εθνομεθοδολογία τονίζει ότι κάθε κοινωνική κατάσταση είναι μοναδική. Οι λέξεις που λένε οι άνθρωποι, οι δράσεις που κάνουν είναι ενδεικτικές, δηλαδή έχουν σημασία μόνο στη συγκεκριμένη κατάσταση στην οποία χρησιμοποιούνται, έτσι και για τη θεωρία των γλωσσικών πράξεων μέσα στην ομιλία «γίνονται πράγματα». Τα πράγματα γίνονται από τον τρόπο με τον οποίο οι εκφορές είναι οργανωμένες σε ακολουθίες συμβολών.

Η προσέγγιση των Derek Edwards & Jonathan Potter επικεντρώνεται στις μεθόδους που χρησιμοποιούν οι ίδιοι οι κοινωνικοί δράστες μέσα στη διαδικασία παραγωγής και ερμηνείας της κοινωνικής δράσης στο «πώς» και όχι στο «γιατί» της κοινωνικής συμπεριφοράς, στο επίπεδο της δράσης και όχι στο γνωστικό επίπεδο. Ο λόγος μελετάται ως θέμα ανάλυσης καθαυτό και όχι ως αναλυτικό απόθεμα, δηλαδή μελετάται η κατασκευή διαφορετικών εκδοχών του ίδιου αντικειμένου, ή διατύπωση αντιφατικών απόψεων του ομιλητή της ομιλίας ή του γραπτού κειμένου. Οι ίδιοι άνθρωποι συχνά περιγράφουν ένα αντικείμενο ή φαινόμενο με διαφορετικούς τρόπους. Μια τέτοιου τύπου μεταβλητότητα φαίνεται να μην αντιμετωπίζεται ως πρόβλημα στη χρήση της γλώσσας (Gilbert, N. & Mulkay, M. , 1984). Η γλώσσα κατά τη χρήση της στρέφει την προσοχή των ακροατών στα αντικείμενα στα οποία αναφέρεται και όχι στην ίδια. Είναι η θέση ενός εκφωνήματος που προσδίδει το νόημα κατά τη γλωσσική παραγωγή, ενώ μπορούμε να πούμε ότι κάτι είναι ασαφές μόνο στο βαθμό που οι συμμετέχοντες αντιδρούν σε αυτό σαν να είναι ασαφές (Μποζατζής, Ν. 2014.) Τα εκφωνήματα σύμφωνα με την ανωτέρω προσέγγιση συνιστούν κοινωνικές πράξεις.

2. 2.1. ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

Όσον αφορά στα επίπεδα ανάλυσης της γραμματικής δομής της γλώσσας θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τη διάκριση σε φωνητικό, φωνολογικό, μορφολογικό, συντακτικό και σημασιολογικό επίπεδο και την ανάλυση της συντακτικής δομής της

γλώσσας σε επιφανειακή και βαθιά υποκειμενική δομή. Βέβαια, κάθε κείμενο δεν παύει να είναι ένα μήνυμα που στέλνει ο ίδιος ο δημιουργός (Μπαμπινιώτης, 1998). Αναγκαία συστατικά του μηνύματος είναι το θέμα και το ρήμα. Το θέμα είναι ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο που θέλει να μεταβιβάσει ο δημιουργός, ενώ το ρήμα είναι η γλωσσική έκφραση που θα πάρει το περιεχόμενο της έμπνευσης, το ποιητικό ρήμα όπως αναφέρει ο Σεφέρης (σε Μπαμπινιώτη σελ. 80, 1998), το οποίο είναι συναισθηματικά φορτισμένο από τα βιώματα του συγγραφέα.

Η υποκειμενική λειτουργία, όμως, της γλώσσας δεν αναιρεί τη γραμματική κι συντακτική της ανάλυση σε επίπεδα. Μέσα στο κείμενο το γλωσσικό σημείο είναι η συνάντηση του σημαίνοντος με το σημανόμενο, που πραγματώνεται κατά την ομιλία. Η φωνολογική εικόνα των γλωσσικών σημείων που ονομάζονται φωνήματα και ακούγονται ως φθόγγοι γίνονται αισθητοί ως σειρά, διαδοχή στοιχείων, ό,τι αποκαλούμε δηλαδή μορφήματα ή μονήματα κατά τον Martinet (Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα). Επομένως, η γλώσσα είναι αρθρωτή σε δύο επίπεδα, ένα επίπεδο στοιχείων με σημασία και ένα επίπεδο που αφορά στοιχεία χωρίς σημασία. Με τον όρο διπλή άρθρωση δηλώνεται η διπλή συγκρότηση της ανθρώπινης γλώσσας από ελάχιστες μονάδες ήχου χωρίς νόημα, τα φωνήματα, οι οποίες συνδυαζόμενες μεταξύ τους δημιουργούν τις μονάδες ήχου με νόημα (μορφήματα, λέξεις).

Μόνο η γλώσσα ως σύστημα επικοινωνίας χαρακτηρίζεται από τη διπλή άρθρωση. Αποτέλεσμα της διπλής άρθρωσης, είναι η οικονομία και η παραγωγικότητα. Αντίστοιχα, η γραμμική διαδοχή των μορφημάτων μας οδηγεί στο επίπεδο της σύνταξης μέσα από τη δημιουργία φράσεων, προτάσεων κτλ. και από συνολικής απόψεως στη δημιουργία σημασίας και νοήματος. Η διπλή άρθρωση της γλώσσας υπάρχει και στο επίπεδο της σημασίας. Όπως και στην περίπτωση των φωνημάτων χρειάζεται το πλήθος των ήχων-φθόγγων να μπουν σε τάξη για να τα δημιουργήσουν, έτσι και το πλήθος των εννοιών που θα προκύψουν, χρειάζεται να μπουν σε τάξη, για να δημιουργηθούν συγκεκριμένες σημασίες. Η γλώσσα λοιπόν αξιοποιεί την ύλη που διαθέτει, για να ενσαρκωθεί με συγκεκριμένη μορφή, να αποκτήσει δηλαδή συγκεκριμένη δομή.

Κανένα λοιπόν στοιχείο της γλώσσας δεν υφίσταται μόνο του, κάθε στοιχείο υπάρχει και δι-υπάρχει μέσω ενός ορισμένου συστήματος, που προηγείται ιεραρχικά καθορίζοντας την υφή και τη λειτουργία των μεμονωμένων στοιχείων (Μπαμπινιώτης, 1998). Είναι ένα σύνολο σχέσεων που απαρτίζεται από συστατικά μέρη με καθορισμένες μεταξύ τους σχέσεις και συγκεκριμένες λειτουργίες. Τα όρια των σχέσεων «γεωγραφούνται» με σαφήνεια από τον Saussure εντασσόμενα σε δυο άξονες το συνταγματικό και το παραδειγματικό (Μπαμπινιώτης, 1998). Σύμφωνα με τη διάκριση αυτή κάθε γλωσσικό στοιχείο που εμφανίζεται στην ομιλία, λειτουργεί και υπάρχει στη γλώσσα ως αξία, η αξία καθορίζεται όμως στην πράξη από τη θέση του μέσα σε αυτά τα δυο είδη σχέσεων. Η συνδυαστικότητα, δηλαδή, η συστηματική συνεμφάνιση στοιχείων συνιστά τις συνταγματικές σχέσεις, ενώ οι

σχέσεις των στοιχείων εν απουσία, δηλαδή, τα στοιχεία που συνδέονται με άλλα στοιχεία που δεν παρίστανται στην πρόταση, αλλά συνδέονται μνημονικά συνιστούν τις παραδειγματικές σχέσεις.

Η διαπλοκή των στοιχείων και των λέξεων εν γένει συνιστούν το όλο σύστημα της γλώσσας. Η γλωσσική πραγματικότητα δεν είναι μεμονωμένες μονάδες αλλά συνεχής λόγος, η συνεχής ροή του λόγου είναι μια ιδιότητα της γλώσσας που δεν πρέπει να μας διαφεύγει, διότι αυτή μαζί με άλλους παράγοντες, όπως τα συμφραζόμενα, οι προϋποθέσεις των ομιλούντων και ο επιτονισμός είναι που καθορίζουν τη γλωσσική επικοινωνία.

Τα τελευταία χρόνια η έρευνα για την γλωσσική επικοινωνία έχει στρέψει το ενδιαφέρον της και σε αυτούς τους παράγοντες. Στην ουσία, η έρευνα της γλώσσας πρέπει να είναι αμφίδρομη, να ξεκινά από τις γλωσσικές μονάδες φτάνοντας προς το κείμενο κι από το κείμενο να οδηγείται στις γλωσσικές μονάδες. Στην περίπτωση του γραπτού λόγου έχουμε τη δυνατότητα να μελετήσουμε σε βάθος χρόνου το κείμενο, αν και δεν διαθέτουμε τον επιτονισμό ή τη γλώσσα του σώματος και τις εκφράσεις του προσώπου ως επιπλέον βοηθητικές πληροφορίες.

2.2.2. ΤΟ ΓΡΑΠΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

Το γραπτό κείμενο είναι αθάνατο. Συντηρεί την ιστορική μνήμη και παρέχει τη δυνατότητα αυτοπαρατήρησης. Η ιδιοτυπία του έγκειται στο ότι δέχεται περισσότερες από μια ερμηνείες, είναι σε διαρκή, ανοιχτό διάλογο με των αναγνώστη λόγω της πολυσημίας του. Ο Πλάτων στο διάλογο «Φαίδρος» επισημαίνει αυτό το χαρακτηριστικό, εκφέροντας την ακραία άποψη ότι το γραπτό κείμενο απευθύνεται είτε σε επαΐοντες, που γνωρίζουν πολύ καλά πώς να το ερμηνεύουν, είτε σε ανίδεους που μπορούν να δώσουν οποιαδήποτε ερμηνεία επιθυμούν παρερμηνεύοντάς το. Το ποιητικό κείμενο διαφέρει, καθώς επιθυμεί τις περισσότερες ερμηνείες, ανήκει στους αναγνώστες του, αποτελεί μια μορφή τέχνης που επιδέχεται πολλαπλών ερμηνειών.

Η σχέση της γλώσσας με τη γραφή μας φαίνεται σήμερα αυτονόητη, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν πρέπει να έχουμε συναίσθηση των διαφορών τους (Παπαναστασίου, 2009). Η γραφή είναι υποκείμενη έννοια της γλώσσας. Η γραφή είναι δευτερογενής, επακολούθησε η εμφάνισή της και μάλιστα είναι μια επινόηση του ανθρώπου σχετικά πρόσφατη, αν αναλογιστεί κανείς ότι ο άνθρωπος μπορεί να μιλάει εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια, αλλά γράφει περίπου από το 3000 π.Χ.

Η γλώσσα ανήκει στις βιολογικές προδιαθέσεις του ανθρώπου. Θα λέγαμε ότι ο άνθρωπος είναι κ γενετής προγραμματισμένος να αναπτύξει γλώσσα. Το γεγονός ότι πολλοί πολιτισμοί ενώ ανέπτυξαν την ομιλία, δε χρησιμοποίησαν ποτέ τη γραφή επισφραγίζει το δευτερογενές χαρακτήρα της γραφής. Παρ' όλα αυτά η γραφή έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη των πολιτισμών.

Σύμφωνα με έναν πρόσφατο ορισμό, η γραφή είναι ένα σύστημα συμβατικών οπτικών σημείων που χρησιμοποιούνται για να αναπαραστήσουν ένα εκφώνημα με τέτοιο τρόπο, ώστε ο αναγνώστης να μπορεί να το ανακαλέσει με ακρίβεια χωρίς τη μεσολάβηση του παραγωγού. Επομένως, η γραφή αποτελεί οπτική αναπαράσταση ενός συστήματος σημείων με καθαρά συμβατικό χαρακτήρα (Παπαναστασίου, 2009).

2.2.3. ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

Όλες οι γλώσσες των λαών ως συστήματα επικοινωνίας είναι ισότιμες. Ωστόσο, οι γλώσσες που σήκωσαν το βάρος ανεπτυγμένων μορφών πολιτισμού, γνώρισαν μια ιδιαίτερη καλλιέργεια που ξεχωρίζει από τις άλλες. Η ελληνική γλώσσα κατέχει περίοπτη θέση ανάμεσα στις 2.700 γλώσσες του κόσμου, αφού σμιλεύθηκε πάνω από τριάντα αιώνες στην έκφραση λεπτών εννοιών της φιλοσοφίας, των επιστημών, του πολιτικού λόγου, των πολιτειακών θεσμών, της πατερικής θεολογίας, του αρχαίου δράματος, της ποίησης και της πεζογραφίας (Μπαμπινιώτης, 2002). Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, που οι περισσότεροι διεθνείς όροι σε διάφορες περιοχές της επιστήμης προέρχονται από την ελληνική γλώσσα.

Την οικουμενικότητα της ελληνικής γλώσσας μπορεί κανείς να τη συλλάβει αξιολογικά, αφού η πνευματική ζωή της Ευρώπης στο σύνολό της είναι επηρεασμένη από το έργο των ελλήνων στοχαστών (Η. Β. Robins όπως αναφ. σε Μπαμπινιώτη σελ. 8, 2002). Η ελληνική γλώσσα στα χρόνια του μεγάλου Αλεξάνδρου υπήρξε η πρώτη παγκόσμια γλώσσα των συναλλαγών και του πολιτισμού, ενώ απέκτησε διεθνώς κύρος ως η γλώσσα της καινής διαθήκης. Ωστόσο, ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία που την καθιστούν μοναδική παγκοσμίως είναι ότι η προφορική παράδοσή της είναι τουλάχιστον 4.000 χρόνων, ενώ η γραπτή ανέρχεται στα 3.500 χρόνια και μάλιστα αντίθετα με άλλες αρχαίες γλώσσες που χάθηκαν (αρχαία Αιγυπτιακή, Ακκαδική κα.), η Ελληνική διατηρείται πάνω από 40 αιώνες ζωντανή στην εξέλιξή της αποτελώντας ένα μοναδικό παράδειγμα μελέτης μιας φυσικής γλώσσας κατά μήκος τόσων αιώνων με αδιάσπαστη ιστορική συνέχεια και με δομική και λεξιλογική συνοχή (Μπαμπινιώτης, 2002).

Αναμφίβολα, με το πέρασ τόσων αιώνων η ελληνική γλώσσα υπέστη αλλαγές, οι οποίες όμως δεν είναι τόσο μεγάλες, ώστε να κάνουμε λόγο για μια άλλη γλώσσα. Η δομική φυσιογνωμία και το λεξιλόγιό της δεν υπέστησαν μεγάλες αλλαγές. Ένας σύγχρονος Έλληνας μπορεί εύκολα να πλησιάσει ένα πεζό κείμενο του Ξενοφώντα ή του Πλάτωνα. Ο δομικός σκελετός της Ελληνικής όπως οι πτώσεις, ο αριθμός, το γένος, οι χρόνοι, το ποιον ενεργείας, η τροπικότητα, το πρόσωπο, η φωνή του ρήματος και η διάθεση εξακολουθούν να προσδιορίζουν τη φυσιογνωμία και της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας (Μπαμπινιώτης, 2002).

Η μεγάλη ανάπτυξη της ελληνικής γλώσσας στην αρχαιότητα προωθήθηκε από το γενικότερο κλίμα της εποχής. Η ενεργή συμμετοχή των πολιτών στα κοινά, η άμεση δημοκρατία, το θέατρο, τα δικαστήρια προήγαγαν τον ελεύθερο λόγο. Ωστόσο, συνέχισε να καλλιεργείται και μετά τους κλασικούς χρόνους στο χώρο της χριστιανικής θεολογίας και φιλολογίας, ενώ με τον ελληνικό διαφωτισμό γνώρισε νέα καλλιέργεια με τις επιτόπιες λογοτεχνίες όπως η κρητική, η επτανησιακή και κυπριακή και πάνω από όλα με το δημοτικό τραγούδι. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι το ελληνικό λεξιλόγιο αποτελεί ενδεικτική μαρτυρία του ενιαίου χαρακτήρα της γλώσσας, αφού είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς αν μια σύγχρονη ελληνική λέξη είναι αρχαία, βυζαντινή ή νεότερη (Μπαμπινιώτης, 2002). Οι Έλληνες με τη γραφή μπόρεσαν να αναπτύξουν, να συντηρήσουν και να διαδώσουν το μεγάλο πολιτισμό τους. Στην προσπάθειά τους αυτή χρησιμοποίησαν περισσότερες από μια γραφές, ενώ κατάφεραν να επινοήσουν για πρώτη φορά στον κόσμο το ελληνικό αλφάβητο που εξελίχθηκε στο λατινικό και πέρασε στη δύση μέσω της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (Μπαμπινιώτης, 2002).

Το εν λόγω αλφάβητο χρησιμοποιείται έως και σήμερα. Πρέπει να εισήχθη στον ελληνικό χώρο γύρω στον 8^ο αιώνα π. Χ και να διαμορφώθηκε πλήρως γύρω στον 10^ο αιώνα π. Χ. Πρόκειται για το βορειοσημιτικό σύστημα γραφής που πήραν οι Έλληνες από τους Φοίνικες προσθέτοντας φωνήεντα για πρώτη φορά στην ιστορία της γραφής, που αποτελούν τη βάση της συλλαβής. Επινοήσαν, βέβαια, μερικά ακόμη σύμφωνα (ξ, χ, ψ) φτάνοντας στην πρώτη αλφαβητική γραφή, όπου κάθε γράμμα δηλώνει και ένα φθόγγο, σύμφωνο ή φωνήεν (για λόγους οικονομίας κάποια φωνήεντα δηλώνουν δυο φθόγγους). Ο αρχαίος ιστορικός Ηρόδοτος λέει ξεκάθαρα ότι οι Έλληνες έμαθαν τη γραφή από τους Φοίνικες και σημειώνει: «Στην αρχή οι Έλληνες μεταχειρίστηκαν όσα γράμματα μεταχειρίζονται οι Φοίνικες, ύστερα, όμως, με το πέρασμα του χρόνου άλλαξαν τον ήχο τους και το σχήμα τους. [...] Αφού τα γράμματα τα εισήγαγαν οι Φοίνικες στην Ελλάδα, είναι δίκαιο να ονομάζονται φοινικικά.» (ΚΕΓ).

Άλλες γραφές που χρησιμοποιήθηκαν ήταν η ιερογλυφική, η γραμμική Α', η γραμμική Β', η κυπρομινωική, το κυπριακό συλλαβάριο και η ελληνική αλφαβητική γραφή που μαρτυρείται για πρώτη φορά τον 8 αιώνα στην επιγραφή της Διπύλου και το ποτήριον του Νέστορος, ενώ η ορθογραφία μας ανάγεται στο 400 π.Χ. Από τις παραπάνω γραφές δεν έχουν αποκρυπτογραφηθεί η ιερογλυφική, η γραμμική Α' και η κυπρομινωική (Μπαμπινιώτης, 2002).

Α. Η ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας

Η ιστορία της ελληνικής γλώσσας με βάση τα γραπτά κείμενα διακρίνεται σε προϊστορική και σε ιστορική. Παλαιότερο διαχωριστικό όριο αποτελούσε ο 8^{ος} αιώνας, που ετίθετο χρονολογικά η αρχαιότερη ελληνική επιγραφή, η επιγραφή της Διπύλου (αμφίβολη παραμένει η χρονολόγηση της επιγραφής πάνω στο περίφημο

Νέστορος ποτήριον, που θεωρείται από κάποιους ως αρχαιότερη). Ωστόσο, με την αποκρυπτογράφηση της γραμμικής Β' από τον Ventris με τη βοήθεια του Chadwick το 1953 τα όρια μετατέθηκαν πολλούς αιώνες πριν από τον 8^ο αιώνα στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, όπου ανάγονται χρονικά οι πινακίδες της Κνωσού.

Η γραμμική Β' αποτελεί την πρώτη μορφή φωνολογικής γραφής, αφού στηρίζεται στη συλλαβή. Κάθε γράμμα είναι μια συλλαβή, όχι φθόγγος, γι' αυτό και είναι ένα ατελές αλφάβητο, αφού ο αριθμός των δυνατών συλλαβών μιας γλώσσας είναι ως προϊόν συνδυασμών τεράστιος. Στην προϊστορική περίοδο της ελληνικής ανήκει η ινδοευρωπαϊκή ελληνική -3000 και η πρωτοελληνική 3000-2000, ενώ στην ιστορική περίοδο ανήκει η αρχαία 1400-300 π. Χ., η αλεξανδρινή κοινή 6^{ος} αιώνας μ. Χ, η μεσαιωνική 6^{ος}-18^{ος} με την πρώιμη βυζαντινή, τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή, και τέλος η νεοελληνική από τον 19^ο αιώνα και μετά.

Αναμφίβολα, δεν μπορούν να τεθούν ακριβή χρονολογικά όρια για κάθε περίοδο, αφού οι γλωσσικές μεταβολές δεν γίνονται αυτόματα, ούτε μπορούν να καταγραφούν αμέσως. Επομένως, η εν λόγω χρονολογική διάκριση είναι αρκετά τεχνητή (Μπαμπινιώτης, 2002). Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πότε ακριβώς η ελληνική γλώσσα μπαίνει στην ιστορία ως ξεχωριστή γλώσσα. Ξέρουμε, ωστόσο, ότι ανήκει σε μια μεγάλη και πολύ παλιά γλωσσική οικογένεια, την ινδοευρωπαϊκή. Γλωσσικές οικογένειες ονομάζουμε ομάδες γλωσσών που έχουν κοινή καταγωγή, γεννήθηκαν δηλαδή από τον ίδιο πρόγονο, την ίδια γλώσσα. Αυτή την οικογένεια την ονομάζουμε ινδοευρωπαϊκή, γιατί περιλαμβάνει γλώσσες της Ευρώπης αλλά και της Ινδίας.

Η ινδοευρωπαϊκή δεν είναι βέβαια η μόνη γλωσσική οικογένεια. Με την ίδια λογική με την οποία εντοπίστηκε η ύπαρξή της, εντοπίστηκαν και άλλες γλωσσικές οικογένειες όπως η ουραλική, η αλταϊκή, η καυκασιανή και άλλες. Όσον αφορά την ελληνική γλώσσα, οι γνώσεις μας είναι πολύ περισσότερες για την ιστορική περίοδο. Τον αρχαίο ελληνικό λόγο των γνωρίζουμε από την πληθώρα των κειμένων της εποχής, η αρχαία ελληνική γλώσσα ομιλούνταν κατά τους αρχαϊκούς χρόνους και την κλασική αρχαιότητα. Στον όρο περιλαμβάνεται συνήθως και η μετακλασική εποχή της ελληνιστικής περιόδου (Βικιπαίδεια).

Η αρχαία ελληνική λογοτεχνία χαρακτηρίζεται από το σπάνιο φαινόμενο ότι δε γράφεται σε μια ενιαία κοινή γλώσσα ούτε καν στη μητρική γλώσσα του λογοτέχνη, αλλά στη διάλεκτο του είδους. Η ιωνική διάλεκτος χρησιμοποιείται στην επική ποίηση και σε διάφορα είδη λυρικής ποίησης, η δωρική χρησιμοποιείται στη χορική ποίηση ενώ η αχαιϊκή στη μελική. Στην τραγωδία χρησιμοποιείται μικτό είδος διαλέκτων λόγω των διαφορετικών μερών της, στα χορικά δηλαδή χρησιμοποιείται η δωρική, ενώ στο κείμενο η ιωνική με μεγάλη επίδραση της αττικής. Τα έπη του Ομήρου, που είναι τα παλαιότερα διασωθέντα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, κατά επικρατέστερη επιστημονικά άποψη, αρχικά συντάχθηκαν στην αιολική, στη συνέχεια τα παρέλαβαν Ίωνες αοιδοί και ραψωδοί, ο οποίοι τα

εξιώνισαν, ενώ στην πορεία εισήχθησαν και αττικοί νεωτερισμοί (Μπαμπινιώτης, 2002).

Β. Η Μορφή της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας

Η μορφή της αρχαίας ελληνικής γλώσσας δεν έχει τη μορφή που εμείς γνωρίζουμε στις μέρες μας. Όλα σχεδόν τα σωζόμενα ελληνικά κείμενα από τον 4^ο αι. π. Χ. ως τις αρχές του 9^{ου} αι. μ. Χ. γράφονται στη μεγαλογράμματη γραφή. Βέβαια, οι Έλληνες αρχικώς έγραφαν εκ των δεξιών προς τα αριστερά, όπως οι Φοίνικες, αργότερα άρχισε από τα αριστερά και συνεχιζόταν στον επόμενο στίχο με φορά προς τα δεξιά (βουστροφηδόν) και από το 550 π. Χ επικράτησε η εξ αριστερών προς τα δεξιά κατεύθυνση της γραφής. Η μικρογράμματη γραφή φαίνεται να εξελίχθηκε μέσα από την ανάγκη ταχείας επικοινωνίας μέσω χειρογράφων επιστολών, όπου η μορφή των γραμμάτων προσαρμόστηκε στην κίνηση της γραφής. Η αλλαγή των μορφών των γραμμάτων συστηματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια των πρώτων αιώνων του Βυζαντίου και στη συνέχεια υιοθετήθηκε ως γραφή των βιβλίων. Η μικρογράμματη γραφή συνδυάζεται και συνυπάρχει με την μεγαλογράμματη, η οποία παραμένει ως στοιχείο έμφασης στους τίτλους, στα αρχιγράμματα και ενίοτε μέσα στο κείμενο και επηρεάζει ανάλογα τη μικρογράμματη. Η σύγχρονη ελληνική γραφή προέρχεται από την τυπογραφική τυποποίηση της μικρογράμματης του 9^{ου} αιώνα σε συνδυασμό με τα κεφαλαία της αρχαιότερης μεγαλογράμματης. Στη μεγαλογράμματη γραφή δεν υπάρχει χωρισμός των λέξεων και των στίχων, δεν υπάρχουν τόνοι, πνεύματα και σημεία στίξης. Τα γράμματα περιλαμβάνονται ανάμεσα σε δύο διάστιχες γραμμές (ΚΕΓ). Η πολυτονική ορθογραφία, όπως τη γνωρίζουμε σήμερα, χρονολογείται από την ελληνιστική περίοδο (323–30 π. Χ.) και βρισκόταν σε επίσημη χρήση στα κράτη της Ελλάδας και Κύπρου και τους δημόσιους οργανισμούς τους έως και το 1982, οπότε καθιερώθηκε το μονοτονικό σύστημα, το οποίο είναι απλούστερο από το πολυτονικό. Έτσι, τα περισσότερα διακριτικά σημεία του πολυτονικού δεν έχουν φωνητική αξία και απλώς καταδεικνύουν την αρχαία ελληνική φωνολογία.

Γ. Η Προσωδία

Σε κάθε γλώσσα οι λέξεις είναι φτιαγμένες από ήχο. Όπως από ήχο είναι φτιαγμένες οι κραυγές, τα βογκητά, το γάβγισμα και οι άλλοι ήχοι των ζώων. Το υλικό λοιπόν από το οποίο είναι φτιαγμένη η λέξη είναι το ίδιο με το υλικό από το οποίο είναι φτιαγμένοι οι ήχοι που δεν είναι λέξεις, δεν είναι γλώσσα. Οι ήχοι της γλώσσας δεν διαφέρουν ως προς τη φύση τους από τους μη γλωσσικούς ήχους αλλά διαφέρουν ως προς τη λειτουργία τους, διότι οι πρώτοι μπορούν να χωριστούν σε μικρότερα κομμάτια, στους φθόγγους, τα οποία μπορούν να συνδυαστούν σε διαφορετικούς συνδυασμούς για να σχηματιστούν διαφορετικές

λέξεις, ενώ οι δεύτεροι δεν μπορούν να χωριστούν σε μικρότερα κομμάτια (Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα). Το σύνολο των ακουστικών παραμέτρων που επιτελούν λειτουργικό ρόλο στην οργάνωση και τη διάρθρωση του προφορικού λόγου ονομάζεται προσωδία, η διάκριση των συλλαβών (και των φωνηέντων) σε μακρόχρονες και σε βραχύχρονες, που αποτελεί τη βάση των αρχαίων ελληνικών και λατινικών μέτρων, ήτοι η προφορά των λέξεων σύμφωνα με την ποσότητα των συλλαβών και έχει σχέση με την ένταση και το ύψος της φωνής ή του χρόνου που μεσολαβεί ανάμεσα στις λέξεις και στις ενότητες των λέξεων, που αποτελούν μια φράση (Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα).

2.2.4. Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ

Η γραμματολογία είναι μια επιστήμη, η οποία ερευνά το γραπτό λόγο και κατατάσσει τα έργα στα ανάλογα είδη του. Σύμφωνα, λοιπόν, με τη γραμματολογία ο γραπτός λόγος διακρίνεται σε δυο κατηγορίες: στην ποίηση και τον πεζό λόγο. Η ποίηση είναι η πρωταρχική μορφή λόγου, ίσως επειδή παρείχε στον άνθρωπο τη δυνατότητα να εκφράσει τα συναισθήματά του. Ο άνθρωπος αισθάνθηκε πρώτα από όλα την ανάγκη να εκφράσει τα συναισθήματά του, να τραγουδήσει τη χαρά του, να κλάψει τη συμφορά του. Η ποίηση της αρχαιότητας τραγουδιέται, ο ποιητής γράφει στίχους και επενδύει με μουσική πολλές φορές τραγουδώντας. Όταν ο άνθρωπος υμνεί μεγάλους ήρωες γράφει επική ποίηση, ενώ όταν θέλει να εκφράσει τα συναισθήματά του για τη φύση, το θεό, τον έρωτα τη χαρά και τη λύπη γράφει λυρική ποίηση.

Η δραματική ποίηση είναι η εξέλιξη του διθυράμβου και αποτελείται από τρία είδη: τη τραγωδία, την κωμωδία και το σατυρικό δράμα. Το δράμα είναι μια ύψιστη πνευματική δημιουργία, που αποτέλεσε την ύψιστη πνευματική έκφραση κυρίως στους κλασικούς χρόνους της αρχαιότητας (Μαυρογιάννη, Γ. Κουκούτση, Φ. 1999). Η τραγωδία πραγματεύεται τα δεινά των ανθρώπων, είναι μια κατεξοχήν μορφή ποίησης που εστιάζει στο συναίσθημα και τα ανθρώπινα πάθη. Τα θέματα τα της είναι κυρίως μυθικά παρμένα από τον τρωικό, μυκηναϊκό, θηβαϊκό και αργοναυτικό κύκλο. Ετυμολογικά έχει ειπωθεί ότι προέρχεται είτε από το χορικό άσμα των λατρευτών του Διονύσου που φορούσαν δέρματα τράγων, είτε από διαγωνισμό χορικού άσματος, όπου βραβείο για το νικητή ήταν ένας τράγος. Και οι δυο απόψεις για την ετυμολογία της τραγωδίας θεωρούνται επιστημονικά αυθαίρετες (Κοπιδάκης, Μ.Ζ., Πατρικίου, Ε., Λυπουρλής, Δ., Μωραΐτου Δ., ΙΕΠ).

Όσον αφορά στα άλλα δυο είδη του δράματος αξίζει να σημειωθεί ότι το σατυρικό δράμα χαρακτηρίστηκε ως παίζουσα τραγωδία. Ήταν ένα ευχάριστο λαϊκό θέαμα που διατηρούσε τα εξωτερικά γνωρίσματα της τραγωδίας, αλλά είχε σκοπό να προκαλέσει γέλιο και όχι να διδάξει, όπως τα άλλα δύο είδη. Στο σατυρικό δράμα οι θεατές ξανάβρισκαν τους σατύρους (εξού κ η ονομασία) και το γέροντα σειληνό και ικανοποιούσαν την ευλάβεια τους προς τις θρησκευτικές τους παραδόσεις. Η

συμμετοχή των ποιητών στους διαγωνισμούς τελείωνε με το σατυρικό δράμα, επειδή ήταν ένα θέαμα εύθυμο και ανακουφιστικό. Τέλος, η κωμωδία προήλθε από τις διονυσιακές εορτές. Τα πρόσωπα των κωμωδιών ήταν σύγχρονα και τα θέματα παρμένα από την καθημερινή ζωή επενδυμένα με δόση υπερβολής. Οι ποιητές ασκούσαν κριτική στα κακώς κείμενα της εποχής, έψεγαν επικίνδυνες τακτικές πολιτικών, επιφανών πολιτών ή ρητόρων πάντα, όμως, υπο το πρίσμα της σάτιρας. (Δρακόπουλος, Δ., Ναστούλης, Κ., Ρώμας, Χ. Γ. ΙΤΥΕ).

A. Η Καταγωγή της Τραγωδίας

Όσον αφορά στην καταγωγή της τραγωδίας, την πρώτη δεκαετία του προηγούμενου αιώνα κυριαρχούσαν θεωρίες που βασιζόνταν σε εθνολογικό υλικό απορρίπτοντας τις μαρτυρίες του Αριστοτέλη. Ο M. P. Nilsson σύμφωνα με τον Lesky (1956), αναφέρει στο έργο του ότι η τραγωδία προήλθε από τραγουδιστές που ήταν ντυμένοι με τραγοπροβιές, ονομάζονταν τράγοι και εκτελούσαν θρηνητικό άσμα πάνω σε τραγόμορφο σκοτωμένο θεό. Αυτός όπως και άλλοι μελετητές αναζήτησε την αρχέτυπη μορφή της τραγωδίας σε λαϊκά έθιμα της σημερινής Μακεδονίας. Ο Patzer σε μια παραπομπή του για τον νεκρικό θρήνο αναφέρει ότι ο K. O. Miller είχε ήδη εντοπίσει τον πυρήνα της τραγωδίας σε διονυσιακή τελετουργία (Lesky, 1956). Η Jane E. Harrison είχε διατυπώσει τη θεωρία ότι ο Διόνυσος ήταν μια παραλλαγή του ενιαύσιου δαίμονα, που με τον αφανισμό και την αναγέννησή του προσωποποιούσε τον κύκλο της ζωής. Ο Murray προεκτείνοντας της ιδέας της υποστήριξε ότι η τραγωδία προήλθε από τις εαρινές λατρευτικές πράξεις που σχετίζονται με τα πάθη του ενιαύσιου δαίμονα, ενώ στο βιβλίο του για τον Αισχύλο ο G. Thomson αναφέρει ότι η λατρεία παίζει πρωτεύοντα ρόλο στην ερμηνεία για την προέλευση της τραγωδίας (Lesky, 1956). Σύμφωνα με αυτήν την ερμηνεία ο διονυσιακός θίασος ήταν ένας μυστικός όμιλος που διατηρούσε τις δομές και τις λειτουργίες μιας τοτεμικής ομάδας με ελάχιστες αλλαγές από τις μυητικές τελετές. Έτσι γεννήθηκαν έθιμα που αναπαριστούσαν την ιστορία των παθών του Διονύσου και σταδιακά δημιουργήθηκε η τραγωδία. Ο Διόνυσος ως θεός του αμπελιού και του κρασιού προσωποποιούσε τον κύκλο των εποχών του έτους, τη διαδικασία σποράς και της βλάστησης, τη γονιμοποίηση των καρπών και γενικά όλες τις μυστηριώδεις παραγωγικές δυνάμεις της φύσης. Αυτόν τον αδιάλειπτο κύκλο της ζωής και του θανάτου οι λατρευτές του Διονύσου τον είχαν συνδέσει με τη γέννηση του θεού, τη δράση του, τον θάνατο και την επαναφορά του στη ζωή (Δρακόπουλος, Δ., Ναστούλης, Κ., Ρώμας, Χ. Γ., ΙΤΥΕ). Ο Th, G. Gaster συσχετίζει ουγκαριτικά, χεττιτικά, αιγυπτιακά, εβραϊκά κείμενα και ανάγει τη γέννηση των δραματικών μορφών σε ένα συνδυασμό λατρευτικών πράξεων και μύθων γύρω από την ανανέωση και την αύξηση της ζωής κατά τη διάρκεια του έτους.

Οι εθνολογικές, όμως, μέθοδοι προσέγγισης της καταγωγής της τραγωδίας έχουν σοβαρά μειονεκτήματα, με βασικότερο το γεγονός ότι δεν μπορούν να εξηγήσουν ότι στη φύση της τραγωδίας υπάρχει κάτι πέρα για πέρα ελληνικό και ότι η μεταφορά αυτών των ξένων μαρτυριών στον ελληνικό χώρο δεν έχει ουσιαστικό έρεισμα. Ο Κ. Th. Preuss κατόρθωσε να συγκεντρώσει πλουσιότερες μαρτυρίες για δραματικά στοιχεία που διαπιστώνονται σε πρωτόγονους πολιτισμούς, όπως είναι η όρχηση στην αρχαία τραγωδία, τα προσωπεία και οι μιμήσεις δαιμόνων. Ωστόσο, αυτό που αξίζει να επισημανθεί είναι ότι πρέπει να γίνεται διάκριση της προϊστορίας από την ιστορία της τραγωδίας.

Η δεύτερη περίοδος της τραγωδίας καθορίζεται από τη μεγάλη συμβολή των δημιουργών σε σημείο που θα μπορούσε να ειπωθεί ότι δεν πρόκειται τόσο για εξέλιξη όσο για δημιουργία, ένα θαύμα που δημιουργήθηκε αποκλειστικά στην Αθήνα (Lesky, 1956). Αναμφίβολα, τα δραματικά στοιχεία που απαντώνται και σε άλλους πολιτισμούς εύλογα παραπέμπουν στο Διόνυσο, που ήταν ο κατεξοχήν προσωποδοφώρος θεός και στους σατύρους. Η ακριβής χρήση των προσωπειών έχει δημιουργήσει μεγάλη επιστημονική συζήτηση. Είναι γεγονός ότι οι απλοί άνθρωποι, όπως παρατηρεί ο Κ. Meuli, δε φορούσαν στην καθημερινή τους ζωή προσωπεία για στολίδι, επομένως η χρήση τους είχε άλλο σκοπό. Με το προσωπείο ο άνθρωπος μεταμορφώνεται και η μεταμόρφωση αυτή κυριεύεται από τη μαγεία της δαιμονικής δύναμης που προσπαθεί να παραστήσει. Εδώ συμβαίνει αυτό το φαινόμενο που ονομάζεται έκσταση, η ανάδυση δηλαδή της συνείδησης πέραν των ορίων της ατομικότητας και η μυστική ένωση με την υπερβατική οντότητα. Η άποψη αυτή υιοθετήθηκε κάπως τολμηρά από ερευνητές που τη συνέδεσαν με τη θρησκεία, το σαμανισμό και τις μυητικές τελετές. Η απόκρυψη του προσώπου, που εξάγει την παραστατική μιμητική κίνηση του σώματος μέσω της δράσεων των χειρών, έχει οδηγήσει κάποιους ερευνητές στο υποθετικό συμπέρασμα ότι η ονομασία της τραγωδίας έχει να κάνει με το ρήμα *δρῶ*, είναι μια υπόθεση όμως που υποβιβάζει την τραγωδία σε ένα είδος απλής παντομίμας (Lesky, 1956).

Στην αντίπερα όχθη των υπερασπιστών της εθνολογικής μεθόδου βρίσκονται οι αριστοτελιστές, ήτοι όσοι ενστερνίζονται τη θεωρία του Αριστοτέλη για τη γέννηση της τραγωδίας. Στην ποιητική ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι η τραγωδία γεννήθηκε από τους αυτοσχεδιασμούς των πρωτοτραγουδιστών, «τῶν ἐξαρχόντων τὸν διθύραμβον» και το διθύραμβο (Περὶ Ποιητικῆς, IV, 1449α), δηλαδή ανάγει τη γέννηση της τραγωδίας στον διθύραμβο, ένα αυτοσχέδιο χορικό, λατρευτικό και θρησκευτικό ἄσμα προς την λατρεία του Διονύσου. Όλες οι προσπάθειες να ετυμολογηθεί αυτό το αρχαίο ελληνικό τραγούδι έχουν αποτύχει, αναμφίβολα όμως δε μπορούμε να το ξεχωρίσουμε από τη λατρεία του Διονύσου, όπως μαρτυρά και η ιστορία (Lesky, 1956). Ο Αρχίλοχος, λόγου χάρη, ένας λυρικός ποιητής της αρχαιότητας καυχιέται ότι ξέρει να τονίσει το ωραίο τραγούδι του ἄρχοντα Διονύσου, ο Επίχαρμος θεωρεί ότι αυτό το τραγούδι είναι δῶρο του Διονύσου, ενώ η έκφραση του Πινδάρου «βοηλάτης διθύραμβος» συνηγορεί στο

γεγονός ότι το εν λόγω άσμα χρησιμοποιούνταν ως λατρευτικό τραγούδι την ώρα της θυσίας. Τη στενή σύνδεση του άσματος με το Διόνυσο φανερώνει και ένα όστρακο που απεικονίζει έναν σειληνό να παίζει λύρα με την επιγραφή «Διθύραμβος» (Lesky, 1956). Αυτό το διονυσιακό άσμα που, ίσως, κάποτε δημιουργήθηκε από απλές λατρευτικές επικλήσεις διαπλάστηκε στα χέρια του Αρίωνα.

Ο Αρίων, που καταγόταν από τη Μήθυμνα της Λέσβου (6^{ος} αι. π.Χ.) σύμφωνα με μαρτυρία του Ηρόδοτου (I, 23) είναι ο πρώτος που συνέθεσε διθύραμβο, του έδωσε λυρική μορφή και αφηγηματικό περιεχόμενο και τον παρουσίασε στην αυλή του φιλότεχνου τυράννου Περίανδρου στην Κόρινθο. Ο Αρίων παρουσίασε τους χορευτές μεταμφιεσμένους σε Σατύρους, δηλαδή με χαρακτηριστικά τράγων, γι' αυτό και ονομάστηκε «ευρετής του τραγικού τρόπου». Η μετάβαση από το διθύραμβο στην τραγωδία έγινε στις αμπελόφυτες περιοχές της Αττικής, όταν στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. ο ποιητής Θέσπης στάθηκε απέναντι από το χορό και συνδιαλέχθηκε με στίχους, δηλαδή αντί να τραγουδήσει μια ιστορία άρχισε να την αφηγείται.

Ο Θέσπης εισήγαγε στη θέση του εξάρχοντος του χορού τον υποκριτή, ο οποίος έκανε διάλογο με το χορό συνδυάζοντας το επικό στοιχείο με το αντίστοιχο λυρικό (Στέφος, Α., Στεργιούλης, Ε., Χαριτίδου Γ. ΟΕΔΒ). Πριν από τους μεγάλους τραγικούς της αρχαίας Ελλάδας υπήρξαν και άλλοι δραματικοί ποιητές, που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της τραγωδίας. Ο ποιητής Χοιρίλος από την Αθήνα, για παράδειγμα, έλαβε μέρος σε δραματικό αγώνα το 514 π.Χ. και αργότερα διαγωνίστηκε με τον Πρατίνα, το Φρύνιχο και τον Αισχύλο. Από τα 160 δράματα που έγραψε είναι γνωστός ο τίτλος της τραγωδίας «Αλόπη».

Ο Χοιρίλος εισήγαγε τη λαμπρή αμφίεση των ηθοποιών και βελτίωσε τα πρώτα ατελή προσώπεια. Ο Πρατίνας, από το Φλειούντα της Πελοποννήσου, συνέγραψε 18 τραγωδίες εκ των οποίων γνωρίζουμε το όνομα της μιας «Καρυάτιδες» και 32 σατυρικά δράματα. Θεωρείται ο αναμορφωτής του σατυρικού δράματος και ο εισηγητής του στην Αθήνα. Ο Φρύνιχος, μαθητής του Θέσπη, εισήγαγε πρώτος τους γυναικείους ρόλους. Δοκίμασε να δραματοποιήσει καλλιτεχνικά τη σύγχρονη ιστορία με αφορμή την υποδούλωση της Μιλήτου από τους Πέρσες, το 494 π.Χ. Με το έργο «Φοίνισσαι» (το 476 π.Χ.) κέρδισε το πρώτο βραβείο με θέμα την ήττα των Περσών στη Σαλαμίνα και αποτέλεσε πρότυπο για την τραγωδία «Πέρσαι» του Αισχύλου.

Β. Η Ιστορική Περίοδος της Τραγωδίας

Μιλώντας για την ιστορική, πλέον, περίοδο της τραγωδίας αξίζει να σημειωθεί ότι είναι στενά συνδεδεμένη με την οργάνωση της πολιτικής ζωής και την ανάπτυξη της δράσης του πολίτη, εξάλλου δεν είναι τυχαίο ότι το είδος ανθεί ταυτόχρονα με τη δημοκρατική οργάνωση της πόλης-κράτους της Αθήνας, όπου επικρατεί ένα κλίμα

ελευθερίας, ισοτιμίας και ισηγορίας. Αναπτύσσεται κυρίως κατά τη διάρκεια του χρυσού αιώνα, όταν η Αθήνα, μετά τη νικηφόρα έκβαση των Μηδικών πολέμων, διαθέτει μεγάλη ισχύ και δόξα και συγχρόνως αποτελεί σπουδαίο πνευματικό και πολιτιστικό κέντρο.

Στην Αθήνα της κλασικής εποχής, που χαρακτηρίζεται από έξαρση ηρωικού πνεύματος, οι τραγωδίες είναι σκηνικές παραστάσεις, όπου εξυμνείται ο ηρωικός άνθρωπος, που συγκρούεται με τη Μοίρα, την Ανάγκη, τη θεία δικαιοσύνη. Η ὕβρις, ἄτη, νέμεσις και τίσις αποτελούν το ηθικό υπόβαθρο της τραγωδίας. Όσον αφορά στο χώρο και το χρόνο, η παράσταση των τραγωδιών στο θέατρο γινόταν στα Μεγάλα ἢ ἐν ἄστει Διονύσια το μήνα Ελαφηβολιών (τέλη Μαρτίου έως μέσα Απριλίου), όπου διαγωνίζονταν οι τραγικοί ποιητές. Στα Μικρά ἢ κατ' ἀγρούς Διονύσια κατά το μήνα Ποσειδεώνα (τέλη Δεκεμβρίου έως αρχές Ιανουαρίου), γίνονταν μόνο επαναλήψεις έργων, στα Λήναια το μήνα Γαμηλιώνα (τέλη Ιανουαρίου-αρχές Φεβρουαρίου) γίνονταν κυρίως τραγικοί και κωμικοί αγώνες, ενώ στα Ἀνθεστήρια το μήνα Ανθεστηριώνα (τέλη Φεβρουαρίου-αρχές Μαρτίου), αρχικά δε διδάσκονταν δράματα, αλλά αργότερα προστέθηκαν δραματικοί αγώνες (Στέφος, Α., Στεργιούλης, Ε., Χαριτίδου Γ. ΟΕΔΒ). Νέες τραγωδίες διδάσκονταν στα Λήναια (από το 433 π.Χ.) και στα Μεγάλα Διονύσια (από το 534 π.Χ.). Οι δραματικοί αγώνες οργανώνονταν με κρατική μέριμνα υπό την επίβλεψη του ἐπωνύμου ἄρχοντος, ο οποίος επέλεγε από τον κατάλογο τρείς ποιητές που θα διαγωνίζονταν με τρεις τραγωδίες ο καθένας και ένα σατυρικό δράμα. Πλούσιοι πολίτες της πόλης αναλάμβαναν τα έξοδα της παράστασης για το χορό, το χοροδιδάσκαλο, τον αυλητή, τη σκευή.

Η απονομή των νικητών γινόταν από την Εκκλησία του Δήμου σε πανηγυρική τελετή με βραβεία στους νικητές ποιητές και στους χορηγούς. Ο νικητής ποιητής και χορηγός στεφανώνονταν με κισσό, το ιερό φυτό του Διονύσου, ενώ αναγράφονταν τα ονόματα των ποιητών, χορηγών και πρωταγωνιστών σε πλάκες και κατατίθεντο στο δημόσιο αρχείο (διδασκαλίες). Είχαν, επίσης, δικαίωμα να οικοδομήσουν χορηγικό μνημείο στην περίφημη οδό Τριπόδων, όπου στον τρίποδα αναγράφονταν οι συντελεστές της παράστασης.

Γ. Η Θεματική της Τραγωδίας

Θεματικά η τραγωδία είναι η θεατρική παρουσίαση ενός μύθου με εκφραστικό όργανο της τον ποιητικό λόγο. Η λειτουργία της είναι κατά βάση εκπαιδευτική, αφού η αναπαράσταση των ανθρώπινων καταστάσεων και των συναισθημάτων των ηρώων όπως η αγάπη, ο πόνος, το μίσος, η εκδίκηση κα. δημιουργεί μια οικεία αίσθηση στους θεατές, που συμπληρώνοντας την εμπειρία τους διευρύνει εν τέλει τις γνώσεις τους για την ανθρώπινη φύση. Μέσα από την ταύτιση του θεατή με τους πάσχοντες ήρωες επέρχεται σταδιακά η κάθαρση. Ο θεατής είτε συμπάσχει και αποφορτίζεται, είτε μαθαίνει και προφυλάσσεται από τα μελλούμενα κακά, που

μπορεί να επιφέρουν οι πράξεις του, είτε ανακουφίζεται για τα δεινά που γλίτωσε. Η αποκατάσταση της κοινωνικής ισορροπίας και της ηθικής τάξης οδηγεί στη λύτρωση. Οι θεατές καθαίρονται ψυχικά μέσω του οίκτου και του φόβου που νιώθουν για τον πάσχοντα ήρωα.

Δ. Η Μορφή της Τραγωδίας

Όσον αφορά τη μορφή, η τραγωδία είναι σύνθεση επικών και λυρικών στοιχείων, απαρτίζεται από το δωρικό χορικό και τον ιωνικό διάλογο. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη διακρίνεται στα κατά ποσόν και τα κατά ποιόν μέρη. Τα κατά ποσόν μέρη αφορούν στην έκταση του έργου, ενώ τα κατά ποιόν μέρη είναι αποτέλεσμα αναλύσεως του έργου. Η πλοκή του μύθου έπρεπε να έχει περιπέτεια, ήτοι μεταστροφή της τύχης των ηρώων συνήθως από την ευτυχία στη δυστυχία και αναγνώριση, δηλαδή μετάβαση του ήρωα από την άγνοια στη γνώση. Η περιπέτεια και η αναγνώριση καθιστούν το μύθο πιο δραματικό. Η δραματικότητα επιτείνεται με την τραγική ειρωνεία, όταν δηλαδή ο θεατής γνωρίζει την αλήθεια, την οποία αγνοούν τα πρόσωπα της τραγωδίας (Στέφος, Α., Στεργιούλης, Ε., Χαριτίδου Γ. ΟΕΔΒ).

Ε. Οι Τρείς Τραγικοί

Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, η ιστορική περίοδος της τραγωδίας χαρακτηρίζεται, στιγματίζεται και διαμορφώνεται από την συμβολή των τριών μεγάλων τραγικών, του Αισχύλου, του Σοφοκλή και του Ευριπίδη. Ο Αισχύλος γεννήθηκε το 525 π.χ. ή το 524 π. Χ. στην Ελευσίνα, ήταν γιος του Ευφορίωνα του γένους των Κοδριδών, αθηναίος πολίτης που μετείχε στις μάχες κατά των Περσών. Υπήρξε οπαδός του Πυθαγόρα γι' αυτό και τα δράματά του είναι γεμάτα πυθαγόρειες ιδέες. Θεωρείται ο πατέρας της τραγωδίας τόσο για τη μοναδικότητα της ποιήσής του, αλλά και για τις καινοτομίες που έφερε στην σκηνική παρουσίαση των έργων του. Είναι ο πρώτος που πρόσθεσε πολύπλοκα σκηνικά, σκηνικές μηχανές στο θέατρο και δεύτερο ηθοποιό. Ελάττωσε την έκταση των χορικών μερών, μείωσε τους άνδρες του χορού από πενήντα σε δώδεκα, εφάρμοσε την ενιαία υπόθεση των τριλογιών και συνέδεσε αρμονικά τα επεισόδια μεταξύ τους. Με λίγα λόγια έδωσε έμφαση περισσότερο στο κομμάτι της δράσης και της πλοκής. Τη μεγαλοπρέπεια του περιεχομένου και του λόγου του χαρακτηρίζει η ευρύτητα των εκφραστικών μέσων, η δύναμη, οι τολμηρές εικόνες, αλλά και το μεγαλείο του στίχου με αφθονία νέων λέξεων νέων. Μαρτυρείται ότι κέρδισε το πρώτο βραβείο 28 φορές. Η ποίησή του χαρακτηρίζεται από βαθιά θρησκευτικότητα και φιλοπατρία. Όλο το έργο του διαποτίζεται από την ύπαρξη των θεών, οι οποίοι επεμβαίνουν, για να τιμωρήσουν όσους διέπραξαν ύβρη και να προστατεύσουν όσους εκτελούν το καθήκον τους. Ο άνθρωπος είναι αυτεξούσιος, αλλά δεν παύει να κινείται σε δρόμους που επιτάσσει

η θεϊκή πρόνοια. Τα πάντα, όμως, υπαγορεύονται από τη Μοίρα και την Ανάγκη. Ακόμα και οι θεοί υποτάσσονται σε αυτές. Σωζόμενα έργα του είναι ο Αγαμέμνων, οι Ευμενίδες, οι Χορηφόροι, οι Πέρσες, ο Προμηθεύς Δεσμώτης, οι Επτά επί Θήβας και οι Ικέτιδες.

Ο Σοφοκλής γεννήθηκε στον Ίππιο Κωλονό της Αθήνας το 496 π.Χ, ήταν γιος του Σοφίλλου, εύπορου Αθηναίου, που είχε εργοστάσιο μαχαιροποιίας και διαπαιδαγωγήθηκε ανάλογα με την οικονομική του άνεση. Έλαβε επιμελημένη αγωγή και παιδεία. Διδάχθηκε μουσική από τον περίφημο μουσικοδιδάσκαλο Λάμπρο και ανέπτυξε αρμονικά τις σωματικές και ψυχικές του δυνάμεις. Συνδέθηκε στενά με πολιτικές και πνευματικές προσωπικότητες της εποχής, όπως με τον Περικλή, τον Σωκράτη, τον Πλάτωνα και κατέλαβε διάφορα υψηλά αξιώματα στην πολιτική, στις θρησκευτικές λατρείες και στις τέχνες. Εκτιμάται ότι παρουσίασε σε διαγωνισμούς γύρω στις 30 τετραλογίες, ενώ με περίπου 20 από τις οποίες απέσπασε την πρώτη θέση. Έγραψε 123 τραγωδίες από τις οποίες έχουν διασωθεί μόνο 7 ολοκληρωμένες, ανάμεσά τους η «Αντιγόνη», η «Ηλέκτρα», «Τραχίνιαι», «Οιδίπους Τύραννος», «Αίας», «Φιλοκτήτης», «Οιδίπους επί Κολωνών». Ο Σοφοκλής στα έργα του δίνει μεγαλύτερο βάρος στην ανθρώπινη στάση έναντι αυτής των θεών. Οι θεοί αντιπροσωπεύουν την ηρεμία και τη γαλήνη, ενώ ο άνθρωπος είναι ασταθής. Διεισδύει περίτεχνα στην ανθρώπινη ψυχολογία στην προσπάθειά του να βρει τα βαθύτερα κίνητρα πίσω από τις ανθρώπινες πράξεις, διατηρεί όμως υψηλό σεβασμό απέναντι στις αρχές και τις αξίες της εποχής. Οι ήρωες του δεν έχουν τα τιτάνια χαρακτηριστικά των ηρώων του Αισχύλου, αλλά διατηρούν πάντα κάτι ευγενικό και υψηλό, ακόμα κι όταν σφάλουν. Εκτελούν το καθήκον τους και ο ηρωισμός τους πηγάζει από την τέλεση αυτού. Ο Αριστοτέλης αναφέρει για τους ήρωες του Σοφοκλή ότι παρουσιάζονται εξιδανικευμένοι «οἷον δεῖ», όπως πρέπει δηλαδή να είναι, ώστε ο θεατής να αναγνωρίζει σε αυτούς τις δικές του αρετές και πάθη. Ο Σοφοκλής αύξησε και πάλι τον αριθμό του χορού από δώδεκα άτομα σε δεκαπέντε μετατρέποντας το σε δραματικό πρόσωπο που μετέχει στην εξέλιξη της δράσης. Αύξησε περαιτέρω τα διαλογικά μέρη μειώνοντας τα χορικά και πρόσθεσε τρίτο ηθοποιό. Επίσης, εισήγαγε και πάλι τη διδασκαλία τριών τραγωδιών με ξεχωριστό περιεχόμενο και έδωσε ιδιαίτερη προσοχή στη σκηνογραφία. Ο Αριστοφάνης αναφέρει γι' αυτόν ότι είχε «μέλλιον κεχρισμένον ἦν στόμα», διότι χρησιμοποιούσε λόγιες λέξεις, διατηρούσε υψηλό επίπεδο λόγου, ενώ απέδιδε με λίγους στίχους έξοχες εικόνες. Χειριζόταν με αριστοτεχνία την τραγική ειρωνεία και την περιπέτεια και σκιαγραφούσε το ήθος των ηρώων δεξιοτεχνικά (Δρακόπουλος, Δ., Ναστούλης, Κ., Ρώμας, Χ. Γ. ΙΤΥΕ).

ΣΤ. Ο Ευριπίδης

Ο Ευριπίδης γεννήθηκε στην Σαλαμίνα γύρω στο 480 με 485 π.Χ., δε γνωρίζουμε με ακρίβεια το χρόνο γέννησής του (Lesky, 1956). Ήταν γιος του εύπορου κτηματία

Μνήσαρχου, ενώ η μητέρα του ονομαζόταν Κλειτώ και άνηκαν στο δήμο Φλύα. Γενικότερα, δε γνωρίζουμε πολλά πράγματα για η ζωή του, καθώς η βιογραφία του καλύπτεται από πυκνό σκοτάδι, κυρίως, εξαιτίας του καθημερινού κουτσομπολιού με μέσο διάδοσης την κωμωδία (Lesky, 1956). Έλαβε μεγάλη μόρφωση, επηρεάστηκε από τον Ηρόδοτο, το Φειδία, τον Αναξαγόρα και τους σοφιστές. Γεννήθηκε στη δεκαετία του 480 π.Χ., κατά την οποία η σοφιστική κίνηση είχε ξεκινήσει την κατακτητική της πορεία. Συνεπώς, φαίνεται να επηρεάστηκε αρκετά από τη σκέψη των σοφιστών και το γενικότερο πνεύμα της εποχής. Η αρχαία βιογραφία ονόμαζε, ούτε λίγο ούτε πολύ, για δασκάλους του τον Αναξαγόρα, τον Πρόδοκο και τον Πρωταγόρα και ήθελε για φίλο του τον Σωκράτη. Αναμφίβολα, ο ποιητής γνώριζε αυτές τις εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής και τις ιδέες τους, το κατά πόσο όμως προχώρησε σε μια πιο προσωπική επαφή με αυτούς, είναι κάτι που δεν μπορεί να ειπωθεί με σιγουριά (Lesky, 1956).

Ο βίος και το έργο του συμπίπτουν με την πιο θριαμβευτική αλλά και πιο ταραχώδη περίοδο της Αθηναϊκής ιστορίας. Η πόλη εκτείνεται και αναπτύσσεται, φτάνει στο αποκορύφωμα της πολιτικής και οικονομικής της δύναμης. Η τέχνη, η ποίηση, ο φιλοσοφικός στοχασμός δίνουν το σφυγμό της περιόδου, που θέτει σε δοκιμασία τα παλαιά ήθη και τον παραδοσιακό τρόπο ζωής (Χατζόπουλος, 1994). Ο ποιητής γεννήθηκε τα χρόνια των θριάμβων της πόλης στις Θερμοπύλες και τη Σαλαμίνα. Η Αθήνα εξελισσόταν σε κλεινόν άστυ, σε μια λαμπρή κ ένδοξη πόλη. Όταν η Αθήνα μετά την τραγική κατάληξη της εκστρατείας στη Σικελία ξεκίνησε την καθοδική της πορεία, ο συγγραφέας είχε συμπληρώσει ήδη σαράντα χρόνια συγγραφικής δραστηριότητας (Χατζόπουλος, 1994).

Στα νεανικά του χρόνια γυμναζόταν στο παγκράτιο και τη πυγμαχία, ενώ δοκίμασε ίσως την ικανότητά του και στη ζωγραφική. Στα Μέγαρα υπάρχουν πίνακες που είχαν δουλευτεί από το χέρι του, αν δεν πρόκειται για συνωνυμία (Lesky, 1956). Μαρτυρείται, επίσης, ότι ήταν μανιώδης αναγνώστης, αν επικαλεστούμε και την πληροφορία του Αθηναίου (1,3 Α) ότι ήταν κάτοχος μιας εξαιρετικά πολύτιμης βιβλιοθήκης. Για πρώτη φορά του δόθηκε χορός στους δραματικούς αγώνες του 455 π.Χ., οπότε παρουσίασε τις Πελιάδες και γνώρισε την πρώτη του ήττα. Μόλις το 441 π.Χ. κέρδισε ένα πρώτο βραβείο, ενώ μόνο τέσσερις φορές κέρδισε στο σύνολο της συγγραφικής του παραγωγής. Όπως αναφέρεται στο Γένος (8, 23) στη Σούδα και στον Γέλλιο (17, 4, 3) κέρδισε και μετά το θάνατό του με την τετραλογία που επιμελήθηκε ένας ομώνυμος γιος ή ανιψιός του (Lesky, 1956). Η σχέση του με το κοινό είναι τελείως διαφορετική από εκείνη του Σοφοκλή. Εμφανίζεται, άλλωστε, ως δραματουργός σε μια εποχή σκληρού ανταγωνισμού στο χώρο. Ο Αισχύλος είχε μόλις πεθάνει μετά από μια αδιάλειπτη συγγραφική παρουσία κι επιτυχημένη σχέση με το κοινό επί σαράντα πέντε χρόνια, ο Σοφοκλής είχε κιόλας δεκαετή παρουσία στο θέατρο και συνέχιζε να γράφει την ίδια εποχή παράλληλα με τον Ευριπίδη. Ήταν δύσκολο, λοιπόν, για τον Ευριπίδη να καθιερωθεί ανάμεσα σε τόσους καλά δοκιμασμένους ανταγωνιστές, δεδομένου ότι ήταν και νεωτεριστής,

δεν ακολουθούσε τους παραδεδομένους τρόπους και τις δοκιμασμένες μεθόδους δραματικής τέχνης. Μαρτυρείται από πολλές πηγές ότι ο χαρακτήρας του ήταν αρκετά δύστροπος, ήταν ελάχιστα κοινωνικός και μόνιμα κλεισμένος στις σκέψεις του (Lesky, 1956).

Ανάμεσα στα σωζόμενα γλυπτά κεφάλια του ξεχωρίζουν δύο τύποι. Ο ένας ονομάζεται από το σημαντικό αντίγραφο του Ευριπίδη – Rieti της Κοπεγχάγης. Τα κλασικιστικά αντίγραφα δείχνουν ένα δύστροπο, όχι ιδιαίτερα εκφραστικό πρόσωπο. Ο δεύτερος τύπος αντιπροσωπεύεται από είκοσι πέντε αντίγραφα και ονομάζεται από το γνωστό δείγμα του Ευριπίδη της Νεάπολης ή του Farnese. Σε αυτό το μεγαλόπρεπο κεφάλι έχουν αποτυπωθεί χαρακτηριστικά δημιουργικής ιδιοφυίας και τραγικού σπαραγμού (Lesky, 1956).

Η τάση του Ευριπίδη απέναντι στο κράτος και τη δημοσιότητα ήταν ολότελα διαφορετική απ' ότι των δυο προδρόμων του. Δε διαθέτουμε πληροφορίες για εκστρατείες στις οποίες να πήρε μέρος ή κρατικά λειτουργήματα που να επωμίστηκε. Η αγάπη του για την Αθήνα ήταν βαθιά όχι όμως ανώφελη, όπως μαρτυρούν τα έργα του. Ο Ευριπίδης πέθανε το 406 π. Χ. στην Πέλλα της Μακεδονίας, στην αυλή του βασιλιά Αρχέλαου. Η χρονολογία του θανάτου του είναι εξακριβωμένη (Πάριο Μάρμαρο επ.63), καθώς και η πληροφορία για εκδήλωση πένθους του Σοφοκλή στο προαγώνα των Διονυσίων την άνοιξη του 406 π.Χ. (Lesky, 1956).

Δε γνωρίζουμε τι τον οδήγησε να εγκαταλείψει την Αθήνα στα εβδομήντα τρία του χρόνια, ίσως κάποιου είδους απογοήτευση η οργή σύμφωνα με το Σάτυρο (Lesky, 1956). Στη Μακεδονία έζησε ως τιμώμενο πρόσωπο και τότε έγραψε πιο ελεύθερα και με βάθος, σε ένα πιο υψηλό επίπεδο γραφής (Χατζόπουλος, 1994). Αμέσως μετά το θάνατό του η Αθήνα μετανιώνει για τη στάση απέναντι του και τον θρηνεί όλη η πόλη, ενώ λίγο μετά ανεβαίνουν τέσσερα από τα έργα που είχε γράψει κατά τη διαμονή του στην Μακεδονία, τα οποία τιμήθηκαν με βραβεία.

Η φήμη του εξακοντίζεται και εκτός συνόρων με την πάροδο των αιώνων, και όπως συμβαίνει συχνά στον κόσμο με τις μεγάλες ιδιοφυίες, καταξιώθηκε παγκοσμίως πολύ περισσότερο από τους άλλους δυο τραγικούς μετά όμως το θάνατό του. Ο Ευριπίδης είναι ο δραματουργός με τη μεγαλύτερη επιρροή στο θέατρο του καιρού του αλλά και στη μεταγενέστερη ευρωπαϊκή θεατρική παραγωγή. Προβαίνει σε σπάνιες και βαθιές μελέτες των αντινομιών του ανθρώπινου χαρακτήρα, είναι ο νεωτεριστής της τραγωδίας που μεταχειρίζεται τα θέματα με τόλμη και πρωτοτυπία, δε διστάζει να αμφισβητεί, να αναλύει την ανθρώπινη φύση, τα πάθη της, τα κίνητρό της με ρεαλισμό, δεν εξάρει το αλάνθαστο των θεών. Στα έργα του οι ήρωες είναι καθημερινοί άνθρωποι, με πάθη και αδυναμίες. Παρουσιάζονται, όπως ακριβώς είναι στην πραγματικότητα, συχνά συγκρουόμενοι με τους θεούς.

Ο Ευριπίδης αμφισβητεί τις ηθικές και θρησκευτικές αξίες της εποχής. Επίσης, αναδεικνύει τη γυναίκα μέσα από έντονους γυναικείους ρόλους, παρουσιάζει τα

πάθη των ανθρώπων και τη σκοτεινή πλευρά τους και εξετάζει με ορθολογισμό τις παραδόσεις. Βασική καινοτομία του ήταν η εισαγωγή του από μηχανής θεού για τη λύση της δραματικής πλοκής και οι μακροί πρόλογοι, που αναφέρονται στην προϋστορία της τραγωδίας δίνοντας έτσι τις απαραίτητες πληροφορίες, ώστε να εξελιχθεί πιο γρήγορα και απρόσκοπτα η δράση.

Θεωρήθηκε ο πατέρας του δράματος και το έργο του ακολούθησαν τόσο οι Λατίνοι και οι Αναγεννησιακοί όσο και όλοι οι νεότεροι Ευρωπαίοι. Επειδή περιόρισε τη έκταση των χορικών και χαλάρωσε τη σύνδεση τους με το θέμα των επεισοδίων, θεωρήθηκε πρόδρομος των νεώτερων ποιητών που εισήγαγαν τα ιντερμέδια (Δρακόπουλος, Δ., Ναστούλης,Κ., Ρώμας, Χρ. Γ. ΙΤΥΕ). Αύξησε τις μονωδίες, ενώ στο μέλος και το ρυθμό επηρεάστηκε από στοιχεία της ανατολής, κάτι για το οποίο κατηγορήθηκε από τους συγχρόνους του. Από τα ενενήντα έργα του σώζονται ογδόντα ένα τίτλοι και ολόκληρα δέκα εννιά δράματα: «Άλκηστις», «Μήδεια», «Ηρακλείδαι», «Ιππόλυτος», «Ανδρομάχη», «Εκάβη», «Ηρακλής μαινόμενος», «ΙΚέτιδες», «Ίων», «Ηλέκτρα», «Τρωάδες», «Ιφιγένεια η εν Ταύροις», «Ελένη», «Φοίνισσαι», «Ορέστης», «Ιφιγένεια η εν Αυλίδι», «Βάκχαι», το σταυρικό δράμα «Κύκλωψ» και ο «Ρήσος» που αμφισβητείται αν του ανήκει.

2.2.5. Η ΜΗΔΕΙΑ

Η Μήδεια είναι το δράμα που άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση στην παγκόσμια λογοτεχνία. Στην πρώτη παράστασή του το 431 π.Χ. κατατάχθηκε στην τρίτη θέση από τους κριτές του αγώνα. Το θέμα της υπόθεσης ανάγεται σε έναν παλιό λατρευτικό μύθο, σύμφωνα με τον οποίο η Μήδεια σκοτώνει τα παιδιά της άθελά της στον κορινθιακό ναό της Ήρας Ακράιας στην προσπάθειά της να τα κάνει αθάνατα. Ο Ευριπίδης ως πρωτοπόρος στην ελεύθερη παρουσίαση των ανθρώπινων προβλημάτων, αξιοποιεί τον παραδεδομένο μύθο ενδύοντας τον με την τραγική παιδοκτονία που συμβαίνει από τη μετατροπή του ακούσιου φόνου σε φόνου εκ προ μελέτης για λόγους ερωτικής εκδίκησης. Δε γνωρίζουμε αν είναι ο πρώτος που παρουσίασε τη Μήδεια να σκοτώνει τα παιδιά της για λόγους εκδίκησης, το θέμα βέβαια της απατημένης γυναίκας που εκδικείται τον άνδρα της με το φόνο του γιού τους είχε ήδη διαμορφωθεί στο μύθο της Πρόκνης και του Τηρέα (Lesky, 1956).

Η Μήδεια ήταν η κόρη του Αιήτη και της Ωκεανίδας Ειδυίας, ο πατέρας της βασίλευε στην Κολχίδα, στις ανατολικές ακτές του Εύξεινου Πόντου. Η ηρωίδα ερωτεύεται τον Ιάσονα, όταν αυτός εμπλέκεται στην αργοναυτική εκστρατεία, τον συναντά και τον βοηθά με τις μαγικές ιδιότητες που διαθέτει να υπερβεί εμπόδια, κινδύνους και να κερδίσει το χρυσόμαλλο δέρας. Όπως μαρτυρά η ετυμολογία του ονόματός της η Μήδεια «μήδεται», δηλαδή προνοεί. Γνωρίζει τις τελετές των μυστών και μεταφέρει τη γνώση της από την Κολχίδα στην Ιωλκό, την Κόρινθο και την Αθήνα. Από τη θεία της, Κίρκη, είχε μάθει την τέχνη της μαγείας, την οποία χρησιμοποιούσε σε όλη την ζωή της (Βικιπαίδεια).

Η Μήδεια είναι περισσότερο εκπρόσωπος ενός αρχαϊκού και μυστικού πολιτισμού, ανήκει σ' ένα είδος "ορφισμού", ενώ ο Ιάσων είναι ο εκπρόσωπος του κλασικού ελληνικού πνεύματος, ανθρωποκεντρικού, με κινητήριοι άξονες τον ορθολογισμό και τον πραγματισμό (Ταμπάκης, 2003). Η κουλτούρα και ο πολιτισμός της ανατολής και της δύσης ζεύγνυνται μέσω του Ιάσωνα και της Μήδειας. Ο αρχικός έρωτας υποθάλπει την απογοήτευση, την αντίθεση των ηρώων, το πολιτισμικό χάσμα (Ταμπάκης, 2003). Η Μήδεια αφού βοήθησε τον Ιάσωνα να αποκτήσει το χρυσόμαλλο δέρα, τον ακολούθησε πίσω στην Ελλάδα και για να αργοπορήσει τον Αιήτη, ο οποίος τους καταδίωκε, τεμάχισε τον αδελφό της, Άψυρτο και σκόρπισε στη θάλασσα τα μέλη του. Ο πατέρας τότε εγκατέλειψε την καταδίωξη και επιδόθηκε στην περισυλλογή των μελών του σφαγμένου παιδιού του. Στην Ιωλκό αργότερα, ο Ιάσωνας την παρακάλεσε να εκδικηθεί τον Πελία, φονιά του πατέρα και του αδελφού του κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του. Η Μήδεια τότε έπεισε τις κόρες του Πελία να τεμαχίσουν το σώμα του πατέρα τους και να το βράσουν, γιατί έτσι δήθεν θα κατόρθωναν να τον κάνουν πάλι νέο. Μετά την καταδίωξη των εραστών από το γιο του Πελία, Άκαστο, κατέφυγαν στην Κόρινθο, όπου έζησαν για ένα διάστημα ευτυχισμένοι, μέχρις ότου ο Ιάσωνας εγκατέλειψε τη Μήδεια για να μνηστευτεί την κόρη του βασιλιά Κρέοντα, Γλαύκη. Τότε η ηρωίδα εμφορούμενη από ερωτική ζήλεια και αίσθημα αδικίας αποφασίζει να σκοτώσει πρώτα τη Γλαύκη και ύστερα τα ίδια της τα παιδιά, προκειμένου να εκδικηθεί τον Ιάσωνα. Όπως μαρτυρούν τα γεγονότα, δεν είναι η πρώτη φορά που η Μήδεια γίνεται αδίστακτη. Έχει φονεύσει τον αδερφό της, αλλά έχει τελέσει και άλλους φόνους χωρίς ενδοιασμούς.

A. Η Παιδοκτονία

Στην αρχαία ελληνική γραμματεία η τέλεση φόνων ανάμεσα σε συγγενικά πρόσωπα δεν ήταν ένα ασυνήθιστο γεγονός. Ακόμα και στη μυθολογία θεοί και ήρωες τελούν φόνους αδίστακτα, προκειμένου να πετύχουν τα σχέδιά τους. Ωστόσο, το θέμα της παιδοκτονίας εκ προμελέτης είναι κάτι που καμία κοινωνία σε καμία εποχή δεν μπόρεσε να ανεχτεί, γι' αυτό και η υπόθεση της Μήδειας συγκλονίζει το κοινό τόσο πολύ, που ο απόηχος από την ταραχή αντηχεί έως τις μέρες μας. Το θέμα της παιδοκτονίας απασχόλησε πολλούς ειδήμονες της ευριπίδειας τραγωδίας, ώστε να αναζητούν τους λόγους που ο δραματουργός την εισήγαγε στο έργο του (Ταμπάκης, 2003). Ο θάνατος των παιδιών της Μήδειας έχει εκδικητικό χαρακτήρα και ίσως διευκολύνεται η ερμηνεία του, αν λάβουμε υπόψη τη βάρβαρη καταγωγή της πρωταγωνίστριας.

Ο Πausανίας (Κορινθιακά 2,3,10) διηγείται μια ιστορία ενός Κορίνθιου ποιητή (Εύμηλος 8ος π.Χ. αιώνας), που αναφέρει ότι η Μήδεια που ζει στην Κόρινθο θέλοντας να κάνει αθάνατα τα νεογνά της τα σκοτώνει ακούσια. Υπάρχει, όμως, και μια άλλη εκδοχή, όπως ισχυρίζεται ο μαθητής του Αρίσταρχου Παρμενίσκος, που

θέλει τις κορίνθιες γυναίκες να εξεγείρονται εναντίον της μάγισσας Μήδειας και να σκοτώνουν τα παιδιά της μέσα στο ναό της Ήρας. Ο Κρέωφυλος λέει ότι η Μήδεια σκότωσε τον Κρέοντα, οι συγγενείς του σκότωσαν με τη σειρά τους τα παιδιά της Μήδειας και διέδωσαν ότι ο φονιάς ήταν η μάνα τους (Ταμπάκης, 2003). Ο Ευριπίδης μετέθεσε το έγκλημα της παιδοκτονίας στη Μήδεια, απαλλάσσοντας τους Κορίνθιους, γεγονός που ενόχλησε τους Αθηναίους παραμονές του Πελοποννησιακού πολέμου (431 π.Χ.), περίοδο κατά την οποία υπήρχε μεγάλη ένταση ανάμεσα σε Αθήνα και Κόρινθο. Γι' αυτό και οι συμπολίτες του τον κατηγορήσαν για χρηματισμό και προδοσία (Ταμπάκης, 2003). Όμως, είναι γνωστό ότι ο Ευριπίδης αμφισβήτησε τα παραδεδομένα ήθη και έθιμα της εποχής με κάθε τρόπο, συνήθιζε μέσω του έργου του να ψέγει τα κακώς κείμενα της εποχής και έδινε μια άλλη οπτική σε ζητήματα κοινωνικού προβληματισμού. Την περίοδο που ανεβαίνει το έργο ο κλασικός ελληνικός κόσμος είναι έτοιμος να περάσει στον εμφύλιο σπαραγμό και στη φάση της παρακμής του. Ο Ευριπίδης αμφισβητεί παραδοσιακές πολιτισμικές αξίες που σχετίζονται με το βιολογικό γένος, την ελληνικότητα και τους κοινωνικούς θεσμούς του παρελθόντος (Βικιπαίδεια).

Ο ποιητής επηρεασμένος από την διδασκαλία των σοφιστών και κόντρα στην ηροδότεια επιταγή για το ομόαιμον, δικαιώνει την οργή της βάρβαρης φαρμακίδας, καταγράφει τις αντιμαχόμενες δυνάμεις και τις εσωτερικές συγκρούσεις της ψυχής σε βαθμό πρωτόγνωρο για τα δεδομένα της ελληνικής τραγωδίας και απομυθοποιεί μια κεντρική μορφή του ηρωικού πάνθεου, τον Ιάσωνα, υποδεικνύοντας τις ανθρώπινες αδυναμίες και την τυραννική φύση του (Πετρίδης, 2012), ενώ συγχρόνως μέμφεται το αρχαϊκό πρότυπο ηρωισμού. Είναι ρηξικέλευθο το γεγονός ότι αποδίδει ηρωικά αρρενωπά χαρακτηριστικά σε μια γυναίκα, όπως είναι οι ηρωικές, ανδρικές αξίες της τιμής και της εκδίκησης.

Η Μήδεια είναι ανυπότακτη και αλλότρια, σύμβολο εγκατάλειψης, βίαιης αντίδρασης και ωμής εκδίκησης, κυριευμένη από ζήλια και πάθος, σχεδιάζει να υπερασπισθεί με κάθε τρόπο τον οίκο της, το συζυγικό της κρεβάτι (Ταμπάκης, 2003). Γίνεται κατήγορος του παραγκωνισμού των γυναικών, θυμάτων της ανδροκρατούμενης εξουσίας, γίνεται η εξοργισμένη φωνή ενός ξένου σε έναν τόπο, που δεν παρέχει ίσα δικαιώματα σε όλους τους πολίτες της. Μέσα στα πλαίσια αυτής της πρωτοποριακής οπτικής, ο Ευριπίδης παρουσιάζει την υπόθεση, τα γεγονότα και τους ήρωες με έναν πιο ακραίο τρόπο από ότι έκαναν οι προγενέστεροι του. Στη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία η ευριπίδεια Μήδεια συναντά εκείνη την άλλη παιδοκτόνο, τη φόνισσα στο έργο του Παπαδιαμάντη. Η επιλογή της Μήδειας αφήνει ανοιχτές πολλές ερμηνείες επιτρέποντας και στην ψυχανάλυση να επέμβει (Ταμπάκης, 2003).

Έχουν διατυπωθεί πολλές ερμηνείες για να κατανοηθεί η παιδοκτονία από αυτήν τη μητέρα. Κάποιοι αναλυτές του έργου υποστηρίζουν ότι ήταν τόσο μεγάλη η καταπίεση που βίωναν οι γυναίκες από τον άνδρα, τον απόλυτο κυρίαρχο της εποχής, ώστε η γυναίκα αντιδρά με αυτήν την εγκληματική πράξη, διότι είναι η

μόνη απάντηση που έχει να δώσει απέναντι στην καθημερινή εγκληματική καταπίεση από το άλλο φύλο. Ωστόσο, η άποψη αυτή δεν μπορεί να δικαιολογήσει το αποτρόπαιο χαρακτήρα του εγκλήματος, έτσι άλλοι αναλυτές υποστηρίζουν ότι ο φόνος μπορεί να οφείλεται σε κάποια μείζονα ψυχική διαταραχή, ή οποία μπορεί βέβαια να συμβεί ως αποτέλεσμα μεγάλης πίεσης. Υπάρχουν, όμως, μητέρες που έχουν σκοτώσει τα παιδιά τους για λόγους εκδίκησης μεταθέτοντας σε αυτά την οργή τους για το σύζυγο, μια κατηγορία παιδοκτονίας που πολύ δύσκολα γίνεται κατανοητή ή προκαλεί τη συμπάθεια. Ο Stern, το 1948, ονόμασε την περίπτωση αυτή το "σύνδρομο της Μήδειας" (Ταμπάκης, 2003). Η Motz, όπως αναφέρει ο Ταμπάκης, υποστηρίζει ότι οι ψυχικά διαταραγμένες γυναίκες βλέπουν τα παιδιά τους ως ναρκισσιστική προέκταση του εαυτού τους, έτσι προβαίνουν σε αυτήν την αποτρόπαια πράξη θέλοντας τρόπον τινά να καταστρέψουν ένα κομμάτι από τον εαυτό τους, αυτό με το οποίο συνδέονται με τον άλλον, δηλαδή τον εραστή και πατέρα των παιδιών τους.

Ο καθηγητής Νευρολογίας και Ψυχιατρικής Δημήτρης Κουρέτας, όπως αναφέρεται σε Ταμπάκη (2003), υποστηρίζει ότι η Μήδεια είναι μια κλινική περίπτωση εγκληματικής προσωπικότητας και ο Ευριπίδης ένας νατουραλιστής που κατέγραψε επιμελώς την ψυχική διαταραχή της. Μόνο ο Χειμωνάς (1990) δείχνει απόλυτη κατανόηση στο πρόσωπο της Μήδειας, αφού της αναγνωρίζει ότι δεν έχει άλλο τρόπο, για να χρησιμοποιήσει. Ο πόνος για τα παιδιά είναι το τελευταίο, το μοναδικό τέχνασμά της, που θα την υποτάξει στην πιο μαρτυρική, στην πιο αληθινή, γιατί δεν έμεινε καμιά άλλη αλήθεια από το γάμο τους.

Για κάποιους άλλους η Μήδεια είναι απλώς μια βάρβαρη ηρωίδα, από έναν άλλον πολιτισμό που απέχει παρασάγγας από το αρχαιοελληνικό πολιτισμό. Άλλωστε, μεταξύ των ελληνίδων μόνο η Ινώ σκοτώνει το γιό της Μελικέρκτη, επειδή η ζηλόφθονη Ήρα της θόλωσε το μυαλό, άρα παρουσιάζεται σαν ένα ενεργούμενο όν. Ωστόσο, στο τέλος του έργου ο ποιητής επιλέγει να τοποθετήσει τη Μήδεια μέσα στο φτερωτό άρμα του ηλίου, για να εγκαταλείψει την πόλη πετώντας, ένα τέλος που εγείρει πολλές συζητήσεις για το αν δικαιολογείται ή όχι από τον ποιητή η αποτρόπαια πράξη της. Σύμφωνα με τον Χειμωνά (1990) αυτό το τέλος δικαιώνει ερωτικά την ηρωίδα, αφού αρμόζει σε ήρωες θριαμβευτές, νικητές.

Ο Αριστοτέλης έχει ψέξει το τέλος που επιλέγει ο τραγικός ποιητής για την ηρωίδα, αφού δεν το θεωρεί οργανικά δεμένο με το υπόλοιπο έργο. Ίσως το φτερωτό άρμα να είναι σύμβολο μιας φαινομενικής λύσης, όπως υποστηρίζει ο Erbse (Lesky, σελ. 72, 1956).

Άλλοι ερευνητές θεωρούν ειρωνικό το τέλος, καθώς ο Ευριπίδης συχνά επιλέγει την ειρωνεία για να χειριστεί θέματα κοινωνικού ενδιαφέροντος προκειμένου να προβληματίσει το κοινό.

Ο Lesky (1956), όμως, πιστεύει ότι έχει περισσότερο να κάνει με την προσπάθεια του ποιητή να δραματοποιήσει τον παραδεδομένο μύθο. Ανεξάρτητα από τις ερμηνείες που έχουν δοθεί, ένα μεγάλο λογοτεχνικό έργο δημιουργεί πάντα με τους

αναγνώστες έναν ανοιχτό διάλογο εις το διηνεκές, χαρακτηρίζεται από διαχρονικότητα και περνώντας στη σφαίρα του καθολικού δεν μπορεί να ανήκει ούτε στον αναγνώστη ούτε στον ίδιο τον δημιουργό, γι' αυτό και το τέλος στο εν λόγω έργο ανήκει στην ίδια τη Μήδεια.

B. Τα Πρόσωπα του Έργου

Η τραγωδία ανέρχεται σε 1419 στίχους, τα πρόσωπα του έργου είναι ο χορός που αποτελείται από κορίνθιες γυναίκες, η τροφός και ο παιδαγωγός των παιδιών, ο Κρέοντας, ο Ιάσοντας, η Μήδεια, ο Αιγέας και ο άγγελος, ενώ η δράση εκτυλίσσεται στην Κόρινθο. Στην αρχή έχουμε έναν επεξηγηματικό πρόλογο της τροφού, που εντάσσει τον θεατή στο κλίμα του έργου. Ακολουθεί σκηνή με τα παιδιά της Μήδειας, όταν από το εσωτερικό ακούγονται τα άγρια ξεφωνητά και οι κατάρες της εγκαταλειμμένης. Στην αρχή η ηρώιδα εμφανίζεται πιο συγκρατημένη στον χορό, μιλάει για τη θέση της γυναίκας και την προσωπική της τύχη. Είναι αποφασισμένη να εκδικηθεί, αλλά δε γνωρίζει ακόμα τον τρόπο. Εξασφαλίζει σε αυτήν την φάση τη σιωπή του χορού. Στην επόμενη σκηνή ο Κρέοντας δίνει στη Μήδεια μια μέρα αναβολής της εξορίας της. Έπειτα, ακολουθεί σκηνή ανάμεσα στους δυο συζύγους, όπου ο Ιάσοντας προσπαθεί να της δικαιολογήσει την προδοσία του. Στην επόμενη σκηνή εμφανίζεται περαστικός ο βασιλιάς της Αθήνας Αιγέας, που επιστρέφει από το μαντείο, συναντά τη Μήδεια και υπόσχεται να τη βοηθήσει προσφέροντάς της καταφύγιο στην πόλη του. Η ίδια, όμως, αποφασίζει τελικά να στείλει με τα παιδιά της δώρα στη νεόνυμφη, φορέματα και κοσμήματα ποτισμένα με δηλητήριο, τα οποία θα την καταστρέψουν και ύστερα αποφασίζει να σκοτώσει τα ίδια της τα παιδιά. Μετά από μια ψεύτικη συμφιλίωση ο Ιάσοντας ησυχάζει, ενώ τα μοιραία δώρα παίρνουν το δρόμο προς τη νεόνυμφη. Μόλις εκείνη τα φοράει, κυκλώνεται από μαγική φωτιά και πεθαίνει φριχτά. Την ίδια τύχη είχε και ο πατέρας της Κρέοντας που την αγκάλιασε. Ενώ τα παιδιά επιστρέφουν, η Μήδεια αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στην αγάπη για τα παιδιά της και το μίσος για τον Ιάσωνα. Τελικά το πάθος υπερισχύει και τα σκοτώνει. Πολύ αργά φτάνει ο Ιάσοντας, ο οποίος συναντά την καταφρόνια από την ηρώιδα, που θριαμβεύει πάνω στο θρήνο του. Η Μήδεια τελικά εγκαταλείπει την πόλη πετώντας με το φτερωτό άρμα του Ήλιου (Παπακωνσταντίνου, 1995).

Τα πρόσωπα που περιστοιχίζουν τη Μήδεια, δηλαδή ο χορός, η τροφός και ο παιδαγωγός είναι ταπεινοί και ελάσσονες χαρακτήρες που δείχνουν κατανόηση προς το πρόσωπο της κεντρικής ηρώιδας εξυπηρετώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ανάδειξη του ηρωικού της χαρακτήρα και εμποδίζοντας τις εύκολες ηθικές κρίσεις και τα βιαστικά, μονόπλευρα και μονοσήμαντα συμπεράσματα για τα τεκταινόμενα επί σκηνής (Παπακωνσταντίνου, 1995). Στον αντίποδα ο Κρέοντας αντιπροσωπεύει την άτεγκτη εξουσία που πιέζει τις καταστάσεις περαιτέρω προκειμένου να αναδειχθεί περισσότερο το ηρωικό της ήθος, αλλά τελικά καταφέρνει να πειστεί

από τη διπλωματία της Μήδειας παρέχοντας της μια μέρα επιπλέον στην πόλη. Ο Ιάσοντας παρουσιάζεται ως βολεμένος άνθρωπος, ως ένας κλασικός ήρωας που έρχεται αντιμέτωπος με τον εκπεσμό των παραδεδομένων αξιών του και του παλαιού ηρωικού πνεύματος. Ο Αιγέας είναι πιο μετριοπαθής, δέχεται να βοηθήσει την Μήδεια με αντάλλαγμα τα μαγικά της, προκειμένου να αποκτήσει παιδί.

Οι άντρες στο εν λόγω έργο παρουσιάζονται με λιγότερο ηρωισμό από ότι η Μήδεια, είναι πιο ήπιοι ήρωες και κάποιες φορές αποδεικνύονται κατώτεροι των περιστάσεων. Είναι σα να έχουν σκιαγραφηθεί από τον ποιητή με τέτοιο τρόπο, ώστε να αναδεικνύεται ο ηρωισμός της Μήδειας, ακόμα κι όταν η ίδια προβαίνει σε ένα τόσο βδελυρό έγκλημα. Η αποτρόπαια πράξη της παιδοκτονίας της Μήδειας, ενέπνευσε πολλούς αρχαίους Έλληνες και Λατίνους ποιητές, ζωγράφους και γλύπτες.

2.3. ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Η κατανόηση και η έκφραση των συναισθημάτων είναι ως επί το πλείστον πολιτισμικά εξαρτώμενη (Matsumoto, D 1990 όπως αναφ. σε Θαγγόπουλος, 2011). Τα επικοινωνιακά σήματα, δηλαδή, που διαμορφώνουν το συναισθηματικό μήνυμα είναι διαφορετικά για κάθε πολιτισμό. Η πρώτη προσπάθεια ερμηνείας του κόσμου μέσα από τα συναισθήματα στην αρχαία Ελλάδα ανάγεται στους Έλληνες φιλοσόφους του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

A. Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι

Οι πρώτοι προσωκρατικοί φιλόσοφοι, ονομάστηκαν κοσμολόγοι λόγω της προσπάθειάς τους να ερμηνεύσουν τον κόσμο και μάλιστα περισσότερο μεταφυσικά, πέραν δηλαδή των αισθήσεων και της παρατήρησης (Πελεγρίνης, 1997 όπως αναφ. σε Βουτυρά σελ. 7, 2009). Ο Παρμενίδης αναφέρεται στο συναίσθημα του έρωτα ως συνεκτική ουσία που ενώνει τα αντίθετα ζεύγη που επικρατούν στον κόσμο (Fellous, & Hudlicka, 1996 όπως αναφ. σε Βουτυρά σελ. 8, 2009). Ο Εμπεδοκλής αναφέρεται στα συναισθήματα του μίσους και της φιλίας που δρουν ενδιάμεσα από τα περιδινούμενα στοιχεία του κόσμου (Fellous, & Hudlicka, 1996 όπως αναφ. σε Βουτυρά σελ. 8, 2009). Ο Ηράκλειτος θεωρεί την ψυχή ως πηγή όλων των συναισθημάτων και αναφέρει χαρακτηριστικά για το συναίσθημα ότι είναι δύσκολο να πολεμήσει κανείς ενάντια στην καρδιά του, γιατί καθετί που ποθεί, το εξαγοράζει δίνοντας για αντάλλαγμα την ψυχή του (Brun, 1965 όπως αναφ. σε Βουτυρά σελ. 8, 2009).

B. Η Εποχή των Ανθρωπολόγων

Λίγο αργότερα στο επίκεντρο τίθεται ο άνθρωπος. Η εποχή των ανθρωπολόγων φιλοσόφων στρέφει το ενδιαφέρον της στον ίδιο τον άνθρωπο, την ηθική

συμπεριφορά και την κατάκτηση της γνώσης. Οι σοφιστές τον 5^ο αιώνα συνέδεσαν τα συναισθήματα με τη φύση του ατόμου, καθώς θεώρησαν ότι εκδηλώνονται ως αναγκαιότητά της. Ο Διογένης ο Απολλώνιος, λόγου χάρη, υποστήριξε ότι η ευχαρίστηση και ο πόνος είναι αποτέλεσμα της οξυγόνωσης του αίματος, η οποία συντελείται μέσα από τη γλώσσα (Wildelband & Heimsoeth, 2001). Ο Ιπποκράτης αναφέρει ότι οι συγκινήσεις, που είναι απόρροια των συναισθημάτων, επιδρούν καταλυτικά στο σώμα προκαλώντας πολλές φορές ασθένειες (Fellous, & Hudlicka, 1996 όπως αναφ. σε Βουτυρά σελ. 10, 2009). Συγκεκριμένα, αναφέρεται στους σφυγμούς της καρδιάς και του ιδρώτα που συνδέονται με τα συναισθήματα του φόβου, της ντροπής και του θυμού. Είναι άξιο λόγου το γεγονός ότι συνέδεσε και τον εγκέφαλο με τα συναισθήματα, ήτοι τις γνωστικές λειτουργίες αυτού με την παραγωγή των συναισθημάτων. Για τον πόνο αναφέρει ότι εκδηλώνεται, όταν ένα η παραπάνω στοιχείο του σώματος είναι δυσλειτουργικά, ενώ για τον φόβο ότι εμφανίζεται όταν υπερθερμαίνεται ο εγκέφαλος. Τέλος, η θλίψη προκύπτει, σύμφωνα με τον Ιπποκράτη από την ψύξη του εγκεφάλου. Μίλησε, επίσης, για την επίδραση που έχουν τα συναισθήματα στο σώμα. Η χαρά ενεργοποιεί το διάφραγμα, η καρδιά συστέλλεται με την έκπληξη και διαστέλλεται με την καλή διάθεση, ενώ οι πνεύμονες συστέλλονται με ξεσπάσματα θυμού.

Ο Πρωταγόρας απέδωσε την ατομική διάθεση, δηλαδή τα συναισθήματα, τις επιθυμίες, γενικότερα τα αισθήματα και ό,τι εν συνόλω ονόμασε αισθητηριακή αντίληψη ως το μέτρο των πραγμάτων. Η αισθησιοκρατία του Πρωταγόρα ορίζει την αξία και την αλήθεια των πραγμάτων, γι' αυτό και ο Αρίστιππος που ήταν επηρεασμένος από τον Πρωταγόρα υποστήριξε ότι ο άνθρωπος γνωρίζει τα πράγματα μέσω των αισθήσεων του και των καταστάσεων που του προκαλούν στη ψυχή, δηλαδή τα πάθη.

Ο Αρίστιππος ως ιδρυτής της κυρηναϊκής σχολής και του ηδονισμού εξάρει τη σημασία της ηδονής για τον άνθρωπο. Η ψυχολογία των κυρηναίων έχει φυσιογνωστική κατεύθυνση και τα συναισθήματα ανάγονται σε κινητικές καταστάσεις του σώματος, όσο πιο έντονες είναι δηλαδή οι ηδονές σωματικά και εγγύτερες χρονικά, τόσο ανώτερες θεωρούνται (Wildelband & Heimsoeth, 2001 όπως αναφ. σε Βουτυρά σελ. 10, 2009). Στον αντίποδα βρίσκεται η κυνική σχολή με τον Αντισθένη να διακηρύττει ότι σκοπός της ζωής είναι η αρετή, η οποία επιτυγχάνεται με την καταπολέμηση των ηδονών και των παθών.

Ο Σωκράτης, επίσης, τονίζει τη σημασία της αυτοκυριαρχίας για την επίτευξη της ευτυχίας του ανθρώπου. Σε αντίθεση με τους σοφιστές θεωρεί ότι η ταύτιση των ηδονών με το σώμα μπορεί να φέρει μόνο πρόσκαιρη χαρά, η οποία τις περισσότερες φορές είναι τυχαία. Εξέχουσα θέση για το Σωκράτη έχει η νόηση και η γνώση, η οποία πρέπει να επιβάλλεται στο συναίσθημα και μόνο σε περιπτώσεις όπου η γνώση εξαντλείται, ο άνθρωπος μπορεί να ακούει το δαιμόνιο μέσα του προκειμένου να πάρει αποφάσεις και ο Δημόκριτος, όμως, συνδέει την ευδαιμονία με τις πνευματικές δραστηριότητες του ανθρώπου.

Συγκεκριμένα, κάνει λόγω για κατάσταση ισορροπίας μεταξύ νόησης και σώματος. Ευδιαθεσία είναι για τον Δημόκριτο μια μετρημένη χαρά και ευθυμία η κατάσταση της ψυχής που είναι απαλλαγμένη από πάθη. Σκοπός του ανθρώπου σύμφωνα με τον Δημόκριτο πρέπει να είναι η πάταξη του φόβου και η επικράτηση της ηρεμίας, καταστάσεις που επιτυγχάνονται μόνο μέσω της γνώσης. Συνεπώς, η ευτυχία είναι η συναισθηματική γαλήνη που βασίζεται στη γνώση (Βουτυρά, 2009).

Ο μαθητής του Σωκράτη, ο Πλάτωνας ανέπτυξε την πρώτη ολοκληρωμένη συναισθηματική θεωρία που αφορά τρεις συγκεκριμένες συναισθηματικές καταστάσεις: την ευχαρίστηση, τον πόνο και την ουδέτερη κατάσταση, από όπου προέρχονται οι δυο πρώτες. Ο πόνος εκφράζει την καταστροφή της οργανικής αρμονίας, η ευχαρίστηση την αποκατάστασή της, ενώ η ουδέτερη κατάσταση είναι η ίδια η αρμονία (Fellous, & Hudlicka, 1996 όπως αναφ. σε Βουτυρά σελ. 12, 2009). Στο έργο «Φίληβος» ορίζει τα συναισθήματα ως κινητήριες μίξεις ευχαρίστησης και πόνου, οι μίξεις γίνονται από την ψυχή, η οποία είναι αθάνατη και αιώνια (Taylor, 2003 όπως αναφ. σε Βουτυρά σελ. 12, 2009). Στην ουσία, όπως επισημαίνει ο Porper για τη θεωρία του Πλάτωνα η δομή της ψυχής χωρίζεται σε δυο μέρη, αυτό που εδράζονται οι ανώτερες λειτουργίες και βρίσκεται στο κεφάλι και αυτό που εδράζονται τα κατώτερα συναισθήματα, τα πάθη και οι ορμές και κατανέμονται στο υπόλοιπο σώμα (Βουτυρά, 2009). Στα κατώτερα συναισθήματα ο Πλάτωνας κατατάσσει την αγάπη, το θυμό, το φόβο, το θρήνο και ούτω καθ' εξής ως μείγματα πόνου και ευχαρίστησης, τα οποία αναμιγνυόμενα συνιστούν ψυχολογικά φαινόμενα και η τελική συμπεριφορά του ανθρώπου εξαρτάται από το εάν αυτά τα συναισθήματα συμφωνούν με την ορφή σκέψη ή όχι. Συνεπώς, εύλογα οι θεωρίες του θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ψυχοσωματικές, αφού η ψυχή επιδρά στο σώμα και το σώμα στην ψυχή (Βουτυρά, 2009).

Γ. Αριστοτέλης

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, όλα στη ζωή έχουν έναν τελεολογικό χαρακτήρα, ήτοι στα πάντα ενυπάρχει ένας σκοπός. Για τον άνθρωπο ο σκοπός είναι η ευδαιμονία, αυτή επιτυγχάνεται με τον ενάρετο τρόπο ζωής, που πηγάζει από την τήρηση της μεσότητας ανάμεσα στα συναισθήματα και τις πράξεις. Τα συναισθήματα, κατά τον Αριστοτέλη, είναι πάθη που συνδέονται με την ηδονή και τον πόνο και μάλιστα χωρίς επιλογή και υποστηρίζει ότι μόνο η αρετή μπορεί να τα δαμάσει. Συγκεκριμένα για τον Αριστοτέλη η αδράνεια, η σωφροσύνη και η μεγαλοψυχία αντισταθμίζουν τα συναισθήματα του φόβου, της ηδονής και της οργής (During, 2003 όπως αναφ. σε Βουτυρά, σελ. 14, 2009). Για την τραγωδία ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι πρόκειται για μιμητική πράξη που έχει ηθικό σκοπό να διεγείρει τα πάθη των θεατών και μέσω της διέγερσης να επιφέρει την κάθαρση. Η κάθαρση σύμφωνα με τον φιλόσοφο θεωρείται ένας μηχανισμός αναδιάταξης και εξαγνισμού των ανθρώπινων παθών που συμβάλλει στην συναισθηματική γαλήνη

του ανθρώπου (Δαφέρμος, 2014). Η Αριστοτελική έννοια της κάθαρσης φαίνεται να επηρέασε πολύ αργότερα τον Φρόνυτ, υιοθετήθηκε ως μέθοδος θεραπείας από την ψυχαναλυτική θεωρία ως υπέρβαση της αμνησίας των τραυματικών ψυχικών εμπειριών και ως μέθοδος προσπέλασης του ασυνειδήτου και θεραπείας των τραυματικών καταστάσεων. Όσον αφορά στα συναισθήματα ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι δεν είναι μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα, αλλά προσωρινές καταστάσεις του νου, που όμως επηρεάζουν την κρίση του (Βουτυρά, 2009). Πιστεύει ότι οι πράξεις των ανθρώπων ενεργοποιούνται μέσω της διανοητικής, κινητικής ή σωματικής διέγερσης, που προκαλεί ευχαρίστηση ή πόνο. Ο Αριστοτέλης θεωρείται πατέρας της ψυχολογίας, καθώς ήταν ο πρώτος που προσπάθησε συστηματικά να προσεγγίσει την έννοια των συναισθημάτων και να τα συνδέσει με τη φυσιολογία. Η ψυχή νοείται ως ενιαία, αδιαίρετη ολότητα και όχι άθροισμα ξεχωριστών λειτουργιών. Οι πτυχές της είναι συναισθηματικές, βουλευτικές και γνωστικές. Η ταξινόμηση των ψυχικών λειτουργιών από τον φιλόσοφο είναι παρόμοια με αυτήν που γίνεται στην σύγχρονη κλινική πράξη. Ο Αριστοτέλης γίνεται, τρόπον τινά, πρόδρομος του βιοψυχοκοινωνικού μοντέλου. Υποστηρίζει διαρρηδην ότι οι ανθρώπινες δυστυχίες δεν οφείλονται στις τυφλές δυνάμεις της μοίρας ή στην επέμβαση των θεών. Ο άνθρωπος έχει ευθύνη για τις πράξεις του, ενώ ενάρετες θεωρούνται οι πράξεις, οι οποίες πραγματοποιούνται εκούσια και κατά προαίρεση για χάριν των ίδιων των πράξεων. Προαίρεση είναι η κατά προτίμηση επιλογή, που εδράζεται στην κρίση, στην έλλογη βούληση του ανθρώπου (Δαφέρμος, 2014). Αναγνωρίζει ότι σε κάθε συναίσθημα υπάρχει υπερβολή, μεσότητα και έλλειψη, όπως για παράδειγμα η δειλία, η ανδρεία και η αφοβία, ενώ υπάρχουν και τα ανταγωνιστικά ζευγάρια συναισθημάτων όπως το ζευγάρι ντροπή-αναίδεια, οίκτος-δυσαρέσκεια, άμιλλα-περιφρόνηση κτλ. Η περαιτέρω διερεύνηση των συναισθημάτων και η εμβάθυνση στη συναισθηματική εμπειρία έγινε από τους οπαδούς του Αριστοτέλη, τους περιπατητικούς, που εισήγαγαν την έννοια της συναισθηματικής έκφρασης (Leighton, 1982 όπως αναφ. σε βουτυρά, σελ. 16, 2009).

Τα συναισθήματα οφείλονται στην καθοδηγούμενη από το πνεύμα κίνηση του αίματος μέσα στο σώμα. Επί παραδείγματι, η δειλία εκδηλώνεται, όταν το αίμα είναι αραιό, ενώ ο φόβος όταν είναι κρύο. Τα εν λόγω συναισθήματα που εκδηλώνονται Η φυσιολογία των συναισθημάτων σχετίζεται με το πνεύμα. Ως πνεύμα χαρακτηρίζει ο Ιπποκράτης την εσωτερική αναπνοή, που είναι πηγή ζωτικής δύναμης για τον οργανισμό και πηγή θερμότητας για τα σώματα. Το πνεύμα επηρεάζει το αίμα ως προς τη θερμοκρασία, την εσωτερική τριβή και την καθαρότητά του, το οποίο με τη σειρά του επηρεάζει τη διανοητική ζωή του ανθρώπου (Βουτυρά, παρακινούμενα από εσωτερικές σωματικές διεργασίες, ωθούν και αυτά σε αντιδράσεις το σώμα, μια διαπίστωση των περιπατητικών που προσιδιάζει στις πολύ μετέπειτα θεωρίες για τη φύση του συναισθήματος.

Δ. Η Ελληνιστική Εποχή

Μετά το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, κατά την ελληνιστική εποχή, όλα τα φιλοσοφικά ρεύματα αποσκοπούν στην ανακούφιση του ανθρώπου από τις δυσκολίες της ζωής. Οι θεωρίες συνδέονται με την ηθική και την θρησκεία. Οι στωικοί φιλόσοφοι μίλησαν για την αταραξία της ψυχής που οδηγεί στην ευτυχία. Η αταραξία της ψυχής εξασφαλίζεται με τον ενάρετο βίο, την απελευθέρωση από τα πάθη και την αντικατάστασή τους από υγιή συναισθήματα, όπως για παράδειγμα ο οίκτος είναι ωφέλιμο να αντικαθίσταται από την φιλανθρωπία. Το ζητούμενο δεν είναι η απουσία παθών, αλλά το να νιώθει ο άνθρωπος τα σωστά συναισθήματα. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι γίνεται πρώτη φορά λόγος για νοητική θεωρία των συναισθημάτων.

Η αρετή σύμφωνα με τη σχολή της Στοάς πρέπει να βασίζεται σε συγκεκριμένες αρχές. Επίσης, οι φιλόσοφοι της ενστερνίζονται τον υλισμό της ζωής σε όλες τις εκφάνσεις, γι' αυτό και αποδίδουν στα συναισθήματα υλικά στοιχεία, αφού έχουν και αυτά φυσικές εκδηλώσεις που μετατρέπονται μέσω του ηγεμονικού της ψυχής σε βούληση (Βουτυρά, 2009). Επιπλέον, χωρίζουν τα πάθη σε τέσσερις κατηγορίες από όπου προέρχονται όλα τα συναισθήματα (Fellous, & Hudlicka, 1996 όπως αναφ. σε Βουτυρά σελ. 19, 2009): την επιθυμία, τον φόβο, την ευχαρίστηση και τον πόνο.

Η στωική ηθική είναι, τρόπον τινά, προπομπός του ανθρωπισμού που θα ακολουθήσει, εφόσον αρνείται το επιθυμούν μέρος της ψυχής του Πλάτωνα ή την άποψη του Αριστοτέλη ότι ακόμη και τα αρνητικά συναισθήματα μπορούν να μας οδηγήσουν σε σπουδαίες πράξεις. Στον αντίποδα της διδασκαλίας των στωικών βρίσκεται η διδασκαλία του Επίκουρου, της οποίας ο κύριος άξονας είναι η ηδονή και η τέρψη. Σε αυτήν την περίπτωση η ευτυχία του ανθρώπου βρίσκεται στην εξασφάλιση των επιλεγμένων ηδονών. Οι ηδονές του πόνου και της ευχαρίστησης διαποτίζουν όλη τη ζωή του ανθρώπου, για αυτόν τον λόγο έγκειται στη φρόνηση και τη γνώση του να υπολογίσει το βαθμό της ηδονής και του πόνου που θα βιώσει, κάτι που καθορίζεται από το συναισθήμα. Η εμπειρία του συναισθήματος υποδεικνύει την αλήθεια (Βουτυρά, 2009).

Ο Επίκουρος δίδαξε ότι η ηδονή και ο πόνος είναι το μέτρο για το τι πρέπει να προτιμούμε και τι να αποφεύγουμε. Μια ηδονή είναι ηθικώς θεμιτή, εφόσον αποτελεί μέσο διασφάλισης της κορυφαίας ηδονικής κατάστασής, που δεν είναι άλλη από την ψυχική ηρεμία. Ακόμα και ο πόνος, εάν ορισμένες φορές μας βοηθάει στην κατάκτηση της ψυχικής ηρεμίας, αποκτά θετικό πρόσημο. Στο πλαίσιο της μετριοπαθούς μορφής του ηδονισμού, το κριτήριο επιλογής μεταξύ των ηδονών δεν είναι πλέον ποσοτικό, δηλαδή η έντασή τους, αλλά ποιοτικό (βικιπαίδεια). Στόχος της Επικούρειας φιλοσοφίας ήταν η προοπτική μιας ευχάριστης ζωής μακριά από δεισιδαιμονίες, γι' αυτό και μέσα από τη φιλοσοφία του ο Επίκουρος έψαχνε τα αίτια της δυστυχίας και έδινε πρακτικές συμβουλές για το ζην ηδέως.

Ο κύκλος της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας κλείνει με τη σχολή του νεοπλατωνισμού τον 6^ο αιώνα μ.Χ, ιδρυτής της οποίας είναι ο Πλωτίνος (Πελεγρίνης, 1997 όπως αναφ. σε Βουτυρά σελ. 22, 2009). Τα συναισθήματα εδώ είναι απόρροια γνωστικής αντίληψης για τις σωματικές αλλαγές. Η ψυχή έχει άυλο χαρακτήρα και διαφοροποιείται από το σώμα και την ύλη, ενώ είναι η γενεσιουργός αιτία όλων των εκδηλούμενων εμπειριών. Όταν η ψυχή επηρεάζει αρνητικά το σώμα ο άνθρωπος νιώθει πόνο, ενώ όταν το επηρεάζει θετικά τότε νιώθει ευχαρίστηση. Ο πόνος και η ευχαρίστηση δεν είναι καταστάσεις της ψυχής, αλλά καταστάσεις του ζώντος σώματος, που όμως συνοδεύουν όλα τα συναισθήματα. Σε αυτήν τη σχολή η γνώση δεν επηρεάζεται από τα συναισθήματα, αλλά παρέχει καλή εκτίμηση γι' αυτά (Βουτυρά, 2009). Το συναίσθημα του θυμού για παράδειγμα προϋποθέτει την δραστηριοποίηση του ήπατος ή του αίματος, τα οποία τίθενται σε κίνηση προκειμένου να ενημερώσουν τη ψυχή, έπειτα με τη βοήθεια της λογικής ο άνθρωπος νιώθει το συναίσθημα του θυμού. Συμπερασματικά, γίνεται αντιληπτό ότι τα συναισθήματα ήδη από την αρχαιότερα και στις περισσότερες σχολές συσχετίζονται με τις γνωστικές λειτουργίες και εξετάζονται σε σχέση με τις σωματικές αλλαγές που προκαλούν.

Η μελέτη και το ενδιαφέρον των αρχαίων στρέφεται γύρω από τα διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης των συναισθημάτων, παρά το γεγονός ότι δεν είχαν στη διάθεσή τους τα κατάλληλα τεχνικά μέσα για έρευνα ή τις συσσωρευμένες επιστημονικές γνώσεις, για να καταρτίσουν τη θεωρία. Το κοινωνικό επίπεδο ανάλυσης ίσως στην αρχαιότητα να υποδηλώνεται με την έννοια του ηθικού, αν σκεφτούμε ότι ο πολίτης με την κοινωνία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένοι, ενώ η έννοια της ηθικής αφορούσε, ως επί το πλείστον, το να είναι κανείς ενάρετος πολίτης.

2.3.1 ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ ΣΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ

Ο κατεξοχήν σκοπός της τραγωδίας είναι η διέγερση της ψυχής και η διέγερση της ψυχής είναι αυτή που γεννά τα συναισθήματα, άρα ο χώρος της τραγωδίας είναι ένας από τους πιο πρόσφορους χώρους μελέτης του συναισθήματος. Η διέγερση της ψυχής επιτελείται μέσα από την τραγικότητα των ηρώων. Η τραγικότητα είναι μια κατάσταση που δηλώνει σύγκρουση, σύγκρουση με τον εαυτό, τους άλλους ανθρώπους, σύγκρουση με τη μοίρα, τις ανώτερες δυνάμεις, το αναπόφευκτο. Η τραγικότητα γεννάει το συναίσθημα στο θεατή και αναδεικνύει το χαρακτήρα του ήρωα. Η έννοια της τραγικότητας συμπεριλαμβάνει και τη μετάβαση από την άγνοια στη γνώση μέσα από την περιπλοκή του ήρωα σε αντιφατικές καταστάσεις, τρομερά διλήμματα και αδιέξοδα μαζί και με τις συνέπειες αυτών των καταστάσεων δημιουργούνται συναισθήματα όπως η ενοχή, η ψυχική οδύνη, η συντριβή ή η λύτρωση (Δρακόπουλος, Δ., Ναστούλης, Κ., Ρώμας, Χ. Γ. ΙΤΥΕ).

Το συναίσθημα του θεατή διεγείρεται από τα συναισθήματα των ηρώων. Ενεργοποιείται στους θεατές, κυρίως, ο φόβος και το έλεος. Είναι δυο συναισθήματα που σύμφωνα τον Αριστοτέλη αποτελούν την οικεία χαρακτηριστική ηδονή, οι θεατές δηλαδή συμπάσχουν με τους ήρωες και καθαίρονται ψυχικά, όταν αποκαθίσταται η ηθική τάξη. Ο φόβος έχει να κάνει με την αίσθηση του θεατή ότι ό,τι βλέπει θα μπορούσε να συμβεί και στον ίδιο, ενώ το έλεος έχει να κάνει με την συμπόνια προς τον ήρωα. Η ψυχή των θεατών, καθώς βιώνει τα συγκλονιστικά συναισθήματα των τραγικών ηρώων καθαίρεται. Υπάρχει μια θεωρία που παρομοιάζει την τραγική κάθαρση με την σωματική κάθαρση που συμβαίνει στον οργανισμό, όταν αποτοξινώνεται από τους βλαβερούς χυμούς του σώματος. Έτσι και με την τραγωδία ό,τι υπερβολικό, φορτικό και δυσάρεστο βαραίνει τον άνθρωπο αποβάλλεται από τον οργανισμό μέσω του ελέους και του φόβου δημιουργώντας ένα αίσθημα ανακούφισης και ευφορίας. Η τραγωδία επενεργεί, δηλαδή, ψυχοθεραπευτικά, αφού καθαρίζει σαν φάρμακο τα πάθη και ξαλαφρώνει την ψυχή των θεατών.

Η ψυχοφυσιολογική ή ψυχοθεραπευτική θεωρία βρίσκεται πολύ κοντά στην κυριολεκτική έννοια του όρου «κάθαρση» (Μαρκαντωνάτος, 2013). Ο Χειμωνάς (1990) αντιλαμβάνεται την κάθαρση ως ένα ζήτημα αναλογίας σε σχέση με την ακραία δυσαναλογία που προηγείται. Η δυσαναλογία είναι το συγκρουσιακό αδιέξοδο, δηλαδή, που δημιουργείται κατά την ανέλιξη του δράματος. Σκοπός της κάθαρσης είναι η επικράτηση του μέτρου. Ένα μέτρο όμως που δεν έχει να κάνει με την έννοια της αναχαίτισης και της συμπίεσης, αλλά με την έννοια της συμπαντικής ισορροπίας. Γίνεται μια προσπάθεια μέσω της κάθαρσης για συνεργασία ανάμεσα στο κόσμο και το χάος, για συγκεκρισμό του απολλώνιου με το διονυσιακό. Συνεπώς, η τραγωδία είναι σαν ακροβατεί διαρκώς ανάμεσα στην τάξη και την αναρχία κι αυτό είναι που προκαλεί το δέος στον θεατή.

Ο Χειμωνάς διακρίνει δυο στοιχεία στην τραγωδία σε σχέση με το συναίσθημα. Το πρώτο έχει να κάνει με τη συγκίνηση ως ολοθυμικού κατακλυσμού της συνείδησης και όχι των επί μέρους ειδικών συγκινήσεων που γεννιούνται από τα συγκεκριμένα δρώμενα της τραγωδίας και το δεύτερο έχει να κάνει με το πένθος που πηγάζει από την υποταγή στο τετελεσμένο, δηλαδή σε αυτό που είναι προδιαγεγραμμένο, αναπόφευκτο, σύμφυτο με την ανθρώπινη ύπαρξη. Αν η ύπαρξη μπορεί να έχει συναίσθημα, τότε αυτό το υπαρξιακό συναίσθημα αναφέρεται από τον Χειμωνά ως μελαγχολία και λύπη. Πρόκειται για το πένθος που συνυφίνεται με τη χαρά της ζωής ευθύς μόλις γεννηθεί ο άνθρωπος, αφού γνωρίζει ότι ήρθε στη ζωή για να φύγει. Η αίσθηση του φθαρτού γεννάει στον άνθρωπο αυτό το πένθος, που η τραγωδία αναδεικνύει όχι ως επιμέρους συναίσθημα αλλά ως συνολική ατμόσφαιρα, καθώς η τραγωδία αναπαριστά την ίδια τη ζωή. Το πένθος στην τραγωδία είναι εκεί, ακόμα κι όταν δεν υπάρχει τραγική σκηνή, πρωταγωνιστεί εν τη απουσία του. Η τραγωδία δεν θυμίζει απλώς τη ζωή, είναι η ίδια η ζωή. Στην τραγωδία σύμφωνα με τον Χειμωνά (1990) συντελείται μια κάθοδος από τα παλαιά

στρώματα του ψυχισμού πολύ βαθύτερα από το χώρο που εδράζονται τα συναισθήματα της ετοιμότητας, τα πιο αντανάκλαστικά, ήτοι συμβαίνει μια κάθοδος στις εξαιρετικά ισχυρές, μύχιες, θυμικές εντάσεις, για τις οποίες δεν μπορεί να υπάρξει κάποιος, εύστοχος, κατηγορικός προσδιορισμός του τύπου θετικές-αρνητικές κα., διότι είναι αδιαφοροποίητες, καθολικές αρχές. Τα απλά συναισθήματα έχουν ευδιάκριτη και αιτιακή σχέση με τα συγκεκριμένα συμβάντα της τραγωδίας, γι' αυτό και είναι ποιοτικά αναγνωρίσιμα, ενώ τα εν τω βάθει συναισθήματα πηγάζουν από μια συγκινησιακή ύλη αόρατη, ανεξέλεγκτη, απεριόριστη, ανεξάντλητη όμοια με το χάος. Συνεπώς, ο θεατής με την τραγωδία πάσχει καθολικά προς όλες τις κατευθύνσεις. Φυσικά, υπάρχουν και τα συναισθήματα που γεννιούνται από συγκεκριμένους συγκινησιακούς ερεθισμούς, αλλά στην τραγωδία έχουμε να κάνουμε περισσότερο με ένα απροσμέτρητο ποσόν πρωτογενούς συγκίνησης παρά με ένα ειδική αντανάκλαστική συγκίνηση, μια συγκίνηση που μένει ως το τέλος ανεξήγητη και απροσπέλαστη. Ίσως, από τις άλλες τέχνες μόνο η μουσική να πλησιάζει αυτήν την δυνατότητα της τραγωδίας, να δημιουργεί δηλαδή συναισθήματα υπαρξιακά (Χειμωνάς, 1990), διαχρονικά. Η τραγωδία παραμένει ακέραιη, όσο παραμένει αναλλοίωτος και ο ψυχισμός που την χρειάζεται, για να καθαίρεται (Χειμωνάς, 1990). Το πένθος που είναι η πιο αρχέγονη μορφή συγκίνησης προκαλεί πόνο κι ότι ανασκάπτει τον πόνο είναι ηδονικό (Χειμωνάς, 1990).

Η οικεία ηδονή που μας προκαλεί η τραγωδία και ο πόνος, αυτές οι δυο αμφίρροπες δυνάμεις που εξουσιάζουν τον άνθρωπο και εξισορροπούν τη ζωή είναι το πεδίο σύγκρουσης της τραγωδίας. Ο μανιχαϊσμός της ανθρώπινης ύπαρξης, η διάκριση ανάμεσα στην ορμή της ζωής και στην ορμή του θανάτου, μια φρουδική ανακάλυψη που την ακολούθησε και η λακανική ψυχανάλυση συμβαίνουν ένθεν του τραγικού υποκειμένου. Υπάρχει μια ορμή της ζωής η οποία ενέχει εγγενώς της αρνητικότητα της. Κάθε ορμή είναι ταυτόχρονα ορμή της ζωής και οιονεί ορμή του θανάτου.

Ο Hume, υποστήριζε πως στοιχείο της τραγωδίας είναι ο τρόπος με τον οποίο τα ανοίκια αισθήματα που προκαλούνται από τη θέαση ενός γεγονότος κινητοποιούν εσωτερικές δυνάμεις που στο τέλος ανατρέπουν και μαλακώνουν τη θλίψη, προκαλώντας ευχαρίστηση (Μπιστολάς, 2003). Όπως και στην τραγωδία έτσι και στην ψυχανάλυση η κάθαρση εξομαλύνει τις εσωτερικές συγκρούσεις του ανθρώπου. Οι υποθέσεις της αρχαίας γραμματείας όπως το παραδείγματα του Οιδίποδα, το σύμπλεγμα της Ηλέκτρας, ο ναρκισσισμός, το σύνδρομο της ύβρεως, το σύμπλεγμα του Τηλέμαχου έχουν εμπνεύσει τις επιστήμες της ψυχολογίας, ψυχιατρικής να ερμηνεύσουν παραστατικά ψυχικές διαταραχές, παρέχουν ένα ευρύ πεδίο για έρευνα του ψυχισμού των ανθρώπων, που πολλές φορές θυμίζει τον ψυχισμό των ηρώων της αρχαίας τραγωδίας.

2.3.2 ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ ΣΤΗ ΜΗΔΕΙΑ

Όπως διαπιστώθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, δεν μπορούμε να πούμε απλώς ότι οι αρχαίες τραγωδίες βρίθουν συναισθημάτων, αλλά ότι ο ίδιος ο σκοπός της τραγωδίας είναι το συναίσθημα. Αυτό πραγματεύεται, από το συναίσθημα του ήρωα αφορμάται και εκεί θέλει να καταλήξει, στο συναίσθημα του θεατή. Στις αρχαίες τραγωδίες όλα γίνονται για το συναίσθημα. Το συναίσθημα κατακλύζει τους ήρωες και κατ' επέκταση τους θεατές, το συναίσθημα αποκαλύπτει το ήθος των ηρώων, καθορίζει την εξέλιξη της δράσης και οδηγεί εν τέλει στην κάθαρση του θεατή. Όταν το συναίσθημα υπερβεί τη λογική του ήρωα, τα γεγονότα εξελίσσονται δραματικά κι αυτό είναι που οδηγεί τους ήρωες στην σύγκρουση είτε την εσωτερική, είτε αυτήν που προκαλείται από εξωγενείς παράγοντες.

Ανάμεσα στους τραγικούς ποιητές ο Ευριπίδης θεωρείται ότι είναι αυτός που αποδίδει πιο παραστατικά τις στιγμές της εσωτερικής σύγκρουσης των ηρώων (Foley, 2001). Η Μήδεια είναι από τα χαρακτηριστικότερα, αν όχι το πιο χαρακτηριστικό, έργο του Ευριπίδη που πραγματεύεται αυτήν την εσωτερική διαμάχη και την ανάγει σε κεντρικό θέμα γύρω από την οποία εκτυλίσσεται η υπόθεση εξ αρχής. Για τον λόγο αυτόν είναι από τα πιο πρόσφορα τραγικά έργα για τη μελέτη του συναισθήματος.

Η εσωτερική σύγκρουση που βιώνει η Μήδεια δεν θα μπορούσε να έχει αποδοθεί πιο αδρά απ' ότι αποδίδεται στον στίχο 1079 της Μήδειας: θυμός δέ κρείσσων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων, δηλαδή πιο δυνατό από τη λογική μου είναι το μένος της ψυχής. Η Μήδεια στο μονόλογο της (στ. 1021-80) εκστομίζει μια μύχια σκέψη της για τα συναισθήματα που υπερνικούν τη λογική. Παρά το γεγονός ότι γνωρίζει το κακό που πάει να κάνει ένα μόλις στίχο πιο πάνω 1078: «μανθάνω μὲν οἷα δρᾶν μέλλω κακά», δεν μπορεί να επιβληθεί στη λογική της, καθώς το συναίσθημα του θυμού την έχει καταβάλει: «ἀλλὰ νικῶμαι κακοῖς» (στίχος 1076).

Το κείμενο της Μήδειας είναι διαποτισμένο από το συναίσθημα του θυμού, είναι το επικρατούν συναίσθημα από την αρχή έως το τέλος του κειμένου. Ο μονόλογός της (στ. 1021-80) είναι διάχυτος από συναισθηματικές αντιφάσεις, όπως προκύπτουν από αυτήν την εσωτερική μάχη που βιώνει και τα λόγια της παραπαίουν ανάμεσα στο συναίσθημα και τη λογική.

Η Foley (2001) θέλοντας να τονίσει το μέγεθος της εσωτερικής σύγκρουσης που βιώνει η Μήδεια, κάνει λόγο για διχασμένο εαυτό της ηρωίδας, που γίνεται πιο εμφανής στον συγκεκριμένο μονόλογο (στ. 1021-80). Όπως αναφέρει η Foley (2001) η διαμάχη για τις ερμηνείες αυτού του μονολόγου έχουν ξεκινήσει ήδη από την αρχαιότητα. Σε αυτόν τον αιώνα ο Bruno Snell, όπως αναφέρει η Foley (2001) ενστερνίζεται την πλατωνική άποψη που θέλει τον εν λόγω μονόλογο να αποτελεί μια ψυχολογική διαμάχη μεταξύ λογικής και πάθους υποστηρίζοντας μάλιστα ότι ο ποιητής με αυτόν προκαλεί τον Σωκράτη, τρόπον τινά, να παρασκευάσει τον γνωστό του λόγο για την αρετή της γνώσης. Ο W.M. Fortenbaugh υποστηρίζει ότι ο λόγος

αντανakλά τις ιδέες του Αριστοτέλη για τη διμερή διαίρεση της ψυχής (Foley, 2001).

Πιο πρόσφατα ο Christopher Gill διατυπώνει την υπόθεση ότι οι στίχοι 1070-80 αντικατοπτρίζουν τη σύλληψη του στωικού Χρύσιππου ότι πρόκειται για μια σύγκρουση διαφορετικών μερών της προσωπικότητας ενός ανθρώπου (Foley, 2001). Η αμφιταλάντευση ανάμεσα σε συναίσθημα και λογική είναι κάτι που έχουμε δει να βιώνουν οι αρχαίοι ήρωες ήδη από τον Όμηρο με τις περισσότερες φορές μάλιστα την διελκυστίνδα να γέρνει προς το συναίσθημα, όπως για παράδειγμα στην Ιλιάδα, όπου ο Αχιλλέας εξαιτίας της μήνις του απέναντι στον Αγαμέμνονα αποφασίζει να μην πολεμήσει θέτοντας σε κίνδυνο τον δεκαετή πόλεμο στην Τροία (Foley, 2001).

Άλλοι ερευνητές κάνουν λόγο για μια εσωτερική διαμάχη φύλων που βιώνει η Μήδεια ανάμεσα στην αρσενική και τη θηλυκή της πλευρά. Ο Foley (2001) καταλήγει ότι ο Ευριπίδης θέλει έμμεσα να αφυπνίσει το κοινό σχετικά με τη θέση της γυναίκας στην εποχή του, γι' αυτό και επιλέγει μια βάρβαρη στην καταγωγή γυναίκα να υιοθετεί τις συνήθειες και τον ηρωισμό των ανδρών, για να μπορέσει πιο εύκολα να δραματοποιήσει τη δήλωσή του: «Πάντων δ' όσ' εστ' έμψυχα και γνώμην έχει γυναικές έσμεν άθλιώτατον φυτόν» (στίχος 230). Έχει διατυπωθεί, επίσης, η άποψη ότι ίσως θέλει να ψέξει, τρόπον τινά, το ξεπερασμένο αρχαϊκό πρότυπο ηρωισμού (Foley, 2001).

Από την άλλη πλευρά, όμως, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ο Ευριπίδης θέλει να τονίσει ότι η υιοθέτηση αντρικών συνηθειών από τη γυναίκα οδηγεί οπωσδήποτε σε καταστροφή. Παρ' όλα αυτά, από όποια πλευρά και να ιδωθεί η εσωτερική διαμάχη της ηρωίδας, είναι εμφανές στο έργο ότι εκτός από τη σύγκρουση του συναισθήματος με τη λογική βιώνεται και μια εσωτερική έμφυλη σύγκρουση. Πολλά έχουν ειπωθεί από τους ερευνητές για την ερμηνεία των δυο πόλων αυτής της εσωτερικής αντιπαράθεσης και κυρίως για τον πόλο της μη συναισθηματικής πλευράς, δηλαδή των βουλευμάτων. Αυτό που έχει απασχολήσει κατά κόρον τους ερευνητές είναι η ακριβής έννοια των βουλευμάτων, αν θεωρήσουμε ότι στον αντίποδα τοποθετείται ο θυμός (θυμός δέ κρείσσων τῶν έμῶν βουλευμάτων). Ο συσχετισμός του θυμού με το άλογον πάθος είναι σαφής, τα βουλεύματα όμως εγείρουν περισσότερες συζητήσεις για την ερμηνεία τους (Lesky, 1956).

Ο Diller (όπως αναφ. ο Lesky σελ. 72, 1956) εξετάζοντάς το θέμα πιο σφαιρικά προτείνει να μην λαμβάνεται η λέξη «κρείττων» ως σύγκριση του θυμού με τα βουλεύματα, άλλα να νοείται ως έννοια, η οποία δηλώνει ότι ο θυμός είναι το κυρίαρχο συναίσθημα στην τραγωδία. Το συναίσθημα του θυμού γενικά, όπως και όλα τα βασικά συναισθήματα, περιλαμβάνει ένα μεγάλο φάσμα από δευτερογενή συναισθήματα, όπως είναι η ερωτική ζήλεια, η αγανάκτηση, η λύπη, ακόμα και ελπίδα ή υπερηφάνεια. Για τον λόγο αυτό και τα αποτελέσματα του στον άνθρωπο μπορεί να είναι από θετικά έως πολύ αρνητικά, ανάλογα με τον τρόπο που θα γίνει η αποτίμησή του. Επί παραδείγματι, ο θυμός του Ορέστη πηγάζει από την

προσβεβλημένη υπερηφάνεια του για τη δολοφονία του πατέρα του και τον αναδεικνύει σε ήρωα που υπερασπίζεται την τιμή της αδερφής του. Ο Αχιλλέας στο έργο «Ίφιγένεια εν αὐλίδι» θυμώνει για την άδικη θυσία της Ιφιγένειας και αυτός ο θυμός, που προέρχεται από υπερηφάνεια, τον οδηγεί στο να της υποσχεθεί ότι θα την προστατέψει. Ο θυμός του Ηρακλή στην τραγωδία «Άλκηστις» λειτουργεί προστατευτικά, αφού τον αποτρέπει από το να γλεντοκοπήσει στο σπίτι του Άδμητου. Στην Ηλέκτρα ο θυμός δίνει την ικανότητα να σκέφτεται πιο προσεκτικά εν γένει, αλλά και συγκεκριμένα να είναι πιο παρατηρητική τη στιγμή που θα χρειαστεί ο μεταμφιεσμένος σε γέροντα αδερφός της να της δώσει έμμεσα κάποια σημάδια για την ταυτότητά του (Foley, 2001). Η Μήδεια είναι προσκολλημένη στον ερωτικό θυμό για την απόρριψη που βίωσε από τον ματαιωμένο έρωτά της, έτσι τα βουλεύματα στα οποία αναφέρεται μπορεί να είναι οι λογικοί στοχασμοί που θα την απέτρεπαν από την ειδεχθή πράξη της δολοφονίας των παιδιών της. Αναμφίβολα, ο θυμός της θα μπορούσε να ενέχει την προστασία των παιδιών της, κάτι που εύχεται ο χορός να συμβεί, προκειμένου να αποφευχθεί το κακό. Ωστόσο, η ίδια βλέπει τον θυμό ως προστασία των παιδιών της από τα χέρια των κορινθίων. Άλλωστε, όπως έχει διαπιστωθεί επιστημονικά, το συναίσθημα σε κάθε άνθρωπο έχει διαφορετική επίδραση στη σκέψη και αντιστρόφως.

Για την Foley (2001) ο θυμός της Μήδειας δεν είναι μια ασυνείδητη επιλογή ή μια στιγμή άκρατου, ανυπέρβλητου πάθους, εφόσον εκθέτει επιχειρήματα προηγουμένως στο λόγο της υπέρ και κατά της επιλογής να σκοτώσει τα παιδιά της. Επομένως, ο θυμός της Μήδειας εκλαμβάνεται από την Foley (2001) ως μια ικανότητα εσωτερική να την οδηγεί σε δράση. Ο θυμός είναι επίμονος σε όλη τη διάρκεια της τραγωδίας και στο τέλος αποβαίνει νικητής, αφού είναι ισχυρότερος όλων των στοχασμών.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΣΚΟΠΟΣ-ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ-ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

3.1. ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Η μελέτη του λεξιλογίου των συναισθημάτων έχει απασχολήσει την έρευνα διεθνώς σε πολλές γλώσσες. Οι περισσότερες έρευνες έχουν κινηθεί στο πεδίο της γραμματικής κατηγοριοποίησης του λεξιλογίου των συναισθημάτων, κυρίως, στην αγγλική και γαλλική γλώσσα. Πρώτοι οι Belletti και Rizzi (Γιούλη & Φωτοπούλου, 2012 όπως αναφ. σελ 756) πρότειναν την ανάλυση των ρημάτων ψυχικού πάθους της ιταλικής γλώσσας με βάση το θεματικό δίκτυο των ρημάτων, ήτοι τους θεματικούς ρόλους του συμπληρώματος αυτών των ρημάτων.

Η Mathieu (2000) επιχειρεί την ταξινόμηση των ρημάτων που δηλώνουν συναίσθημα στη γαλλική με βάση τις κατηγορίες θετικό συναίσθημα, αρνητικό και ουδέτερο μελετώντας τα λεξιλογικά χαρακτηριστικά τους και τα κοινά χαρακτηριστικά στη σύνταξη (Γιούλη & Φωτοπούλου, 2012 όπως αναφ. σελ 756). Το 2010 η Mathieu et al. προχωρά στη σύγκριση των εν λόγω ρημάτων της αγγλικής και της γαλλικής γλώσσας καταλήγοντας σε κοινές κατηγορίες αλλά και εντοπίζοντας τις διαφορές τους.

Η πρώτη προσπάθεια στην ελληνική γλώσσα για καταγραφή και συστηματοποίηση αυτών των ρημάτων γίνεται από τον Αντωνίου (1984), ο οποίος συστηματοποιεί τα σημασιολογικά και δομικά χαρακτηριστικά τους και καταγράφει τις μεταφορικές φράσεις που δηλώνουν συναίσθημα (Γιούλη & Φωτοπούλου, 2012 όπως αναφ. σελ 756). Ο Βαλετόπουλος (2005) αναλύει επίθετα και ρήματα που δηλώνουν συναίσθημα συγκρίνοντας μάλιστα τα τελευταία με άλλες γλώσσες δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις τυπολογική διάκριση των μεταφορικών φράσεων.

Η μελέτη του συναισθηματικού λεξιλογίου έχει κυρίως επικεντρωθεί στη συστηματοποίηση των ονοματικών δομών. Η μελέτη των Γιούλη και Φωτοπούλου (2012) επιχειρεί την ταξινόμηση των ουσιαστικών με βάση τα σημασιολογικά χαρακτηριστικά των δομών στις οποίες εμφανίζονται, δηλαδή τη θέσπιση σημασιολογικών και συντακτικών κριτηρίων για τη διάκριση των ουσιαστικών με σκοπό τη χαρτογράφηση και οριοθέτηση ενός σημασιολογικού πεδίου των συναισθημάτων. Η μελέτη και η κατηγοριοποίηση των ρημάτων που εκφράζουν συναίσθημα αποσκοπεί στη διερεύνηση του κατά πόσον μια σημασιολογική κατηγορία μπορεί να οριστεί με βάση συντακτικά και δομολειτουργικά χαρακτηριστικά (Levin, 1993 Ruwet, 1995 Voost, 1995 όπως αναφ. σε Γιούλη &

Φωτοπούλου, 2012 σελ. 754). Η αναγνώριση του συναισθήματος σε κείμενο αποτελεί ζητούμενο στο χώρο της γλωσσικής τεχνολογίας. Η στατιστική μοντελοποίηση της πληροφορίας που εμπεριέχεται σε κείμενα σε συνδυασμό με την ομαδοποίηση της με βάση διάφορα κριτήρια ομοιότητας μπορεί να βοηθήσει την αυτόματη ανάλυση και επεξεργασία λόγου, τη μηχανική μετάφραση, την εξόρυξη πληροφοριών εξοικονομώντας περισσότερο χρόνο και μεγαλύτερη έρευνα.

Τα τελευταία χρόνια έχει στραφεί το ερευνητικό ενδιαφέρον στα γραπτά κείμενα με σκοπό την εξαγωγή πληροφοριών σχετικά με πρόσωπα, οργανισμούς, γεγονότα, για την καλύτερη κατανόηση του κειμένου. Παραδοσιακά οι μεθοδολογίες ανάλυσης συναισθήματος σε κείμενο περιορίζονται στην αναγνώριση, διάκριση συναισθημάτων με βάση το δίπολο θετικό-αρνητικό. Τελευταία, όμως, προτείνεται η λεπτομερής κατηγοριοποίηση του συναισθήματος, με αποτέλεσμα η γλωσσολογική έρευνα να αποκτά νέες προοπτικές σχετικά με το συναίσθημα.

Σε σχέση με τα ρήματα ψυχικού πάθους έχει επιχειρηθεί η τυπολογία διάκρισης της πηγής από όπου προέρχεται το συναίσθημα και του βιώνοντος, δηλαδή αυτού που βιώνει το συναίσθημα. Έτσι τα συναισθήματα διακρίνονται σε ενδογενή και εξωγενή (Γιούλη & Φωτοπούλου, 2012). Στα ενδογενή η πηγή και ο βιώνων ταυτίζονται (αγαπώ, θαυμάζω) ενώ στα εξωγενή δεν ταυτίζονται (άγχος, αγανάκτηση). Επίσης, τα εν λόγω ρήματα διακρίνονται και σε ενεργά (αγάπη, ζήλεια) τα οποία τις περισσότερες φορές δέχονται αντικείμενα και σε μη ενεργά η προκαλούμενα συναισθήματα (λύπη).

Υπάρχει και η διάκριση σε αίσθημα και σε συναίσθημα. Τα δηλωτικά αισθήματος ρήματα (αγαπώ) διακρίνονται από τα δηλωτικά συναισθήματος (φοβάμαι) στο ότι τα πρώτα προϋποθέτουν την ύπαρξη δυο μετεχόντων (Γιούλη & Φωτοπούλου, 2012). Ο G. Gross (1994) διαπιστώνει ότι οι τάξεις των συναισθημάτων ορίζονται με σημασιολογικά κριτήρια, αλλά στη συνέχεια επικυρώνονται με συντακτικές και λεξικές ιδιότητες. Η μελέτη και συστηματοποίηση των εμπειρικών δεδομένων, επιτρέπει την επαλήθευση παλαιότερων συμπερασμάτων, ότι τα υπό εξέταση ρήματα εμφανίζουν κοινά σημασιολογικά χαρακτηριστικά τα οποία, πράγματι, επιτρέπουν τον ορισμό μίας αυτόνομης σημασιολογικής κατηγορίας (Γιούλη & Φωτοπούλου, 2012). Γι αυτό και μελετώνται και οι συντακτικές συμπεριφορές των ρημάτων, δηλαδή τα συμπληρώματά τους, η σχέση συμπληρώματος με υποκείμενο κ.α. Όσον αφορά στο μοντέλο ένταξης και κατηγοριοποίησης των συναισθημάτων, οι ερευνητές επιλέγουν αυτό που εξυπηρετεί περισσότερο την έρευνά τους.

Οι Γιούλη, Φωτοπούλου (2012) υιοθέτησαν το τυπολογικό μοντέλο του Plutchik που ορίζει οχτώ βασικά συναισθήματα, στα οποία μπορούν να υπαχθούν όλα τα συναισθήματα, ενώ είναι δυνατός ο διαχωρισμός των βασικών κατηγοριών αυτών σε επιμέρους υποκατηγορίες. Επίσης, επειδή, πολλοί ερευνητές περιγράφουν το συναίσθημα ως ένα σύνολο δύο ή περισσότερων διαστάσεων με τις πιο συνηθισμένες την ένταση (ενεργοποίηση του επιπέδου ενθουσιασμού) και την πολικότητα, δηλαδή θετική ή αρνητική χροιά του συναισθήματος, ταξινόμησαν τα

ρήματα στον άξονα της σημασίας σε δύο άξονες: πολικότητα (θετικό – ουδέτερο – αρνητικό συναίσθημα), και ένταση συναισθήματος. Σε κάθε ρήμα αποδόθηκε έτσι το χαρακτηριστικό της ισχύος με πιθανές τιμές: χαμηλή, μέση, υψηλή, αβέβαιη. Έτσι, μέσω της κωδικοποίησης αυτής για κάθε ρήμα, σχηματοποιείται η διαφορά στο σημασιολογικό επίπεδο μεταξύ ρημάτων όπως π.χ φοβάμαι και αγωνιώ. Στην επόμενη φάση, τα ρήματα ταξινομήθηκαν σε μία από τις προαναφερθείσες οχτώ κατηγορίες βασικών συναισθημάτων. Με τον τρόπο αυτό, διαμορφώθηκε ένα ταξινομικό πλαίσιο για το σημασιολογικό πεδίο των συναισθημάτων, το οποίο είναι διαβαθμίσιμο, καθώς ξεκινάει από σχετικά αδρομερείς κατηγορίες για να καταλήξει σταδιακά σε ένα πιο λεπτομερές περιγραφικό πλαίσιο (Γιούλη & Φωτοπούλου, 2012).

3. 2. Η ΕΡΕΥΝΑ

Η Μήδεια επιλέχθηκε στην εν λόγω εργασία ως κείμενο για την εξαγωγή πληροφοριών σε σχέση με το συναίσθημα στα αρχαία ελληνικά, επειδή βρίθει συναισθημάτων και μάλιστα αλληλοσυγκρουόμενων. Η προσπάθεια καταγραφής και μελέτης ρημάτων δηλωτικών συναισθήματος μέσα σε ένα αρχαίο ελληνικό κείμενο με βάση τη γραμματική παραπέμπει στην κατηγορία των ρημάτων ψυχικού πάθους. Τα ρήματα ψυχικού πάθους στα αρχαία ελληνικά είναι μια κατηγορία ρημάτων που εκφράζουν ψυχικά πάθη, δηλαδή συναισθήματα που σχετίζονται με το πώς νιώθει το έμψυχο όν. Τα συναισθήματα αυτά μπορεί να είναι από θετικά έως αρνητικά και αφορούν συνήθως στις σχέσεις του υποκειμένου με τους άλλους.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, τα βασικά συναισθήματα που εκφράζουν ψυχικό πάθος είναι σε γενικές γραμμές συγκεκριμένα. Αυτό που διαφοροποιείται από ερευνητή σε ερευνητή είναι ο αριθμός των βασικών συναισθημάτων, που αναμιγνυόμενα δημιουργούν τα δευτερογενή συναισθήματα ψυχικού πάθους.

Το δύσκολο εγχείρημα στην προκειμένη περίπτωση, αλλά και η πρόκληση για την παρούσα έρευνα είναι η αντιστοιχία των συναισθημάτων με τα αρχαία ελληνικά ρήματα που εκφράζουν ψυχικά πάθη, προκειμένου να διερευνηθεί η ύπαρξη καθολικών χαρακτηριστικών στο πεδίο του συναισθήματος μέσω της ανθρώπινης γλώσσας. Κατ' επέκταση η μελέτη αυτή διερευνά, εάν τα συναισθήματα είναι αναλλοίωτα στο χρόνο, αλλά και συγκεκριμένα για την ελληνική γλώσσα αν, τρόπον τινά, το συναίσθημα στον ελληνικό κόσμο είναι αδιάσπαστο και συνεχές.

Από μια ενδεικτική παράθεση τέτοιων ρημάτων στα αρχαία ελληνικά, παρατηρούμε ότι υπάρχει αντιστοιχία με τα συναισθήματα, όπως έχουν καταγραφεί από σύγχρονους επιστήμονες: Χαίρω, χαίρομαι (χαίρομαι), λυποῦμαι (λυπάμαι), θαυμάζω (θαυμάζω, εκπλήττομαι, ζηλεύω), ἀγανακτώ (αγανακτώ), αἰσχύνομαι (ντρέπομαι), χαλεπώς φέρω (αγανακτώ), βαρέως φέρω (αγανακτώ), μεταμέλομαι (μετανιώνω), ἀδικῶ (αδικώ), ὀργίζομαι (οργίζομαι), ἀγαπῶ (αγαπώ), ἀνιῶμαι (δυσσχεστούμαι), χαλεπαίνω (αγανακτώ, οργίζομαι), ἀλγῶ (θλίβομαι), ζηλῶ (ζηλεύω), εὐδαιμονίζω, οἰκτεῖρω (λυπάμαι), φοβοῦμαι (φοβάμαι), ἐλεῶ

(συμπονώ), θαρσύνω (δίνω θάρρος) έκπληττομαι (εκπλήσσομαι), τρομοκρατούμαι (τρομοκρατούμαι), θαρσῶ (παίρνω θάρρος), ἄχθομαι (στεναχωριέμαι), θυμῶμαι (θυμώνω). Πιο περίπλοκη γίνεται όμως η αντιστοιχία στα δευτερογενή/τριτογενή συναισθήματα, επειδή αυτά έχουν λεπτές σημασιολογικές διαφορές μεταξύ τους, κάτι βέβαια που θα δυσκόλευε ούτως ή άλλως έναν μελετητή, ο οποίος θα επιχειρούσε να εξετάσει τα συναισθήματα με βάση τις διάφορες κατηγορίες.

Η κατάταξη των συναισθημάτων δεν είναι ομόφωνη, επειδή τα συναισθήματα σύμφωνα με κάποιους ερευνητές επηρεάζονται από τα ήθη και το πνεύμα της εκάστοτε εποχής και πολιτισμού. Κάποιοι άλλοι, βέβαια, ερευνητές υποστηρίζουν ότι τα βασικά συναισθήματα διατηρούνται αναλλοίωτα στο χρόνο, και είναι καθολικά. Μάλιστα, ψυχολογικές θεωρήσεις του συναισθήματος, υποστηρίζουν ότι κάποια βασικά συναισθήματα είναι πιο βασικά από άλλα, γι' αυτό και είναι καθολικά για όλες τις ανθρώπινες γλώσσες (Γιούλη, Φωτοπούλου, 2012).

Μεταξύ άλλων, επειδή στην παρούσα έρευνα τα συναισθήματα μελετώνται σε γραπτό κείμενο, δυσχεραίνεται ακόμα περισσότερο η κατάταξή τους σε πρωτογενή και δευτερογενή. Επιπλέον, η γλώσσα ενός ποιητικού έργου είναι πιο ρευστή λόγω της ελευθεριότητας του ποιητή, πολλώ δε μάλλον στην αρχαία τραγωδία, η οποία διακρίνεται σε διαλογικά και σε χορικά μέρη. Στα χορικά μέρη χρησιμοποιείται η Δωρική διάλεκτος, ενώ στο κείμενο η Ιωνική με μεγάλη επίδραση της Αττικής.

Λαμβάνοντας υπόψη τους παραπάνω περιορισμούς επιλέχθηκε στην εν λόγω έρευνα να χρησιμοποιηθεί η κατηγοριοποίηση που πρότεινε ο Gerrod Parrott το 2001. Ο W. Gerrod Parrott διατύπωσε μία θεωρία που αποτελούνταν από έναν δένδροειδή κατάλογο, ο οποίος διείσδυε και σε βαθύτερα συναισθήματα. Αυτός ο κατηγοριοποιημένος κατάλογος περιλαμβάνει πάρα πολλά συναισθήματα. Ωστόσο, τα βασικά πρωταρχικά συναισθήματα, από τα οποία προέρχονται όλα τα υπόλοιπα, είναι έξι. Ο Parrott υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι έχουν πρωταρχικά εγγενή συναισθήματα που δεν τα μαθαίνουν, όπως ο φόβος, η χαρά, η έκπληξη, ο θυμός, η αγάπη και η θλίψη. Τα δευτερεύοντα συναισθήματα, όπως η ευερεθιστότητα, η οργή και η θλίψη, και τα τριτογενή συναισθήματα, όπως ο θρίαμβος, η έκπληξη και η αγωνία, θεωρείται ότι συνδέονται με τα κοινωνικά πλαίσια και τη μάθηση. Τα πρωταρχικά συναισθήματα είναι τα πρώτα συναισθήματα, που ένα άτομο αισθάνεται ως επακόλουθο ενός γεγονότος. Αυτά τα συναισθήματα συχνά καλύπτονται από δευτερεύοντα συναισθήματα. Τα δευτερεύοντα συναισθήματα είναι αυτά που αισθάνονται περισσότερο.

Στην παρούσα έρευνα το αρχικό εγχείρημα ήταν να μελετηθούν και τα δευτερογενή/τριτογενή συναισθήματα, αλλά το διακύβευμα θα ήταν μεγάλο. Η τοποθέτηση στις κατηγορίες προϋποθέτει υποκειμενική επιλογή, γεγονός που αφαιρεί αυτομάτως σε αυτό το στάδιο της έρευνας ένα μεγάλο βαθμό αντικειμενικότητας. Επομένως, τα συναισθήματα που υπαγορεύουν οι ρηματικοί τύποι, επιλέχθηκε να κατατάσσονται στα πρωτογενή συναισθήματα του μοντέλου Parrot που είναι η αγάπη (1), η χαρά (2), ο θυμός(3), η λύπη(4), ο φόβος(5) και ή

έκπληξη(6), ακόμη κι αν είναι δευτερογενή συναισθήματα, δηλαδή αν ένα συναίσθημα όπως η ζήλεια και το αντίστοιχο ρήμα ζηλώ είναι δευτερογενές συναίσθημα του πρωτογενούς συναισθήματος του θυμού, κατατάσσεται στην κατηγορία θυμός. Επίσης, το θάρρος που νοείται ως η απουσία φόβου δεν απαντάται ως αυτόνομη κατηγορία στο μοντέλο του Parrott, ούτε υπάρχει ακριβής μετάφραση στα αγγλικά, αλλά απαντάται ως δευτερογενές/τριτογενές συναίσθημα της χαράς αναγόμενο στα αγγλικά στον άξονα υπερηφάνεια-θρίαμβος και ίσως και στον άξονα ζέση-ενθουσιασμός-ζήλος.

Αξίζει να σημειωθεί ότι τα ρήματα ψυχικού πάθους καταγράφηκαν, όσο ήταν δυνατόν, με βάση τα ρήματα που παραθέτει η αρχαία ελληνική γραμματική. Επί παραδείγματι, το ρήμα κηδεύω που σημαίνει φροντίζω στα αρχαία ελληνικά δεν κατατάσσεται στα ρήματα ψυχικού πάθους, αλλά στα ρήματα φροντίδας, καθώς ενέχει την έννοια της έμπρακτης στοργής. Αν και η φροντίδα στο μοντέλο του Parrot είναι καταγεγραμμένη ως τριτογενές συναίσθημα της πρωτογενούς αγάπης, επιλέχθηκε να μη συμπεριληφθεί στην εν λόγω κατηγορία, δεδομένου ότι ετυμολογικά ανάγεται σε τιμητικές πράξεις προς νεκρό.

Επίσης, δεν συμπεριλήφθηκαν στις κατηγορίες μεταφορικές φράσεις που παραπέμπουν σε συναισθήματα όπως για παράδειγμα τα «ταυρουμένην» (στ. 92) και «άποταυροῦται» (στ. 189): ρίχνω άγρια βλέμματα σαν ταύρος, αγριεύω σαν ταύρος. Ωστόσο, ρήματα των οποίων η μεταφορική, όχι η πρωταρχική, σημασία ήταν συναισθηματική, επιλέχθηκε να συμπεριληφθούν στις κατηγορίες, όπως για παράδειγμα το όνήσομαι (κυριολεκτική σημασία: ωφελούμαι, μεταφορική: ευχαριστιέμαι, τέρπομαι στ. 1449) χαράττου (κυριολεκτική σημασία: ακονίζω, χαράζω, μεταφορική: εκνευρίζομαι, θυμώνω στ. 157) κνίζη (κυριολεκτική σημασία: ερεθίζομαι, ξύνομαι, μεταφορική: εκνευρίζομαι, θυμώνω στ. 568, 555, 568) φείσσαι (κυριολεκτική σημασία: χρησιμοποιώ με φειδώ, μεταφορική: λυπούμαι στ.1057) Επίσης, το πονοῦμεν (στ. 334) παραπέμπει σε πόνο τόσο σωματικό όσο και ψυχικό, στη Μήδεια νοείται ως ψυχικός ο πόνος, όπως και στην περίπτωση του άλγυνεϊ (στ. 398, 48). Συνεπώς, κατατάσσεται στην κατηγορία της λύπης. Στην περίπτωση, όμως, του υπεραλγῶ (στ. 118) που μεταφράζεται τρέμω, φοβάμαι, επειδή ακολουθεί ενδοιαστική πρόταση «μή τι πάθῃτε» κατατάσσεται στο συναίσθημα του φόβου. Οι περιπτώσεις, λοιπόν, στις οποίες εξάγεται από τα συμφραζόμενα η έκφραση ψυχικού πάθους, συμπεριλαμβάνονται στις κατηγορίες των συναισθημάτων.

Τα συμφραζόμενα αξιοποιήθηκαν, επίσης, σε περιπτώσεις όπως το θαυμάζω (στ. 1144) που έχει περισσότερες από μια σημασίες (εκπλήττομαι, θαυμάζω, αγαπώ). Στο συγκεκριμένο κείμενο έχει τη σημασία του σέβομαι, άρα κατατάσσεται στην αγάπη. Επίσης, το «μαινομένα κραδία» (στ. 432) μεταφράζεται από τον Χειμωνά ως καρδιά από έρωτα φωτισμένη, ενώ από τον Χατζόπουλο γεμάτη από αγάπη, το ρήμα όμως αυτό καθαυτό σημαίνει ξέφρενη χαρά, άρα εντάσσεται στην κατηγορία του συναισθήματος της χαράς, όποια κι αν είναι η αιτία για την οποία η καρδιά χαίρεται.

Επιπροσθέτως, στην έρευνα δεν συμπεριελήφθησαν ρήματα ψυχικής εκδήλωσης μέσω σωματικών λειτουργιών όπως το θρηνῶ (στ. 1409), αιάζω (στ. 1448), οϊμῶζω (στ. 791, 1206) ἐπιστένοις (στ. 929) κα. Το γενικό διαγνωστικό κριτήριο που χρησιμοποιήθηκε για το αν ένα ρήμα δηλώνει ή όχι συναίσθημα είναι αυτό της υποκαταστασιμότητας, δηλαδή η δυνατότητα να αντικατασταθεί από τα ρήματα νιώθω/αισθάνομαι, κάνω κάποιον να νιώθει/αισθάνεται ή προκαλώ σε κάποιον + το αντίστοιχο ουσιαστικό, του οποίου το σημασιολογικό φορτίο ταυτίζεται με μία έννοια ψυχολογική και ανήκει στην ετυμολογική οικογένεια του αντίστοιχου ρήματος (αγαπῶ – αγάπη) ή απλά αποτελεί σημασιολογικό ισοδύναμο. Το κριτήριο αυτό υιοθετήθηκε από την εργασία των Γιούλη, Φωτοπούλου (2012).

Πρέπει να σημειωθεί ότι η έρευνα σε αυτό το στάδιο δε στηρίχτηκε σε σημασιοσυντακτικά χαρακτηριστικά των ρημάτων, αλλά μόνο σε σημασιολογικά, καθώς βρίσκεται σε πολύ πρώιμο στάδιο, στο οποίο απαιτείται πρωτίστως η αντιστοιχία των αρχαίων ρημάτων στα συναισθήματα με ακρίβεια: αγάπη, χαρά, έκπληξη, θυμός, λύπη, φόβος.

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΣ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΣ	ΤΡΙΤΟΓΕΝΕΣ
1. ἀγαπῶ		
2. Χαίρω		
3. ἐκπλήττομαι		
4. θυμῶμαι		
5. λυποῦμαι		
6. φοβοῦμαι		

Ένα άλλο ερευνητικό ενδιαφέρον για την έρευνα αποτέλεσε η μελέτη της ἐγκλίσης σε σχέση με το συναίσθημα, δεδομένου ότι οι ἐγκλίσεις είναι οι τύποι του ρήματος που υποδηλώνουν την ψυχική διάθεση του ομιλητή απέναντι στο σημαινόμενο, σε αυτό δηλαδή που εκφράζεται από το ρήμα. Οι ἐγκλίσεις αποτελούν γραμματική έκφραση της τροπικότητας, δηλαδή της στάσης του ομιλητή απέναντι στο περιεχόμενο της πρότασης που εκφωνεί. Έτσι, οι ἐγκλίσεις κρίσης αφορούν τη βεβαιότητα ή αβεβαιότητα του ομιλητή, ενώ οι ἐγκλίσεις επιθυμίας παρουσιάζουν το περιεχόμενο της πρότασης ως κάτι επιθυμητό, αναγκαίο κλπ. Η τροπικότητα στη γλωσσολογία είναι ο προσωπικός σχολιασμός του ομιλούντα, ο τρόπος παρουσίασης των λεγομένων του, ώστε να απηχεί την κυμαινόμενη βεβαιότητα του ομιλητή, τη διάθεση του για ανάγκη, ευχή, προσταγή ή επιθυμία (Μπαμπινιώτης, 2002).

Τα είδη και η σημασία των εγκλίσεων αποτελούν απαραίτητη γνωστική προϋπόθεση για την εξακρίβωση και τη σωστή υπόθεση του νοήματος του αρχαίου ελληνικού λόγου (Μπαχαράκης, 2008). Στα αρχαία υπάρχουν τέσσερις γραμματικές κατηγορίες εγκλίσεων: η οριστική, η ευκτική, η προστατική και η υποτακτική. Ο ομιλητής μέσω των εγκλίσεων επισημαίνει αν αυτό που εκφράζει το ρήμα, το θεωρεί και το παρουσιάζει θετικά ή αρνητικά ως πραγματικό, ευκαταίο, επιθυμητό ή απαιτητό. Ωστόσο, οι εγκλίσεις δεν είναι μονοσήμαντες, απλές ή με μόρια και ανάλογα με τα συμφραζόμενα τους έχουν κι άλλες σημασίες, που κανονικά προκύπτουν από τις βασικές και συνιστούν έτσι τα διάφορα συντακτικά τους είδη. Κάποια από αυτά τα είδη χρησιμοποιούνται अपαράλλακτα σε κύριες και σε δευτερεύουσες προτάσεις, ενώ άλλα αποκλειστικά σε δευτερεύουσες, πάντοτε όμως σε συσχετισμό με τις κύριες (Μπαχαράκης, 2008), εφόσον οι δευτερεύουσες προτάσεις δεν μπορούν να σταθούν μόνες τους στο λόγο.

Πολλές φορές η ταύτιση έγκλισης και τροπικότητας δεν είναι απόλυτη. Έτσι, προκύπτει ένας ακόμα περιορισμός στην παρούσα έρευνα, εφόσον υπάρχουν πάρα πολλές σημασιολογικές αποχρώσεις στις εγκλίσεις. Κάθε δευτερεύουσα χρησιμοποιεί την έγκλιση με τον δικό της τρόπο. Όταν η έγκλιση μπαίνει μέσα σε δευτερεύουσα πρόταση ή σε υποθετικό λόγο ή πλάγιο, παίρνει ακόμα περισσότερες σημασιολογικές προεκτάσεις με αποτέλεσμα να δημιουργούνται περισσότερες κατηγορίες. Έτσι, προκύπτουν περισσότερες από τις τέσσερις βασικές κατηγορίες, λόγω των περισσότερων εγκλίσεων που σχηματίζονται: δυνητική οριστική, ευχετική οριστική, δυνητική ευκτική, ευκτική του πλάγιου λόγου κα. Προκειμένου να αντιμετωπιστεί ο περιορισμός που προκύπτει από την πολυπλοκότητα της λειτουργίας των εγκλίσεων, επιλέχθηκε σε αυτήν τη φάση της έρευνας να αποτελεί βάση μελέτης η πρωταρχική σημασία των εγκλίσεων, δηλαδή για τη οριστική (Α) το πραγματικό, για την υποτακτική (Β) το επιθυμητό, για την ευκτική (Γ) το ευκαταίο και για την προστατική (Δ) το απαιτητό.

Αν θεωρήσουμε ότι οι εγκλίσεις εκφράζουν μια κυμαινόμενη ένταση από την πραγματική (οριστική) έως τη σφοδρή εκδήλωση (προσταγή) του συναισθήματος, αυτό που θα μπορούσε να μελετηθεί περαιτέρω είναι η ένταση του συναισθήματος με βάση τις εγκλίσεις: Πραγματικό-ουδέτερο συναίσθημα (οριστική), χαμηλή ένταση (υποτακτική), μέση ένταση (ευκτική), υψηλή ένταση (προστατική) και συγχρόνως με βάση το μοντέλο που προτείνουν οι Γιούλη, Φωτοπούλου (2012) να μελετηθεί η πολικότητα του συναισθήματος από θετικό, ουδέτερο, έως και αρνητικό, ώστε να διαμορφωθεί ένα ταξινομικό πλαίσιο για το σημασιολογικό πεδίο των συναισθημάτων, το οποίο να είναι διαβαθμίσιμο, να ξεκινάει από σχετικά αδρομερείς κατηγορίες για να καταλήξει σταδιακά σε ένα πιο λεπτομερές περιγραφικό πλαίσιο (Γιούλη & Φωτοπούλου, 2012).

Πολλοί ερευνητές περιγράφουν το συναίσθημα ως ένα σύνολο δύο ή περισσότερων διαστάσεων. Οι πιο συνηθισμένες διαστάσεις που χρησιμοποιούνται για την περιγραφή του συναισθήματος είναι η ένταση, η ενεργοποίηση δηλαδή του

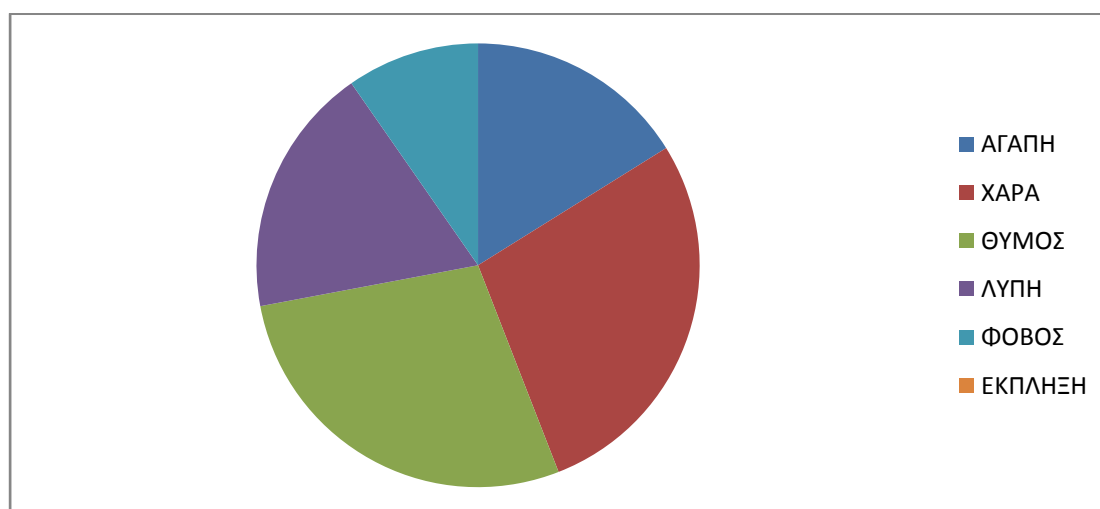
επιπέδου ενθουσιασμού και η πολικότητα, δηλαδή η θετική ή αρνητική χροιά του συναισθήματος (Γιούλη, Φωτοπούλου, 2012). Ίσως, θα μπορούσε ακόμα σε ένα μεταγενέστερο στάδιο της έρευνας να μελετηθεί η διάκριση των συναισθημάτων σε σχέση με τις εγκλίσεις με κριτήριο το αν ένα συναίσθημα είναι βέβαιο (έγκλιση κρίσης) ή αβέβαιο (έγκλιση επιθυμίας).

Στην εν λόγω εργασία καταγράφηκαν, επίσης, τα απαρέμφата (Απ) και οι μετοχές (Μ), εφόσον αυτά παρουσιάζουν ρηματικά χαρακτηριστικά, ώστε να συλλεχτούν όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες για τα ρήματα ψυχικού πάθους. Το απαρέμφάτο, όπως και η μετοχή, θεωρούνται ειδικότερες μορφές της γενικότερης κατηγορίας των ονοματικών τύπων του ρήματος. Τα δύο τούτα φαινόμενα παρουσιάζουν τυπολογικές και σημασιολογικές ιδιότητες τόσο του ρήματος (διάθεση, χρόνο, ποιον ενεργείας, τροπικότητα) όσο και του ονόματος (επιδέχονται άρθρο). Το απαρέμφάτο εκφράζει τη ρηματική έννοια υπό μορφή ουσιαστικού, ενώ η μετοχή υπό μορφή επιθέτου (Πύλη).

Τέλος, μελετήθηκε το φύλο (άνδρας Ι, γυναίκα ΙΙ) σε συνάρτηση με τα ρήματα ψυχικού πάθους και τις εγκλίσεις, για να εξαχθούν, ει δυνατόν περισσότερες πληροφορίες για τη μελέτη των συναισθημάτων. Ο χορός συμπεριλήφθηκε στο γυναικείο φύλο, καθώς αποτελείται από γυναίκες της Κορίνθου. Η υπόθεση που θα μπορούσε εύλογα να ειπωθεί για τη Μήδεια είναι ότι το συναίσθημα στο κείμενο εκφράζεται περισσότερο από το γυναικείο φύλο, εφόσον πρόκειται για μια τραγωδία με ηρωίδα γυναίκα και μάλιστα ότι το επικρατούν συναίσθημα είναι ο θυμός.

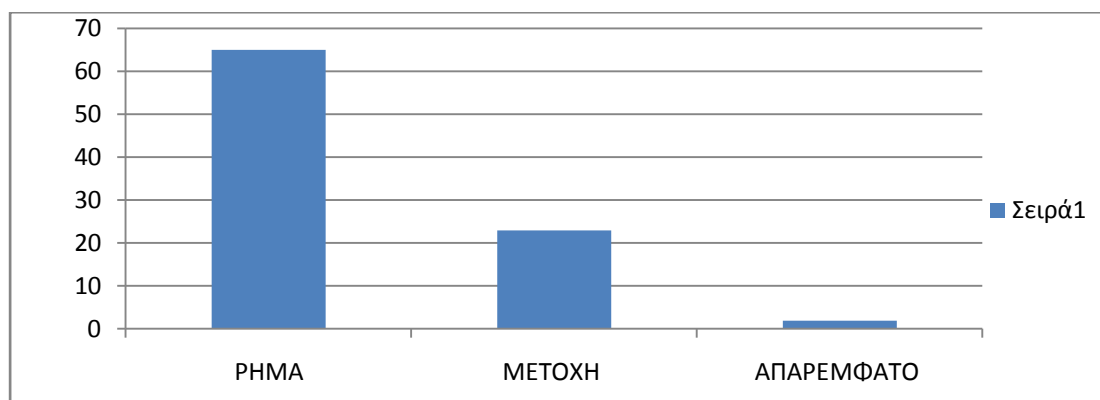
3.3. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

ΠΟΣΟΣΤΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ ΕΝ ΣΥΝΟΛΩ

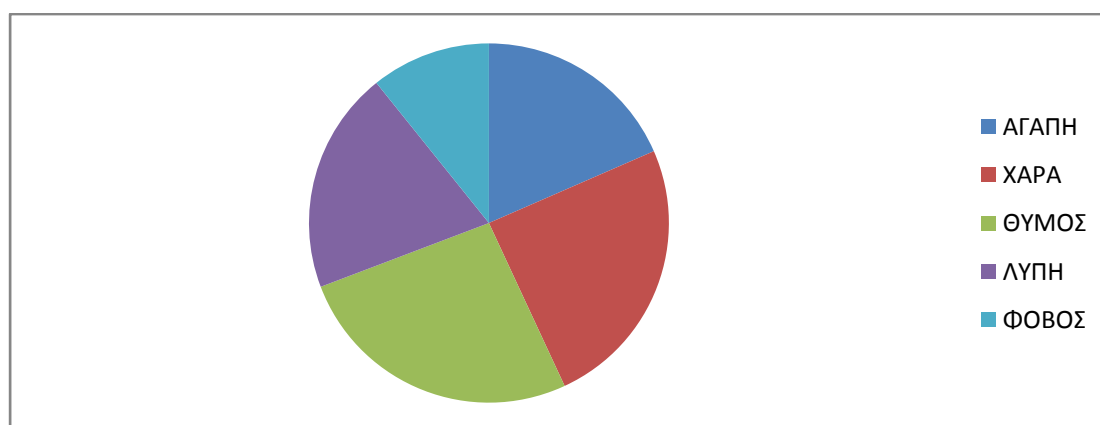
Επικρατέστερα συναισθήματα με ίδια ποσοστά εμφάνισης είναι ο θυμός και η χαρά με 27% του συνόλου, ακολουθεί η λύπη με 18%, η αγάπη με 16% και ο φόβος με 9%.

ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ ΕΜΦΑΝΙΣΗΣ ΡΗΜΑΤΙΚΩΝ ΤΥΠΩΝ

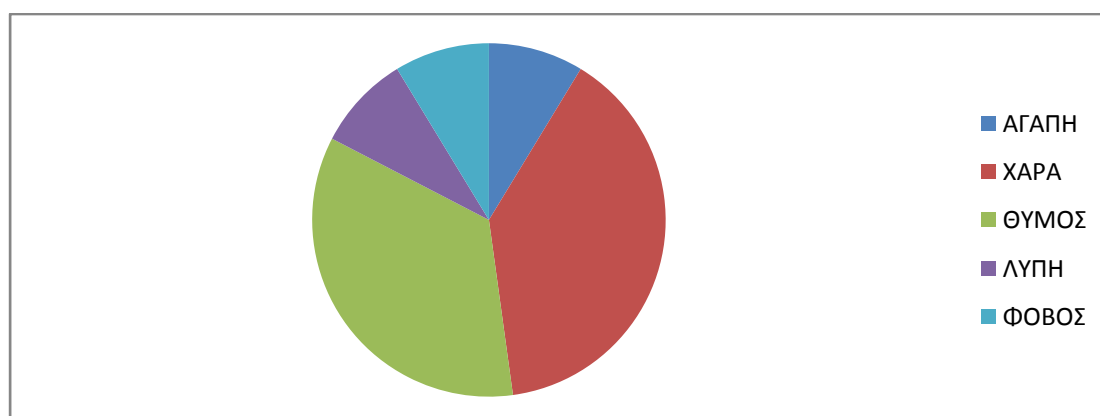
Το ρήμα κατέχει τα μεγαλύτερα ποσοστά εμφάνισης $\chi_r = 65$, ακολουθεί η μετοχή $\chi_m = 23$, και το απαρέμφατο $\chi_{ap} = 5$ εν τω συνόλω $n = 93$.

ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ ΣΤΟ ΡΗΜΑ

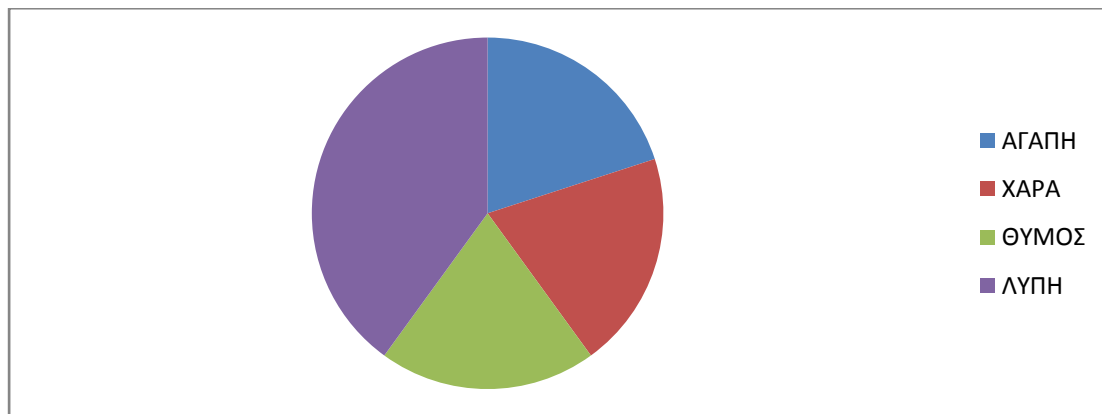
Θυμός 26%, χαρά 25%, λύπη 20%, αγάπη 18%, φόβος 11%

ΣΤΗ ΜΕΤΟΧΗ

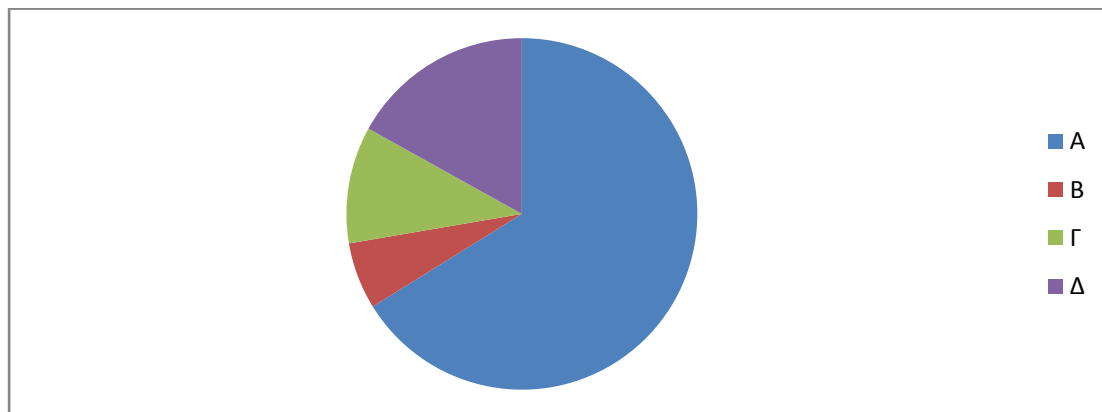
Χαρά 40%, θυμός 35%, αγάπη 9%, λύπη και φόβος 8%

ΣΤΟ ΑΠΑΡΕΜΦΑΤΟ

Επικρατέστερο συναίσθημα η λύπη με 40%, ενώ αγάπη, χαρά, θυμός στα ίδια ποσοστά: 20%.

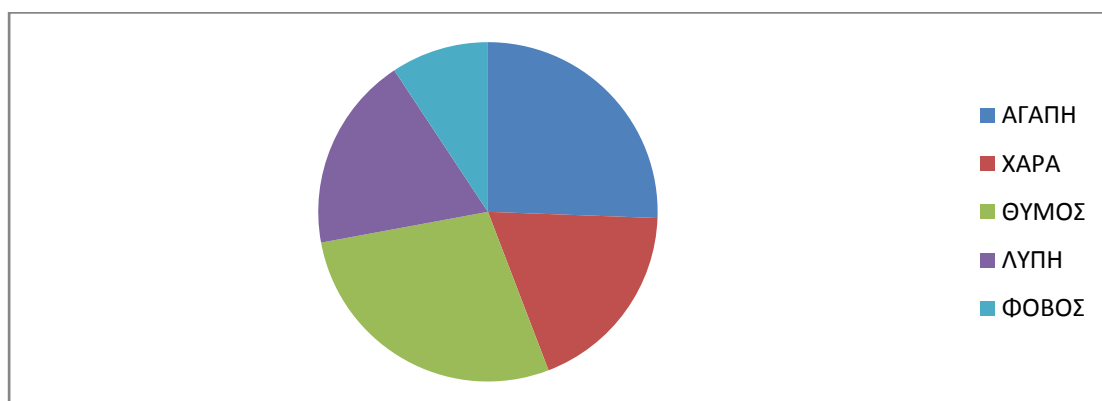
ΕΚΚΛΙΣΕΙΣ

Οριστική (Α) 65% , Προστακτική (Δ) 17%, Ευκτική (Γ) 11%, Υποτακτική (Β) 7%

ΕΠΙΚΡΑΤΕΣΤΕΡΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΣΤΙΣ ΕΓΚΛΙΣΕΙΣ

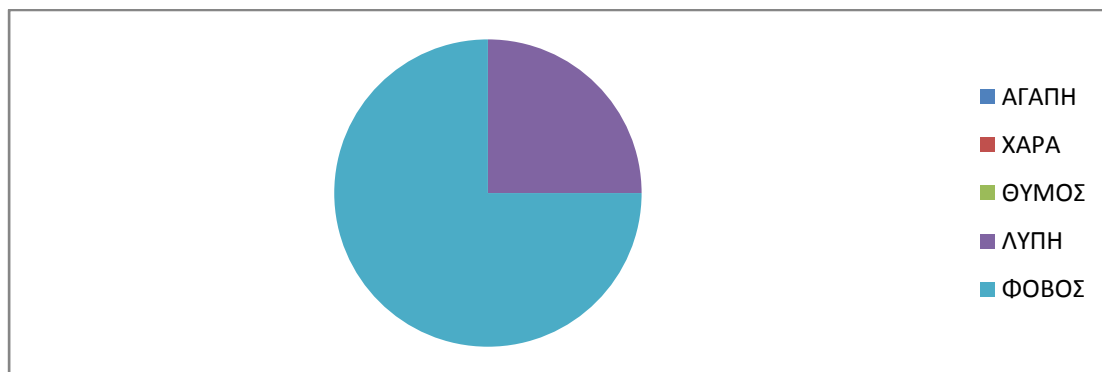
ΟΡΙΣΤΙΚΗ (Α)

Θυμός 28%, αγάπη 25%, λύπη και χαρά 19%, φόβος 9%

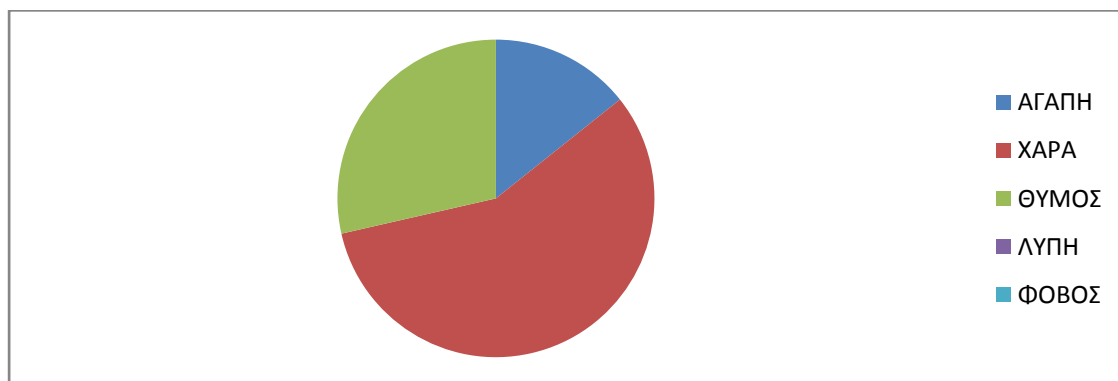

ΥΠΟΤΑΚΤΙΚΗ (Β)

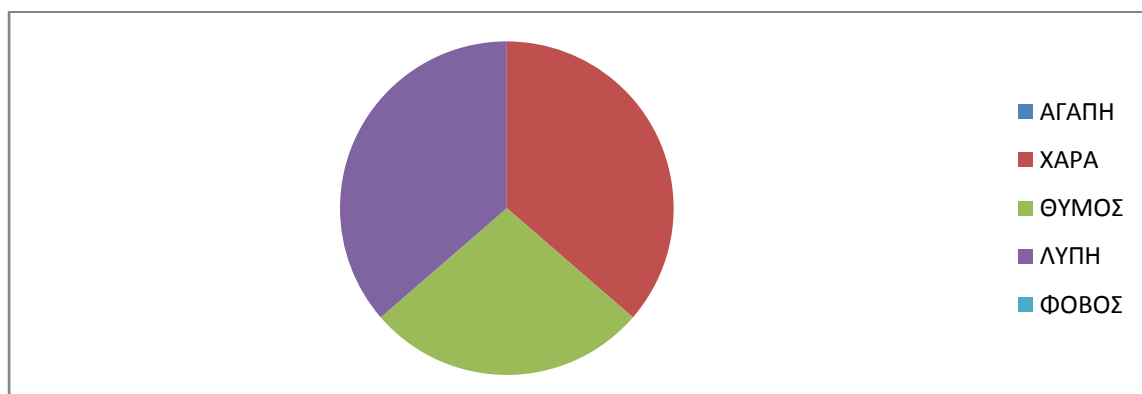
Ο φόβος κατέλαβε το 75% του συνόλου και η λύπη το 25%.

ΕΥΚΤΙΚΗ (Γ)

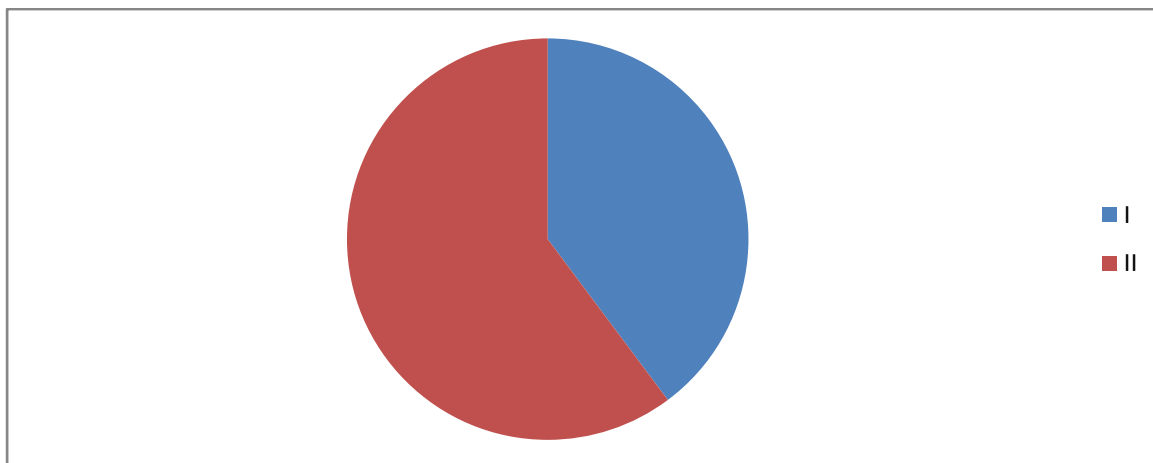
Χαρά 57 %, θυμός 29%, αγάπη 14%

ΠΡΟΣΤΑΚΤΙΚΗ (Δ)

Χαρά και λύπη 36% , θυμός 27%

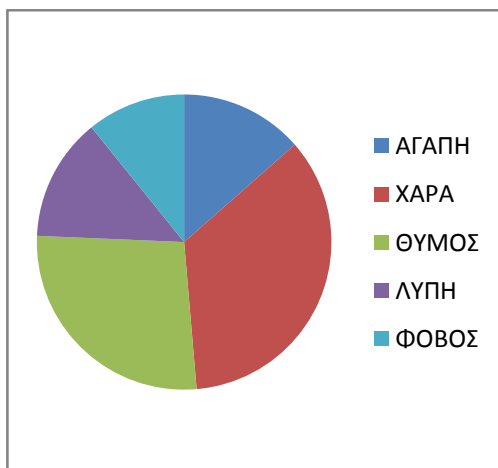
ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΦΥΛΟΥ

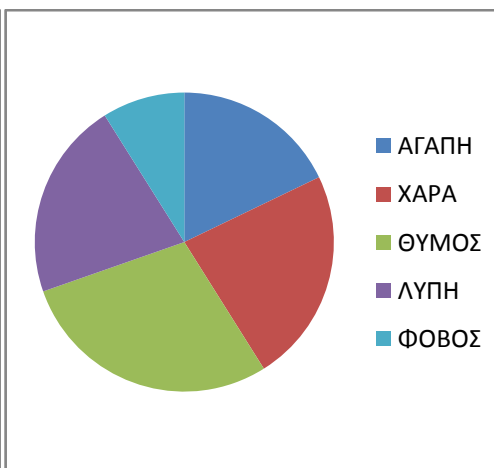
Άνδρας (I) 37% , Γυναίκα (II) 56%

ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ ΣΤΑ ΔΥΟ ΦΥΛΑ

ΑΝΔΡΑΣ

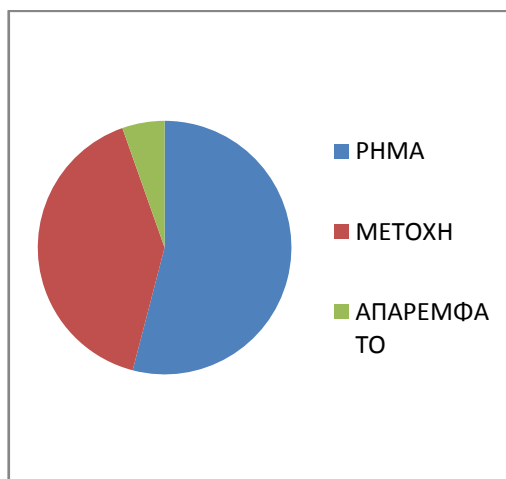
ΓΥΝΑΙΚΑ

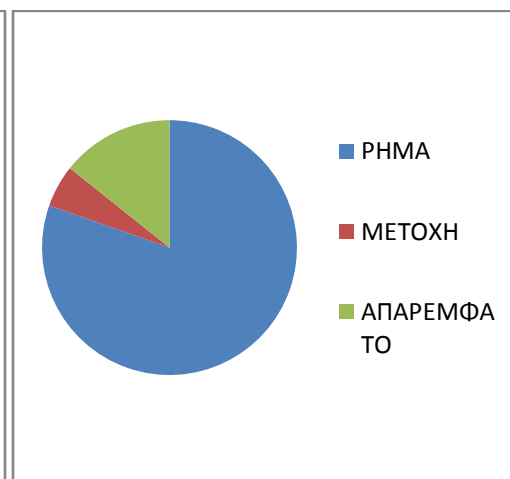
Στον άνδρα επικράτησε η χαρά με 35%, ακολούθησε ο θυμός με 28% , η αγάπη και η λύπη στα ίδια ποσοστά 13% και ο φόβος με 11%. Στο γυναικείο φύλο επικράτησε ο θυμός με 30%, ακολούθησε η χαρά με 23%, η λύπη με 21%, η αγάπη με 18% και ο φόβος με 9%.

ΡΗΜΑΤΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΑΝΔΡΑΣ

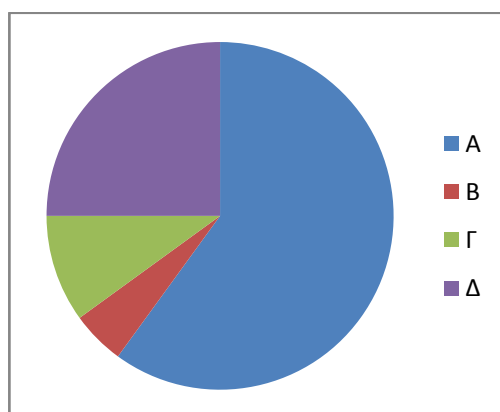
ΓΥΝΑΙΚΑ

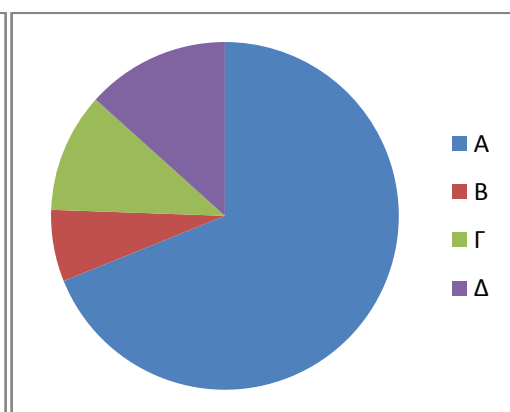
Άνδρας (I): ρήμα 55%, μετοχή 40%, απαρέμφατο 5%. Γυναίκα (II): ρήμα 80%, απαρέμφατο 14% μετοχή 16%

ΕΓΚΛΙΣΗ

ΑΝΔΡΑΣ

ΓΥΝΑΙΚΑ

Ο άνδρας εκφράστηκε κυρίως με οριστική 60%, ακολουθεί η προστακτική με 25%, η ευκτική με 10% και η υποτακτική με 5%. Η γυναίκα εκφράστηκε κατά κόρον με οριστική 70%, ακολουθεί η προστακτική με 13%, η ευκτική με 10% και η υποτακτική με 7%.

3.4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το πρώτο και βασικότερο εγχείρημα της εν λόγω έρευνας, που ήταν η απόδειξη ότι τα βασικά συναισθήματα, όπως ορίστηκαν από τον Parrott το 2001 μπορούν να αναγνωστούν στα αρχαία ελληνικά, επετεύχθη. Μπορεί κανείς ξεκάθαρα να διακρίνει τα πρωτογενή συναισθήματα στην τραγωδία της Μήδειας με τη μόνη διαφορά ότι δεν ευρέθη να εκφράζεται, τουλάχιστον με ρηματικό τρόπο, η έκπληξη. Η έκπληξη είναι ένα συναίσθημα, όμως, το οποίο είναι καταγεγραμμένο γλωσσικά στην αρχαία ελληνική γραμματεία με το ρήμα έκπλήττομαι, τάράττομαι κα. Η ρηματική απουσία της έκπληξης, ίσως, να οφείλεται στο γεγονός ότι στη τραγωδία εξ αρχής ο Ευριπίδης ενημερώνει και προετοιμάζει το κοινό για το τι θα επακολουθήσει, σε αντίθεση με άλλες τραγωδίες στις οποίες υπάρχει το αναπάντεχο στοιχείο, το στοιχείο της σταδιακής αναγνώρισης των ηρώων ή η τραγική ειρωνεία. Στην περίπτωση της Μήδειας εκ προοιμίου δηλώνεται διαρρήδην από την τροφό και τον παιδαγωγό η κατάσταση που επικρατεί, ενώ στη συνέχεια η Μήδεια αποκαλύπτει τα σχέδιά της. Έτσι, εδώ, το αναπάντεχο και τραγικό δε γεννάται από το άγνωστο, αλλά από την αναμονή του αν τελικά η ηρωίδα θα προβεί στο αποτρόπαιο έγκλημα, που έχει ήδη δηλώσει ότι σκέφτεται να διαπράξει, σχεδόν από την αρχή του έργου. Άλλωστε, ο Ευριπίδης ως ποιητής της αμφισβήτησης απομακρύνεται από τον παραδεδομένο τρόπο παρουσίασης του μύθου.

Άξιο παρατήρησης, επίσης, είναι ότι φόβος δεν εμφανίστηκε πολλές φορές στο έργο και μάλιστα όσες φορές εμφανίστηκε, εκφράστηκε κυρίως από το ανδρικό φύλο, κάτι που εξηγείται ίσως από το γεγονός ότι στο έργο δεν επικρατεί φόβος για τα μελλούμενα. Η Μήδεια δεν φοβάται, παρουσιάζεται αποφασισμένη με χαρακτηριστικά ανδρικού ηρωισμού. Αν φοβάται κάποιος σε αυτό το έργο, αναμφίβολα, είναι ο άντρας.

Αυτό, όμως, που αξίζει να σημειωθεί για το εν λόγω έργο είναι ότι η χαρά και ο θυμός εμφανίζονται με τα ίδια ποσοστά, παρά τις υποθέσεις ότι ο θυμός θα ήταν το επικρατέστερο συναίσθημα. Για τις γυναίκες, βέβαια, ο θυμός είναι το υπερισχόν συναίσθημα. Ωστόσο, ίσως στο έργο να γίνεται λόγος περισσότερο για τη χαμένη χαρά. Ίσως, το συναίσθημα της χαράς να παίζει σημαντικό ρόλο εν τη απουσία του ως αντίθετη εκδοχή του θυμού. Η έλλειψη της χαράς, λοιπόν, ως συναίσθημα μπορεί να οδήγησε στο θυμό. Ο άντρας όμως εμφανίζει τα μεγαλύτερα ποσοστά χαράς από όλα τα συναισθήματά του, κάτι που αποδεικνύει ότι στο εν λόγω έργο ο θυμός είναι γυναικεία υπόθεση. Ο άνδρας είναι πιο αποδυναμωμένος σε τούτο το ευριπίδειο έργο, έχει χάσει την αίγλη του παλαιού αρχαϊκού ήρωα που τώρα διεκδικεί η Μήδεια. Ωστόσο, η προστακτική έγκλιση που εκφράζει την προσταγή χρησιμοποιήθηκε από το αντρικό φύλο περισσότερο από τις υπόλοιπες εγκλίσεις μετά την οριστική.

Η έγκλιση που προτιμήθηκε, ως επί το πλείστον, ήταν η οριστική κάτι που δείχνει βεβαιότητα για τα συναισθήματα που εκφράστηκαν, με τη γυναίκα όμως να παρουσιάζει πιο υψηλά ποσοστά βεβαιότητας. Ο φόβος και η λύπη εκφράστηκαν

περισσότερο με υποτακτική μια έγκλιση αβεβαιότητας, όπως θα ανέμενε κανείς, ενώ η υποτακτική δεν χρησιμοποιήθηκε καθόλου για την έκφραση αγάπης, θυμού και χαράς. Αντιθέτως, αυτά τα συναισθήματα εκφράστηκαν κυρίως με ευκτική ως ευχή ή κατάρα και με προστακτική, εκτός από την αγάπη που είναι δύσκολα απαιτητή.

Και τα δύο φύλα επέλεξαν το ρήμα για να μιλήσουν, με τους άνδρες όμως να χρησιμοποιούν σχεδόν στα ίδια ποσοστά τη μετοχή, στην οποία εξαιτίας αυτού επικράτησε η χαρά ως συναίσθημα, αφού είναι και το κυρίαρχο συναίσθημα στο ανδρικό φύλο. Οι γυναίκες στην συντριπτική πλειοψηφία του λόγου τους χρησιμοποίησαν το ρήμα με πολύ υψηλότερα ποσοστά από τους άντρες, ενώ προτίμησαν περισσότερο το απαρέμφατο από τη μετοχή, γι' αυτό και απουσιάζει σε αυτό ο φόβος, εφόσον οι γυναίκες δεν παρουσίασαν υψηλά ποσοστά φόβου.

Τέλος, τα συναισθήματα στο εν λόγω έργο απεδείχθη ότι είναι γυναικεία υπόθεση, καθώς σε όλα τα πρωτογενή συναισθήματα οι γυναίκες παρουσίασαν υψηλότερα ποσοστά σε σχέση με τους άντρες και εκφράστηκαν με ρήμα σε έγκλιση οριστική ως ένδειξη βεβαιότητας.

Γ' ΜΕΡΟΣ

ΣΥΝΘΕΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΣΥΝΘΕΣΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ-ΕΥΡΗΜΑΤΑ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

4.1. ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ

Σύμφωνα με την Foley (2001) στην Μήδεια ενυπάρχει μια διάσταση σε σχέση με το φύλο της, γιατί εμφανίζει τόσο θηλυκά στοιχεία όσο και αρρενωπά. Οι πρώτες σκηνές προετοιμάζουν τον θεατή για την κλιμακούμενη παρουσίαση αυτής της εσωτερικής διάστασης (Foley, 2001). Ήδη στην πρώτη σκηνή εμφανίζονται ίχνη αυτών των αντιμαχόμενων πλευρών της ηρωίδας. Από τη μια πλευρά η Μήδεια παρουσιάζεται αβοήθητη, προδομένη, έτοιμη να κάνει τα πάντα για τον Ιάσονα, ενώ από την άλλη καθώς εκτυλίσσεται ο λόγος της και το σχέδιό της για εκδίκηση βλέπουμε μια ηρωίδα αρρενωπή, τολμηρή, καθώς βιώνει τη μοναξιά των ηρώων κάθε τραγωδίας.

Ήδη στον πρώτο μονόλογο η Μήδεια κάνει λόγο για τα δεινά όλων των γυναικών εξαιτίας των ανδρών και του συζυγικού βίου δίνοντας έτσι και μια εικόνα για την παραδοσιακή ελληνική οικογένεια της εποχής και τη θέση της γυναίκας μέσα σε αυτήν (στίχοι 230-250). Ο χορός των γυναικών την υποστηρίζει στην εκδίκηση απέναντι στον Ιάσονα μέχρι το σημείο που αναφέρεται στη δολοφονία των παιδιών της, εκεί διατυπώνει την αντίρρηση του, προσπαθώντας να τη νουθετήσει. Στο διάλογο που έχει η Μήδεια με τον Κρέοντα χρησιμοποιεί την γυναικεία της πλευρά για να τον συγκινήσει, το αυτό κάνει αργότερα και με τον Αιγέα. Προτάσσει την αδυναμία του φύλου της, το γεγονός ότι είναι αβοήθητη και απροστάτευτη μητέρα. Ωστόσο, πρόκειται για μια πολύ έξυπνη γυναίκα, η οποία δεν είχε ποτέ υποτακτικό ρόλο δίπλα σε έναν άνδρα.

Η Μήδεια δεν ήταν μια γυναίκα που απλώς ακολούθησε τον Ιάσονα στη Ελλάδα, ήταν μια δυναμική γυναίκα που τον βοήθησε με κάθε αθέμιτο μέσο. Τα πράγματα άλλαξαν, όταν έφτασαν στην Κόρινθο. Ίσως, η Μήδεια να προσαρμόστηκε αναγκαστικά μέσα στο ελληνικό οικογενειακό περιβάλλον και να πείστηκε περαιτέρω, όταν απέκτησε τα παιδιά. Ίσως, να έχασε την ελευθερία της στην προσπάθειά της να ενταχθεί στο ελληνικό πλαίσιο. Ίσως, να αντιλήφθηκε ότι ο Ιάσωνας δεν την είχε πια και τόσο ανάγκη ζώντας πλέον στην πατρίδα του. Όπως και να χει, η αντίδραση της δε θυμίζει καθόλου γυναίκα της εποχής της.

Η Μήδεια σκέφτεται και δρα όχι σα γυναίκα της κλασικής εποχής, αλλά σαν ήρωας της σοφόκλειας τραγωδίας. Η εξυπνάδα της, η τέχνη της και η δίψα για επιβίωση θυμίζει τον ομηρικό Οδυσσέα, τον Αίαντα του Σοφοκλή και τον Αχιλλέα. Έχει στοιχεία ανδρικού ηρωισμού κυρίως αρχαϊκής εποχής. Στον διάσημο όμως μονόλογό της λίγο πριν το τέλος της τραγωδίας, η Μήδεια προβαίνει σε μια έξαρση της θηλυκής της πλευράς παρουσιάζοντας τον εαυτό της ως θύμα και τη δολοφονία των παιδιών της ως τη μόνη επιλογή που έχει, για να εκδικηθεί έναν άνδρα, εφόσον δεν διαθέτει τα γενετικά μέσα, για να τον αντιμετωπίσει ισάξια. Σε αυτό το σημείο η Foley (2001) υπογραμμίζει ότι ο Ευριπίδης μετατρέπει την τραγωδία από τραγωδία ζήλειας σε τραγωδία διαμάχης φύλου, εννοώντας και την εσωτερική διαμάχη της Μήδειας.

Ο Ευριπίδης μέσα από το διχασμό και την αμφιταλάντευση της ίδιας της ηρωίδας θέλει, τρόπον τινά, να προβληματίσει το κοινό για την οντότητα της γυναίκας στην αρχαία Αθήνα και κατά πόσο αυτή είναι αυτόνομη (Foley, 2001). Αν και η προσωπικότητα της Μήδειας δεν αποτελεί κλασικό δείγμα γυναίκας της εποχής για τη μελέτη φύλου, ωστόσο θα μπορούσαμε να πούμε ότι προσφέρεται ως μελέτη περισσότερο για τη γυναίκα της δικής μας εποχής, αν αναλογιστεί κανείς πως σχετικά πρόσφατα η γυναίκα στην Ελλάδα απέκτησε ίσα δικαιώματα με τους άνδρες. Αυτή η εσωτερική αμφιταλάντευση της ηρωίδας ανάμεσα στο θηλυκό πρότυπο και στο πιο ανδρικό τρόπο ζωής παρουσιάζει πολλά κοινά σημεία με τη σύγχρονη γυναίκα στην Ελλάδα και εγείρει τον προβληματισμό για τα συναισθήματα που μπορεί να βιώνει από την εν λόγω εσωτερική σύγκρουση. Γενικά, επικρατεί η πεποίθηση ότι η γυναίκα είναι πιο συναισθηματική από τον άνδρα, με την έννοια ότι έχει πιο ανεπτυγμένη ενσυναίσθηση και εκφράζει αναφανδόν τα συναισθήματά της.

4.1.2. ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ

Έρευνες στο πεδίο αναγνώρισης των συναισθημάτων έχουν δείξει ότι τα κορίτσια είναι πιο εύστοχα στην αντιστοίχιση των συναισθηματικών ερεθισμάτων με τις συναισθηματικές αποκρίσεις και ότι βασίζονται περισσότερο στις ενδείξεις του πλαισίου για να συμπεράνουν τα συναισθήματα που βιώνουν οι πρωταγωνιστές κάποιων ιστοριών (Δεδικούση, 2011). Άλλες έρευνες έχουν δείξει ότι τα κορίτσια αναγνωρίζουν τη χαρά, τη λύπη, το θυμό, την αηδία πιο συχνά από ότι την ντροπή και την περιφρόνηση (Wagner, MacDonald & Manstead, 1986 όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 27, 2011) και κυρίως το θυμό και τη λύπη σε σχέση με τα αγόρια (Reichebach & Masters, 1983. Stoddart, 1985 όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 27, 2011).

Η Harrigan (1983), όμως, (όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 27, 2011) εντόπισε διαφορές σε παιδιά ηλικίας έξι ετών με τα κορίτσια να έχουν καλύτερες επιδόσεις

στην αναγνώριση συναισθημάτων, κάτι που θεωρήθηκε πιθανό να συμβαίνει εξαιτίας των καλύτερων λεκτικών τους ικανοτήτων (Gross & Ballif, 1991 όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 27, 2011). Βέβαια, η υπόθεση αυτή αναιρείται από την έρευνα της Barrett και των συνεργατών της το 2009 (όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 28, 2011) στην οποία παρόλο που διατηρήθηκε σταθερή η λεκτική ευφυΐα, εμφανίστηκαν διαφορές φύλου. Άρα, δεν μπορούμε να αποδώσουμε τις διαφορές στις λεκτικές ικανότητες των δύο φύλων.

Ένα άλλο ερευνητικό εύρημα έχει να κάνει με το συσχετισμό της κωδικοποίησης-αποκωδικοποίηση των συναισθηματικών ενδείξεων και της κοινωνικής επάρκειας. Στα αγόρια ο εν λόγω συσχετισμός είναι χαμηλός, ενώ τα κορίτσια με άνω του μετρίου κοινωνική επάρκεια είχαν καλύτερη επίδοση στην αναγνώριση των συναισθηματικών ενδείξεων (Saarni, 1999 όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 28, 2011).

Έρευνες έδειξαν, επίσης, ότι η κατανόηση των συναισθημάτων δεν είναι κάτι που σχετίζεται με το φύλο, όμως η συναισθηματική ενημερότητα είναι υψηλότερη στα κορίτσια, όπως και η έκφραση των συναισθημάτων, ενώ τα αγόρια παρουσίασαν υψηλότερα ποσοστά στην παρεμπόδιση της έκφρασης των συναισθημάτων τους και τη συγκάλυψη τους με σκοπό τη συμμόρφωση στα κοινωνικά πρότυπα και τα στερεότυπα του φύλου τους (Δεδικούση, 2011). Συγκεκριμένα, τα συναισθήματα του θυμού και της υπερηφάνειας στα αγόρια και της λύπης και ντροπής στα κορίτσια εκδηλώνονται από την προσχολική ηλικία έως και σε επόμενες περιόδους ανάπτυξης. Μάλιστα, η ντροπή στα κορίτσια συσχετίζεται με την ενοχή, ενώ στα αγόρια αποτελεί δυσλειτουργικό παράγοντα για το βίωμα της υπερηφάνειας (Lewis, Alessandri & Sullivan, 1992 όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 29, 2011).

Όσον αφορά στην ενσυναίσθηση, έρευνες (Feshbach & Roe, 1968 όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 29, 2011) έδειξαν ότι τα κορίτσια ηλικίας 6, 7 ετών έχουν περισσότερες εμπειρίες ενσυναίσθησης, που ερμηνεύονται ίσως από τις διαφορετικές πρακτικές κοινωνικοποίησης που προωθούνται από το κοινωνικό πλαίσιο. Και στην περίπτωση της ενσυναίσθησης τα αγόρια παρουσιάζουν υψηλότερα ποσοστά στο θυμό απ' ότι τα κορίτσια που έχουν υψηλότερα ποσοστά ενσυναίσθησης, όσον αφορά στο φόβο (Saarni & Harris, 1999 όπως αναφ. σε Δεδικούση σελ. 29, 2011).

Εν κατακλείδι, όσες έρευνες κι αν έχουν γίνει σχετικά με το φύλο και τα συναισθήματα δεν έχουν εντοπιστεί σχετικά μεγάλες διαφορές. Υπάρχουν στον ίδιο αριθμό έρευνες που υποστηρίζουν τις διαφορές φύλου στη συναισθηματική αναγνώριση και έρευνες που υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές, κάτι που έχει να κάνει με το ποια παράμετρο παίρνουν ως σταθερά στην εκάστοτε έρευνα. Για παράδειγμα, σε άλλες έρευνες η συναισθηματικότητα θεωρείται γενετική προδιάθεση, ενώ άλλες έρευνες θεωρούν τη κοινωνική εμπειρία ως την παράμετρο αυτή που διαμορφώνει ως επί το πλείστον τη συναισθηματικότητα. Κάποιοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές στα δυο φύλα και ότι αυτό που, στην ουσία, διαφέρει είναι η

έκφραση των συναισθημάτων (Δεδικούση, 2011). Πράγματι, οι γυναίκες είναι πιο ακριβείς και περιγραφικές, όταν καλούνται να μεταφέρουν συναισθηματικές πληροφορίες από το παρελθόν και είναι σε θέση να ανακαλούν περισσότερα συναισθηματικά φορτισμένα γεγονότα χαρακτηρίζοντας τον εαυτό τους ως πιο συναισθηματικό (Δεδικούση, 2011).

4.2. ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ ΚΑΙ ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Η τραγωδία της Μήδειας είναι το πιο ερωτικό έργο που γράφτηκε ποτέ, αν και σε καμία λέξη της Μήδειας δεν ακούμε τον παραμικρό ερωτικό ήχο, παρά μόνο όταν μιλάει για τα παιδιά της (Χειμωνάς, 1990). Το συναίσθημα που επικρατεί στο έργο είναι ο θυμός. Η ηρωίδα δε διστάζει να σκοτώσει τα ίδια της τα παιδιά, γιατί είναι το μόνο πράγμα που μπορεί να πονέσει τον Ιάσωνα. Η Μήδεια τότε γίνεται βάρβαρη δύο φορές, όπως αναφέρει ο Χειμωνάς (1990,) και από καταγωγή και από έρωτα. Στο τέλος του έργου ο ποιητής επιλέγει να τη σηκώσουν στον ουρανό φτερωτοί δράκοντες πάνω σε άρμα, σα να θέλει να δείξει πως ο έρωτάς της θριάμβευσε και ότι η ίδια βγήκε νικήτρια. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι σκοπός του έρωτα είναι οπωσδήποτε η ένωση, τότε ακόμα και μέσα από αυτήν την βαρβαρότητα επετεύχθη (Χειμωνάς, 1990). Η Μήδεια συνδέθηκε δια παντός με τον Ιάσωνα μέσω του πένθους. Δεν τα κατάφερε σαν μητέρα, καθώς έβλεπε τα παιδιά της ως αποκυήματα του έρωτα και μόνο. Στο πεδίο της μάχης του έρωτα, όμως, έφυγε νικήτρια. Η Μήδεια δε μπόρεσε να διαχωρίσει την ιδιότητα της ερωτικής συντρόφου από αυτήν της μάνας και έτσι προέβη σε αυτήν την αποτρόπαιη πράξη από μίσος, που για την ίδια ήταν η άλλη όψη του έρωτα.

Για τον Φρόυντ η αντίστιξη του θανάτου είναι ο έρωτας, αλλά και ο έρωτας μπορεί να οδηγήσει στο θάνατο. Ένα συναίσθημα μπορεί να μετατρέπεται στο αντίθετό του και τελικά έρωτας και οργή να αποτελούν ένα αλληλένδετο δίδυμο. Κατά τη μανιχαϊστική αυτή άποψη του Φρόυντ ο ψυχισμός μας συστεγάζει ταυτόχρονα την αγάπη και το μίσος, την τρυφερότητα και την ωμότητα και μάλιστα τα δύο αυτά αντίθετα συναισθήματα μπορούν να έχουν ως αποδέκτη το ίδιο πρόσωπο ταυτόχρονα. Ακόμα και οι πιο τρυφερές σχέσεις μας συνοδεύονται από ένα μικρό μέρος εχθρότητας, μια ασυνείδητη επιθυμία θανάτου του άλλου. Ο έρωτας είναι το κατεξοχήν παράδειγμα μιας τέτοιου είδους συναισθηματικής εσωτερικής σύγκρουσης.

Ο έρωτας δεν είναι συναίσθημα, είναι μια συναισθηματική κατάσταση που γεννάει ένα πλήθος από αλληλοσυγκρουόμενα συναισθήματα, γι' αυτό και αποτελεί ένα ενδιαφέρον πεδίο για τη μελέτη αυτών. Αναπτύσσεται ως αποτέλεσμα μιας φυσικής έλξης που σκοπό έχει την ικανοποίηση του αρχέγονου ενστίκτου της αναπαραγωγής και της διαίωνισης του είδους (Αθανασέλης, 1999). Στον έρωτα ενεργοποιούνται μια ομάδα από νευροδιαβιβαστές στον εγκέφαλο αλλά και ορμονών. Οι εκλυτικές ορμόνες που παράγονται πηγαίνουν στην υπόφυση, στο εκτελεστικό όργανο του

εγκεφάλου, και διεγείρουν την παραγωγή υποφυσικών ορμονών, οι οποίες με τη σειρά τους κατευθύνονται στην περιφέρεια στα όργανα-στόχους, που είναι οι ενδοκρινείς αδένες και προκαλούν τα συμπτώματα του έρωτα όπως ταχυκαρδία, σφίξιμο το στομάχι, εφίδρωση κα. Αυτές οι χημικές ουσίες διεγείρουν το κέντρο ευχαρίστησης του εγκεφάλου. Έτσι, όταν είναι κανείς ερωτευμένος, νιώθει ότι βρίσκεται σε μια κατάσταση διαρκούς ευφορίας. Η χημεία του έρωτα, όμως, περιλαμβάνει και τη μείωση της σεροτονίνης, η οποία θεωρείται η κατεξοχήν χημική ουσία που συνδέεται με την αίσθηση της ευφορίας. Η μείωσή της έχει ως αποτέλεσμα το άτομο να χάνει την αίσθηση του απόλυτου ελέγχου και να αγωνιά από άγχος, αβεβαιότητα και συναισθηματική αστάθεια. Όταν ο δείκτης της σεροτονίνης πέφτει αναγκαζόμαστε να προσκολληθούμε μανιωδώς σε κάτι ή κάποιον που θα μας προσφέρει σταθερότητα. Έτσι ο έρωτας μπορεί εύκολα να πάρει και παθολογικές διαστάσεις.

Βέβαια, ο έρωτας εξαρτάται σαφώς και από άλλους παράγοντες κοινωνικούς, πολιτισμικούς ακόμη και οικονομικούς. Επηρεάζεται από τα ήθη και τις αξίες της εκάστοτε εποχής. Όμως, αυτό που είναι άξιο παρατήρησης στην καταγεγραμμένη ιστορία της ανθρωπότητας είναι ότι ο ακραιφνής έρωτας παρουσιάζει κάποια κοινά χαρακτηριστικά, ανεξάρτητα από την εποχή που βιώνεται. Ο ανεκπλήρωτος έρωτας, ο τραγικός έρωτας έχει απασχολήσει τον άνθρωπο απ' αρχής γραπτού κόσμου. Από τον Όμηρο ήδη γνωρίζουμε τους έρωτες των θεών του Ολύμπου, τη παθολογική ζήλεια της θεάς Ήρας, τις ερωτικές περιπτώξεις του Δία, τη διαμάχη του Αγαμέμνονα με τον Αχιλλέα για τη Βρισηίδα κα. Αναμφίβολα, ο έρωτας είναι ένα διαχρονικό φαινόμενο, όπως και η παθολογία που πολλές φορές τον συνοδεύει. Συνήθως, όλοι οι έρωτες που έμειναν στην λογοτεχνική ιστορία ήταν έρωτες επικίνδυνοι, ανεκπλήρωτοι, μη υγιείς. Ο έρωτας περιέχει μια γκάμα από αμφίρροπα συναισθήματα σε αντίθεση με την αγάπη που τα συναισθήματα έχουν ως κοινό παρονομαστή την επιθυμία για το καλό του άλλου. Για το λόγο αυτόν πολλές φορές η αγάπη δεν αναφέρεται ως συναίσθημα, αλλά ως παγιωμένη κατάσταση.

4.2.1. ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ

Η πιο διαδεδομένη άποψη για τα συναισθήματα έως και πρόσφατα τα θεωρεί ενδοατομικά φαινόμενα σχετικά με το σώμα και τον νου, εν τούτοις πρόσφατες κοινωνιοψυχολογικές προσεγγίσεις έχουν τονίσει τον διαπροσωπικό χαρακτήρα και τις κοινωνικούς πόλους των συναισθηματικών διεργασιών (Καφέτσιος, Κ., 2005). Ο Brian Parkinson (1995) στοιχειοθετεί ένα χαρακτηριστικό πλαίσιο που βασίζεται στην ιδέα ότι τα συναισθήματα μπορούν να κατανοηθούν μόνο σε ένα πλαίσιο διαπροσωπικής επικοινωνίας, άποψη που συνάδει με τη θεωρία του George Herbert Mead για το συναίσθημα ως διαπροσωπικού φαινομένου (Καφέτσιος, Κ., 2005).

Η στενή σύνδεση ανάμεσα στο συναίσθημα και τις διαπροσωπικές σχέσεις φαίνεται και από το γεγονός ότι τα πιο έντονα συναισθήματα (θετικά ή αρνητικά) βιώνονται στα πλαίσια των διαπροσωπικών σχέσεων και εξαιτίας αυτών. Η αγάπη, η ζήλια, ο θυμός κ.α. εκδηλώνονται στα πλαίσια της οικογένειας ή του ζεύγους (Gottman, 1999. Andersen & Guerrero, 1998 όπως αναφ. σε Καφέτσιο). Τα αρνητικά συναισθήματα μπορεί να έχουν ιδιαίτερα καταστροφικές επιπτώσεις στις σχέσεις. Έρευνες στην Βρετανία δείχνουν ότι στο 75% των περιπτώσεων φόνων γυναικών οι θύτες είναι σύζυγοι ή τέως σύζυγοι ή ερωτικοί σύντροφοι (Campbell, 1992 όπως αναφ. σε Καφέτσιο σελ. 7).

Οι εξελικτικοί ψυχολόγοι υποστηρίζουν ότι η συναισθηματική έκφραση, η κατανόηση και η ρύθμιση των συναισθημάτων αναπτύσσεται μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο (Βουτυρά, 2009). Η οικογένεια θεωρείται το πρώτο, γι' αυτό και το πιο σημαντικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ο άνθρωπος μαθαίνει για τα συναισθήματά του και την έκφρασή τους. Η πρώτη μορφή κοινωνικοποίησης συμβαίνει μέσα στο σπίτι, όπου παρέχονται μοντέλα έκφρασης και αναπτύσσονται τα βασικότερα συναισθήματα των ανθρώπων. Εκεί οι άνθρωποι μαθαίνουν πώς να επικοινωνούν και πώς να σκέφτονται σχετικά με την επικοινωνία.

Έρευνες επιβεβαιώνουν ότι η οικογενειακή έκφραση των συναισθημάτων ασκεί μείζονα επίδραση στην ενδοατομική και διαπροσωπική λειτουργία των μελών της και επηρεάζει κάθε σχέση του μέσα και έξω από το σπίτι (Cassidy, Parke, Butkowski & Braungart, 1992. Halberstat 1991, Lewiq & Saarni, 1985. Thompson, 1990 όπως αναφ. σε Βουτυρά σελ 125, 2011). Τα επίπεδα της παρατηρούμενης έκφρασης των γονέων παρουσιάζουν πολλά κοινά με την παρατηρούμενη έκφραση των συναισθημάτων των παιδιών. Στις ιδιαίτερα εκφραστικές οικογένειες τα παιδιά είναι εκφραστικά και έχουν καλύτερη λεκτική επικοινωνία (Halberstat, 1986, 1991. Halberstat, Fox & Jones, 1993). Η αρνητική έκφραση της οικογένειας έχει καταστρεπτική επίδραση στα παιδιά και περιορισμένες συναισθηματικές εκφράσεις (Dunn & Brown, 1994), ενώ η ελεύθερη έκφραση των συναισθημάτων μέσα στην οικογένεια δημιουργεί διαφορετικό ρεπερτόριο συναισθηματικών εκφράσεων στο παιδί από ότι σε οικογένειες που κυριαρχεί ο συναισθηματικός έλεγχος (Halberstat, 1984).

Άξια λόγου είναι η επιστημονική θέση ότι κάποιες φορές σε οικογένειες με αρνητική έκφραση τα παιδιά αναπτύσσουν έναν ιδιαίτερο τρόπο να κατανοούν τα συναισθήματα των άλλων στην προσπάθειά τους να καταλάβουν τι ένιωθαν οι γονείς άμεσα ή έμμεσα. Οι Halberstat και Dunsmore (1997) προτείνουν ένα μοντέλο ενεργούς επεξεργασίας της συναισθηματικής εκφραστικότητας από τα παιδιά (Βουτυρά, 2009). Σύμφωνα με αυτό η συναισθηματική εκφραστικότητα της οικογένειας επιδρά στη διαμόρφωση των συναισθηματικών σχημάτων του παιδιού με τα οποία αποκωδικοποιεί τις συναισθηματικές αλλαγές που συμβαίνουν μέσα σε αυτήν. Τα παιδικά συναισθηματικά σχήματα επηρεάζονται, εκτός από την εκφραστικότητα της οικογένειας την ένταση δηλαδή του συναισθήματος, τη

διάρκεια και τη μεταβλητότητα, και από τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του παιδιού, τον πολιτισμό στον οποίο διαβιώνει, αλλά και τις πεποιθήσεις της ίδιας της οικογένειας. Οι έρευνες επιβεβαιώνουν ότι κάποιες φορές και σε ελεγχόμενο βαθμό τα αρνητικά συναισθήματα είναι πλεονέκτημα για την συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού (Halberstat et al., 2009. Dunn & Brown, 1994, όπως αναφ. σε Βουτυρά σελ. 129, 2009). Επίσης, ο τύπος του αρνητικού συναισθήματος επηρεάζει διαφορετικά τη θετική επίδραση της συναισθηματικής εκφραστικότητας του παιδιού. Επί παραδείγματι, έχει τεκμηριωθεί επιστημονικά ότι η θλίψη των γονέων επηρεάζει τα παιδιά πιο πολύ από ότι ο θυμός (Gottman et al., 1996 όπως αναφ. σε Βουτυρά σελ. 129, 2009), ενώ παίζει ρόλο και το αν η αρνητικότητα μέσα στην οικογένεια είναι εμφανής ή λανθάνουσα (Eisenberg et al., 1991. Όπως αναφ. σε βουτυρά σελ. 130, 2009). Είναι γεγονός ότι η θετική εκφραστικότητα αποτελεί ένα ενιαίο κατασκεύασμα, ενώ τα αρνητικά συναισθήματα έχουν διαφορετική εγκυρότητα πρόβλεψης.

Σύμφωνα με τον Horps (1995) η εμφανής αρνητικότητα εκφράζεται με συναισθήματα περιφρόνησης, κριτικής, επίπληξης και θυμού, ενώ η λανθάνουσα με συναισθήματα θλίψης, πόνου, αμηχανίας και λύπης. Η συναισθηματική εκφραστικότητα της οικογένειας επηρεάζει και άλλες πλευρές της προσωπικότητας του παιδιού, εκτός από την συναισθηματική του έκφραση, και τις κοινωνικές δεξιότητες του παιδιού, την απόδοση του στο σχολείο και τις σχέσεις του με τους συνομηλίκους του. Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι επηρεάζει την διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού εν συνόλω και τις σχέσεις του μέχρι και την ενήλικη ζωή.

4.2.2. ΟΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ

A. Η θεωρία της Προσκόλλησης

Η θεωρία της προσκόλλησης του βρετανού ψυχαναλυτή John Bowlby (1980) και της Καναδέζας ψυχολόγου Mary's Ainsworth εξηγεί τα συναισθήματα των ενηλίκων με βάση τη συναισθηματική σχέση μεταξύ του βρέφους και του βασικού προσώπου που το φροντίζει, η οποία αποτελεί μια διαρκή συναισθηματική σύνδεση που παράγει την επιθυμία για συνεχή επικοινωνία των εμπλεκομένων προσώπων καθώς και τη δυσφορία κατά τη διάρκεια του αποχωρισμού. Η ποιότητα και το είδος του «Δεσμού Προσκόλλησης» που θα αναπτύξει το βρέφος αποτελεί κεντρικό στοιχείο στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του ως ενήλικα, παίζει ρόλο ακόμη και στην ανάπτυξη της εμπιστοσύνης (σε αντίθεση με δυσπιστία), καθώς και στην ανάπτυξη μιας υγιούς προσωπικότητας και την ικανότητα να αναπτύσσει συναισθηματικούς δεσμούς οικειότητας με άλλα άτομα. Σύμφωνα με τη θεωρία του δεσμού προσκόλλησης το πώς οι γονείς ανταποκρίνονται στις συμπεριφορές του βρέφους δημιουργεί σε αυτό προσδοκίες για τον εαυτό του και τους άλλους και για τις διαπροσωπικές του σχέσεις γενικότερα. Η ασφάλεια ή μη που αντλούσε το βρέφος

από τις πρώιμες προσκολλήσεις επηρεάζει καθοριστικά την ανάπτυξη εμπιστοσύνης προς το εαυτό του και τους άλλους, αν το βρέφος δηλαδή βιώσει μια σταθερή, γεμάτη αγάπη και ασφάλεια σχέση κατά τα πρώτα χρόνια, τότε πολύ πιθανόν να αναπτύξει και ένα αίσθημα εμπιστοσύνης και ασφάλειας για το ανθρώπινο ή και θείο «άλλο». Αντίθετα, αν το βρέφος βιώσει αρνητικές εμπειρίες σε αυτήν την κρίσιμη φάση της ζωής του, πιθανόν να οδηγηθεί σε μια έλλειψη εμπιστοσύνης στον κόσμο, τους συνανθρώπους του και τον Θεό (Παπαλεοντίου-Λουκά, Ε., 2012).

Β. Η Θεωρία της Γονεϊκής Αποδοχής ή Απόρριψης

Μια άλλη θεωρία που ερμηνεύει τον τρόπο με τον οποίο οι ενήλικες αισθάνονται και συσχετίζονται αναγόμενα και αυτή στην παιδική ηλικία και στα συναισθήματα απέναντι στους γονείς, είναι η θεωρία της γονεϊκής αποδοχής ή απόρριψης. Η διαπροσωπική θεωρία για την απόρριψη και την αποδοχή είναι μια τεκμηριωμένη θεωρία της κοινωνικοποίησης και της ανάπτυξης της ζωής που στοχεύει να προβλέψει και να εξηγήσει σημαντικές συνέπειες και άλλους συσχετισμούς με την αποδοχή/απόρριψη (Rohner, 1986, 2004 Rohner και Rohner, 1980).

Ιστορικά, η εν λόγω θεωρία διατυπώθηκε το 1960 από τον ψυχολόγο Ronald P. Rohner καθηγητή της οικογένειας στα πλαίσια της ανθρωπολογίας, η οποία αρχικά επικεντρώθηκε κυρίως στις επιπτώσεις της αντιληπτής γονικής αποδοχής/απόρριψης στην παιδική ηλικία και κατ' επέκταση στην ενήλικη ζωή. Εκείνη την εποχή η θεωρία ονομάστηκε «γονική θεωρία για την αποδοχή/απόρριψη». Από το 2000 όμως και μετά επεκτάθηκε στο να συμπεριλαμβάνει και τις οικείες σχέσεις ενηλίκων και άλλες σημαντικές διαπροσωπικές σχέσεις καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής. Αυτή η αλλαγή στην έμφαση οδήγησε στη μετάβαση της θεωρίας και του ονόματός της στην τρέχουσα ονομασία «διαπροσωπική θεωρία για την αποδοχή και απόρριψη». Παρά την αλλαγή αυτή στο όνομα και στην έμφαση, σημαντικά τμήματα της θεωρίας συνεχίζουν να διαθέτουν τα αποτελέσματα, τις αιτίες, και άλλους συσχετισμούς των αντιλήψεων των παιδιών για τη γονική αποδοχή-απόρριψη και τις αναμνήσεις των ενηλίκων από την παιδική ηλικία σχετικά με αυτήν.

Η Θεωρία της γονεϊκής αποδοχής/απόρριψης υποστηρίζει ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν έμφυτη την ανάγκη να λαμβάνουν αγάπη, στοργή και φροντίδα από τους σημαντικούς άλλους (Rohner & Khaleque, 2010). Με τον όρο «γονέας» εννοείται κάθε πρόσωπο που είναι υπεύθυνο για τη φροντίδα του παιδιού (φυσικοί ή θετοί γονείς, αδέρφια, φροντιστές, άλλοι συγγενείς κτλ.), ενώ με τον όρο «σημαντικοί άλλοι» εννοούμε οποιοδήποτε πρόσωπο σχετίζεται με την αγωγή του παιδιού, όπως είναι οι δάσκαλοι, αλλά και άλλα σημαντικά πρόσωπα στο οικείο περιβάλλον του, που παίζουν επίσης ρόλο στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του, όπως είναι οι φίλοι ή πρόσωπα σε ομάδες συναναστροφής. Η ψυχολογική, λοιπόν, προσαρμογή των ατόμων επηρεάζεται, ανάλογα με το αν οι ίδιοι πιστεύουν ότι

είναι αποδεκτοί ή απορριπτέοι από τους γονείς τους ή τα βασικά πρόσωπα φροντίδας (Giotsa, 2007· Rohner, Khaleque & Cornoyer, 2005).

Βέβαια, στην αξιολόγηση της προσωπικής έκθεσης στην απόρριψη ή στην έκφραση αποδοχής λαμβάνεται πάντα υπόψη το υποκειμενικό κριτήριο για την ερμηνεία απέναντι στη συμπεριφορά των γονιών, διότι τα παιδιά και οι ενήλικες κάνουν ερμηνείες σχετικά με τις συμπεριφορές των προσώπων που τους περιβάλλουν υπό το προσωπικό τους κοινωνικό-πολιτισμικό πρίσμα.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τη θεωρία η γονεϊκή αποδοχή και η απόρριψη τοποθετούνται σε δυο άκρα μιας συνέχειας, δηλαδή κάθε άτομο βρίσκεται σε διαφορετικό σημείο σε σχέση με την αποδοχή/απόρριψη, ανάλογα με το αν έχει βιώσει περισσότερη ή λιγότερη αποδοχή. Αυτό το συνεχές αποδοχής/απόρριψης σχετίζεται με την ποιότητα του συναισθηματικού δεσμού και με τις φυσικές και λεκτικές συμπεριφορές μεταξύ των ατόμων και των σημαντικών άλλων (Rohner, 2004). Το ένα άκρο αντιπροσωπεύει τη γονεϊκή αποδοχή, η οποία εκφράζεται μέσα από τη ζεστασιά, τη στοργή, τη φροντίδα, και την υποστήριξη, ενώ το άλλο άκρο αντιπροσωπεύει τη γονεϊκή απόρριψη, που εκδηλώνεται με την απουσία ή τη σημαντική απόσυρση στοργικών συναισθημάτων ή υποστηρικτικών συμπεριφορών, ενώ παράλληλα χαρακτηρίζεται από ποικιλία συμπεριφορών που βλάπτουν τα παιδιά σε σωματικό και ψυχολογικό επίπεδο, όπως κακοποίηση, παραμέληση, σκληρές τιμωρίες, εκφοβισμοί, αδιαφορία (Rohner & Khaleque, 2007· Rohner & Khaleque, 2013). Όταν κάνουμε λόγο για ζεστασιά, εννοούμε τις φυσικές, λεκτικές και συμβολικές συμπεριφορές που εκφράζουν την αγάπη, τη φροντίδα, την άνεση, την προστασία και τη στήριξη. Στον αντίποδα βρίσκεται η απόρριψη, η οποία αναφέρεται στην απουσία ή σημαντική απόσυρση αυτών των θετικών συναισθημάτων και συμπεριφορών, καθώς πολλές φορές χαρακτηρίζεται και από την παρουσία μιας ποικιλίας από σωματικά και ψυχολογικά επιζήμιες συμπεριφορές.

Φυσικά, υπάρχουν ενδιάμεσες συμπεριφορές κατά μήκος αυτής της συνέχειας, όπως η αποστασιοποιημένη συμπεριφορά, η μη στοργική, η αδιάφορη ή η λιγότερο εκδηλωτική, όπως την αντιλαμβάνονται βέβαια τα παιδιά, γιατί δεν υπάρχει σαφής δείκτης συμπεριφοράς που το άλλο άτομο παραμελεί, αλλά κριτήριο γι' αυτήν θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι ο τρόπος που οι γονείς ανταποκρίνονται στις φυσικές και συναισθηματικές ανάγκες των παιδιών τους. Οι συμπεριφορές, όμως, των γονέων που εκφράζουν ξεκάθαρα ψυχολογική-συναισθηματική κακοποίηση τοποθετούνται εμφανώς στο άκρο της απόρριψης με πολύ αρνητικές επιπτώσεις στην ψυχοσωματική υγεία του παιδιού. Δίνεται, λοιπόν, το μήνυμα στο παιδί ότι είναι ανάξιο και ανεπαρκές και ότι δεν γίνεται αγαπητό από τα πρόσωπα φροντίδας (Rohner & Khaleque, 2005). Τέτοιου είδους πράξεις μπορούν να πάρουν πολλές μορφές. Μπορεί να έχουν το χαρακτήρα απόρριψης, δηλαδή ενεργητική άρνηση αιτημάτων ή αναγκών του παιδιού, με τρόπο που υποδηλώνει έντονη αντιπάθεια και περιλαμβάνει εχθρότητα, επικριτικές συμπεριφορές κτλ (Hamarman & Bernet,

2000). Άλλες μορφές της συναισθηματικής κακοποίησης είναι ο υποβιβασμός, δηλαδή η δημόσια προσβολή και ταπείνωση του παιδιού, ο εκφοβισμός, με την έννοια της απειλής βίας ή έκθεσης του παιδιού σε επικίνδυνες συνθήκες, η απομόνωση, η ψυχρότητα και η έλλειψη συναισθηματικής ανταπόκρισης (Glaser, 2002· Korbin, Coulter, Lindstrom-Ufuti & Spilsbury, 2000).

Ο Rohner και οι συνεργάτες του διατείνονται ότι η αντίληψη των παιδιών για την αποδοχή/απόρριψη οργανώνεται με βάση τέσσερις κατηγορίες: Τη ζεστασιά ή την ψυχρότητα που εκφράζεται είτε λεκτικά μέσω φιλοφρονήσεων, επαίνων, είτε σωματικά (εναγκαλισμοί, φιλιά, χάρδια), την εχθρότητα/επιθετικότητα που εκφράζεται επίσης σωματικά ή λεκτικά, την αδιαφορία που νοείται ως απουσία ενδιαφέροντος, δηλαδή οι γονείς δεν είναι διαθέσιμοι φυσικά ή συναισθηματικά στις ανάγκες των παιδιών τους και τέλος, την αδιαφοροποίητη απόρριψη που αναφέρεται στην πεποίθηση του ατόμου ότι οι σημαντικοί άλλοι δεν ενδιαφέρονται πραγματικά γι' αυτό ή ότι δεν το αγαπούν, ακόμα και αν δεν υπάρχουν αποδείξεις ότι το πρόσωπο φροντίδας είναι επιθετικό, αδιάφορο ή παραμελεί (Rohner & Khaleque, 2005).

Η έννοια, λοιπόν, της αποδοχής και της απόρριψης, όπως εισπράττεται στην παιδική ηλικία, αποτελεί βασικό άξονα γύρω από τον οποίο οι άνθρωποι ως ενήλικες διαμορφώνουν την εικόνα για τον εαυτό τους, αλλά και τις σχέσεις τους με τους άλλους ενήλικες. Η θεωρία εξετάζει και ερμηνεύει την τραυματική εμπειρία στην παιδική ηλικία, αλλά εξηγεί και συμπεριφορές που σε βάθος χρόνου ταλανίζουν τους ανθρώπους που έχουν υποστεί με κάποιον τρόπο την οδυνηρή εμπειρία της απόρριψης ή την έλλειψη επαρκούς αποδοχής, οι οποίες απηχούνται ακόμα στην ενήλικη ζωή.

4.3. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΘΕΤΙΚΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΨΥΧΙΚΗ ΥΓΕΙΑ

Με βάση τα πορίσματα ερευνών ο αρνητικός τρόπος σκέψης δημιουργεί γνωσίες που οδηγούν σε δυσμενή συναισθήματα. Η ελπίδα είναι αποδεδειγμένα ερευνητικά ένας ζωτικός πόρος αντιμετώπισης της απελπισίας (Lazarus, 1999). Η προσπάθεια τονώνει θετικά τον άνθρωπο, διότι η αξιοποίηση στο μέγιστο βαθμό των δυνατοτήτων μας, η ενασχόληση δηλαδή με κάποιο έργο μας δίνει ορμή και εστίαση και μπορούμε να μπούμε στην κατάσταση που είναι γνωστή ως «ροή».

Στη Θετική Ψυχολογία η «ροή» περιγράφεται ως μια κατάσταση απόλυτης, ευτυχισμένης βύθισης στην παρούσα στιγμή, στο «τώρα». Η εν λόγω θεωρία ενστερνίζεται την κοινωνική φύση του ανθρώπου και την ανάγκη του για επικοινωνία, αγάπη, σωματική και συναισθηματική επαφή με τους άλλους. Επομένως οι σχέσεις ενισχύουν την ευζωία. Επίσης, η προσπάθεια και η νοηματοδότηση της ζωής με έναν σκοπό επιδρά θετικά στην ψυχική μας υγεία. Ο βασικός συνιδρυτής της Θετικής Ψυχολογίας στο επιστημονικό, ερευνητικό επίπεδο Mihaly Csikszentmihalyi εισήγαγε την έννοια της «ροής» για να ονοματίσει μια κατάσταση αυξημένης εστίασης, βύθισης, ευφορίας και ανατροφοδότησης, που

παρατήρησε ότι βιώνουν άνθρωποι πετυχημένοι σε ποικίλες δραστηριότητες όπως η τέχνη, το παιχνίδι ή η εργασία. Όταν κάποιος βιώνει την κατάσταση της «ροής» συμμετέχει πλήρως σε αυτό που κάνει, είναι δοσμένος και αφοσιωμένος σε αυτή του τη δραστηριότητα και ανατροφοδοτείται από την ίδια του την ενασχόληση. Τότε ο άνθρωπος βιώνει μια ήπια ευχάριστη έκσταση, είναι εκτός του εγωμανή εαυτού του και ζει στο παρόν.

Η Θετική Ψυχολογία υποστηρίζει ότι η ψυχική υγεία είναι κάτι πέρα και πάνω από την απουσία απλώς της ψυχικής ασθένειας (Seligman, 2002a, Seligman & Csikszentmihalyi, 2000 όπως αναφ. σε Stalikas & Fitzpatrick, M., et al., 2015). Την τελευταία δεκαετία αυξάνονται διαρκώς τα ερευνητικά ευρήματα που καταδεικνύουν ότι οι παρεμβάσεις της Θετικής Ψυχολογίας μπορούν να συνδράμουν ουσιαστικά στην προσπάθεια των ατόμων και των οργανισμών να λειτουργήσουν εύρυθμα και αποτελεσματικά σε αρμονία με το φυσικό και το κοινωνικό περιβάλλον (Ε.Ε.ΘΕ.ΨΥ.). Ο ρόλος του θετικού συναισθήματος ως δυναμικό συστατικό της αλλαγής έχει προκαλέσει νέες και εναλλακτικές απεικονίσεις της ανθρώπινης φύσης.

Στην ψυχοθεραπεία υπάρχει η αυξανόμενη τάση εισαγωγής του θετικού κλίματος στην έρευνα και τη θεωρία και ο αριθμός των σχετικών άρθρων που δημοσιεύονται είναι όλο και περισσότερα. Οι Stalikas & Fitzpatrick (2008) υποστηρίζουν ότι η ψυχοθεραπεία είχε υιοθετήσει σιωπηρά στάση καχυποψίας απέναντι στην πιθανή θεραπευτική αξία της θετικής εμπειρίας και του συναισθήματος και έδινε έμφαση περισσότερο στα αρνητικά συναισθήματα.

Σε όλη τη διάρκεια του 20ου αιώνα είχε δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην θεραπεία ψυχικών ασθενειών (Seligman 1998 όπως αναφ. σε Stalikas & Fitzpatrick et al., 2015 σελ. 335), ενώ οι δυο άλλες σημαντικές αποστολές της ψυχικής υγείας, όπως η βελτίωση της φυσιολογικής ζωής και η καλλιέργεια των δεξιοτήτων, είχαν παραμεριστεί σε μεγάλο βαθμό. Στον εικοστό πρώτο αιώνα η θετική ψυχολογία εστιάζει στην προώθηση παραγόντων που επιτρέπουν και άτομα και κοινότητες να ευδοκιμήσουν (Seligman και Csikszentmihalyi 2000 όπως αναφ. σε Stalikas & Fitzpatrick et al., 2015). Οι εμπειρίες των θετικών συναισθημάτων διευρύνουν το ρεπερτορίο της σκέψης ενός ατόμου (Fredrickson, 1998). Αυτή η διαδικασία διεύρυνσης έχει ως αποτέλεσμα την ενδυνάμωση των προσωπικών και κοινωνικών πόρων, οι οποίοι μπορούν να χρησιμοποιηθούν, όταν είναι απαραίτητο. Οι πόροι μπορεί να είναι γνωστικοί, ψυχολογικοί, κοινωνικοί και φυσικοί. Άτομα με διευρυμένους πόρους είναι πιθανότερο να είναι αποτελεσματικοί να ανταποκριθούν στις προκλήσεις της ζωής (Fredrickson, 2008).

A. Το Μοντέλο της Fredrickson

Η Fredrickson περιγράφει δύο υποθέσεις για το πώς τα θετικά συναισθήματα δημιουργούν αλλαγή, την ανοδική σπείρα των θετικών συναισθημάτων και την

υπόθεση της αναίρεσης των αρνητικών συναισθημάτων (ανασταλτική υπόθεση). Η ανοδική σπείρα περιλαμβάνει αυξήσεις στο θετικό συναίσθημα που οδηγούν σε γνωσιακή διεύρυνση, επομένως και σε αύξηση της ευημερίας, ενώ η υπόθεση της αναίρεσης αναφέρεται στην ιδέα ότι τα θετικά συναισθήματα μειώνουν γρήγορα τη διέγερση που προκαλείται από τα αρνητικά συναισθήματα και από τα καρδιοαγγειακά αποτελέσματα του φόβου, του άγχους και της θλίψης.

Οι Stalikas et al. (2004) διεξήγαγαν μια σειρά ψυχοθεραπευτικών ερευνών προκειμένου να υποστηρίξουν τη θεωρία της Fredrickson για την ανοδική σπείρα με 30 θεραπευτές, οι οποίοι αξιολόγησαν τα συναισθήματα του πελάτη πριν και μετά από την είσοδό του στη συνεδρία. Σύμφωνα με τα στοιχεία τους, οι πελάτες που ανέφεραν ότι αντιμετώπιζαν θετικά συναισθήματα πριν από τη συνεδρία, ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα διορατικότητας και κατανόησης του βάθους της συνεδρίας, υψηλότερα επίπεδα διεύρυνσης κατά τη διάρκεια μιας συνεδρίας και υψηλότερα επίπεδα θετικών συναισθημάτων αμέσως μετά τη συνάντηση. Ανέφεραν, επίσης, υψηλότερα επίπεδα θετικών συναισθημάτων πριν από την επόμενη συνεδρίασή τους (Seryianni et al., 2004 όπως αναφ. σε Stalikas & Fitzpatrick 2015 σελ. 336) και ως εκ τούτου αξιολόγησαν την ποιότητα της συνεδρίας ως καλύτερη.

Όσον αφορά στην ανασταλτική υπόθεση του μοντέλου της Fredrickson τα θετικά συναισθήματα ανατρέπουν, εξουδετερώνουν και ελαχιστοποιούν τις συνέπειες της αντιμετώπισης αρνητικών συναισθημάτων και τροποποιούν την δυσμενή αντίληψη και εμπειρία του εαυτού και του κόσμου. Οι τροποποιήσεις οδηγούν στην αλλαγή της αντίληψης, της εμπειρίας και της επισήμανσης του συναισθήματος. Ένα παράδειγμα αυτού είναι ο μετασχηματισμός της αντίληψης της επιθυμίας να είμαστε κοντά σε κάποιον άλλον από ανάγκη, φόβο ή ανασφάλεια. Σε μια κατάσταση δυσάρεστου συναισθήματος μπορεί να γίνεται αντικατάσταση με ένα άλλο, πιο προσαρμοστικό συναίσθημα. Δεν αντικαθιστώνται όμως, απλώς, τα κακά συναισθήματα με χαρούμενα συναισθήματα, αλλά δημιουργείται το αίσθημα της εναλλακτικής λύσης. Κάνουμε λόγο δηλαδή για έναν συναισθηματικό μετασχηματισμό (Stalikas, & Fitzpatrick et al., 2015). Ο μετασχηματισμός μπορεί να περιλαμβάνει μια αίσθηση ευκολίας, ηρεμίας, ανοιχτότητας, σύνδεσης, πίστης, ελπίδας, δημιουργικότητας, ενθουσιασμού, απελευθέρωσης, αλήθειας και νοήματος. Αυτά τα θετικά συναισθήματα υποκινούν μια διαδικασία μετασχηματισμού που μπορεί να αναιρέσει την αποτελέσματα επώδυνων εμπειριών. Άλλωστε έχει αποδειχθεί ότι τα θετικά συναισθήματα παράγουν πρότυπα σκέψης που είναι ιδιαίτερα ασυνήθιστα, ευέλικτα, δημιουργικά, ανοιχτά στην πληροφόρηση και αποτελεσματικά (Stalikas & Fitzpatrick et al., 2015).

Οι Isen και οι συνεργάτες του (1983) έχουν επίσης δείξει ότι τα θετικά συναισθήματα αυξάνουν τις προτιμήσεις των ανθρώπων για ποικιλία και άνοιγμα σε νέες εμπειρίες (Stalikas & Fitzpatrick et al., 2015). Αυτές οι γνωστικές επιδράσεις των θετικών συναισθημάτων έχουν συνδεθεί με τις αυξήσεις στην ντοπαμίνη του εγκεφάλου (Isen, A.M, 2002 όπως αναφ. σε Stalikas & Fitzpatrick et al., 2015). Στο

διαπροσωπικό επίπεδο τα θετικά συναισθήματα αυξάνουν την αίσθηση της ενότητας των ανθρώπων με τους άλλους και την εμπιστοσύνη τους στους γνωστούς (Dunn & Schweitzer 2005).

Η γνωστική διεύρυνση με τις συνοδευτικές καταστάσεις θετικών συναισθημάτων και τους αυξημένους προσωπικούς πόρους, που έχουν αποκτηθεί, βελτιώνουν τον τρόπο που αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι τις κρίσεις. Εργαστηριακά πειράματα έχουν επίσης δείξει ότι τα θετικά συναισθήματα διευκολύνουν την προσοχή και την επεξεργασία σημαντικών πληροφοριών που σχετίζονται με τον εαυτό, αυξάνουν επίσης τις πιθανότητες οι άνθρωποι να αισθάνονται καλύτερα και να λειτουργούν καλύτερα στο μέλλον (Stalikas & Fitzpatrick et al., 2015). Μελέτες έχουν δείξει ότι οι άνθρωποι με θετικά συναισθήματα βιώνουν μεγαλύτερη αισιοδοξία και ηρεμία (Fredrickson et al., 2003), ανθεκτικότητα του εγώ, ποιότητα των στενών τους σχέσεων (Waugh και Fredrickson 2006 όπως αναφ. σε Stalikas & Fitzpatrick et al., 2015) αυξημένη προσοχή, σκοπό στη ζωή, κοινωνική στήριξη και μείωση των συμπτωμάτων ασθένειας, αυξημένη ικανοποίηση από τη ζωή και μειωμένα συμπτώματα κατάθλιψης (Fredrickson, 2008).

Σχετικά με την ανασταλτική υπόθεση της Fredrickson, η έρευνα δείχνει ότι τα θετικά συναισθήματα καταστρέφουν τις καρδιαγγειακές επιπτώσεις των αρνητικών συναισθημάτων, επί παραδείγματι ασθενείς που παρακολουθούσαν διασκεδαστικές ταινίες είχαν ταχύτερη καρδιαγγειακή ανάκαμψη. Εργαστηριακά πειράματα αποδεικνύουν ότι οι εμπειρίες των θετικών συναισθημάτων μπορούν να εξουδετερώσουν ή να ακυρώσουν την παρατεταμένη διάρκεια καρδιαγγειακών επιδράσεων. Τα θετικά συναισθήματα συμβάλλουν επίσης σε πολύτιμα αποτελέσματα της ζωής, μεγαλύτερη ικανοποίηση και επιτυχία στην εργασία, μεγαλύτερη συζυγική ικανοποίηση. Ακόμη, έρευνα που διερευνά τη σχέση μεταξύ των θετικών επιδράσεων και της υγείας καταδεικνύει συνάφεια της θετικής στάσης με μεγαλύτερη διάρκεια ζωής, χαμηλότερο κίνδυνο ανάπτυξης ασθένειας, επιβίωση από απειλητικές για τη ζωή ασθένειες, λιγότερους πόνους και βελτιωμένη υγεία, αυξημένη ικανοποίηση της ζωής και μια αίσθηση υποκειμενικής ευημερίας (Stalikas & Fitzpatrick et al., 2015).

Σύμφωνα με τις έρευνες των Isen και των συναδέλφων του (2000,2008), όπως αναφ. σε Stalikas & Fitzpatrick et al., 2015, είναι αξιοσημείωτο ο γεγονός ότι τα στοιχεία που άρχισαν να συσσωρεύονται δείχνουν ότι τα θετικά συναισθήματα λειτουργούν με διαφορετικό τρόπο από τα αρνητικά συναισθήματα. Το μοντέλο της διεύρυνσης και της οικοδόμησης των θετικών συναισθημάτων (Fredrickson 1998, 2001) έχει αποτελέσει αφορμή για διεξαγωγή πολλών ερευνών. Το συμπέρασμα ότι τα θετικά συναισθήματα μας προστατεύουν κατά τη διάρκεια δυσκολιών και βελτιώνουν τη ζωή μας έχει πλέον ισχυρή εμπειρική βάση.

Οι Fitzpatrick and Stalikas (2008) υποστηρίζουν ότι τα γεγονότα που προκαλούν αλλαγές, ανεξάρτητα από το πώς ονομάζονται σε κάθε θεραπεία, συνιστούν μια διαδικασία διεύρυνσης εντός του ατόμου που οδηγεί σε επιτυχή θεραπευτικά

αποτελέσματα. Τα θετικά συναισθήματα μπορεί να λειτουργήσουν ως γενετιστές της αλλαγής είτε με άμεση προώθηση της αλλαγής είτε με έμμεση διευκόλυνση ως μεσολαβητές στη διαδικασία της ψυχοθεραπευτικής αλλαγής (Fitzpatrick & Stalikas, 2008). Στο πλαίσιο της ψυχοθεραπείας, οι παρεμβάσεις αυτές δεν επικεντρώνονται στη μείωση των συμπτωμάτων, αλλά στην προαγωγή της ευημερίας. Τα θετικά συναισθήματα διευκολύνουν τη προσωπική ανάπτυξη, την αυτονομία, τις θετικές σχέσεις με τους άλλους, το σκοπό στη ζωή και την αυτοαποδοχή, συνδέονται γενικότερα με τη δημιουργία νοήματος (Stalikas & Fitzpatrick et al., 2015)

4.4. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΣΤΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

Ο νευροεπιστήμονας Oshin Vartanian κατόπιν συγκριτικής μελέτης ερευνών αναφέρει ότι συγκεκριμένα τμήματα του εγκεφάλου, τα οποία σχετίζονται με την ευχαρίστηση και τα θετικά συναισθήματα, ενεργοποιούνται, όταν ο άνθρωπος ασχολείται με την τέχνη, ακόμα κι αν δεν την κατανοεί σε βάθος. Η ενασχόληση με την τέχνη σχετίζεται με μειωμένα επίπεδα άγχους.

Μελέτη του πανεπιστημίου του Westminster αποδεικνύει πως το επίπεδο του άγχους των συμμετεχόντων σε μια έκθεση μειώθηκε μετά την επίσκεψή τους στη γκαλερί. Πιο συγκεκριμένα, έπειτα από 35 περίπου λεπτά περιήγησης στο μουσειακό χώρο, η κορτιζόλη στον οργανισμό τους, ουσία που ευθύνεται για το στρες, μειώθηκε αισθητά.

Με βάση τα πορίσματα έρευνας που πραγματοποιήθηκε το 2014, τα άτομα είναι πιο ανθεκτικά στον πόνο, όταν ασχολούνται με τον πολιτισμό. Ανάλογα είναι τα πορίσματα και για τη συμβολή της μουσικής στον άνθρωπο. Μελέτες που έγιναν σε μουσικούς με μαγνητική τομογραφία έδειξαν ότι ο κροταφικός λοβός, μέρος του εγκεφάλου που σχετίζεται και με τη μνήμη, είναι μεγαλύτερος από ότι στους υπόλοιπους ανθρώπους. Οι ερευνητές υποστηρίζουν ότι δεν έχει σημασία ποιο όργανο θα μάθουν τα παιδιά, διότι η διαδικασία της μουσικής εκπαίδευσης εν γένει είναι ευεργετική για τη μνήμη. Η ανάπτυξη τμημάτων του εγκεφάλου μέσω της εκπαίδευσης μπορεί επιπλέον να βοηθήσει και ανθρώπους που έχουν υποστεί βλάβες στον εγκέφαλο μετά από κάποιο νόσημα ή τραυματισμό (enallaktikidrasi).

Την τελευταία δεκαετία παρατηρείται, με συνεχώς αυξανόμενο ρυθμό και σε παγκόσμια κλίμακα, η ένταξη των διαφόρων μεθόδων θεραπείας μέσω τέχνης στα πανεπιστημιακά προγράμματα εκπαίδευσης. Στο χώρο, επίσης, της παιδιατρικής και ψυχιατρικής παρατηρείται η χρήση διάφορων μορφών τέχνης ως θεραπευτικά και διαγνωστικά εργαλεία. Πολλές φορές η χρήση αυτών κρίνεται σκόπιμη και σε μια ευρεία κλίμακα διαταραχών που παρουσιάζονται σε ενήλικες (Φραγκούλης, 2018). Οι τέχνες εμπλέκονται πλέον δυναμικά και χρησιμοποιούνται ως θεραπευτικές προσεγγίσεις με κοινό χαρακτηριστικό τη δυνατότητα του ανθρώπου να συμμετέχει ο ίδιος ως δημιουργός και συν-δημιουργός. Για τον λόγο αυτό αποκαλούνται δημιουργικές θεραπείες.

Η τέχνη αντισταθμίζει συγκεκριμένες εγγενείς αδυναμίες του ανθρώπου, που στη δεδομένη περίπτωση σχετίζονται περισσότερο με το μυαλό παρά με το σώμα, αδυναμίες που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως ψυχολογικές (ΕΙΕ). Η τέχνη είναι ένα κατεξοχήν μέσο αυτό έκφρασης. Θεραπευτικά μιλώντας αυτό που συμβαίνει μέσω των τεχνών και κυρίως μέσω των τεχνών που σχετίζονται με το θέατρο, είναι ότι ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να αναπαραστήσει την δική του πραγματικότητα σε ένα πεδίο παράλληλο με τη πραγματικότητα, όπου εκεί θα μπορέσει να ανακατασκευάσει τον εαυτό του, να αποκαταστήσει τις σχέσεις του και να σχεδιάσει τρόπον τινά την επιθυμητή έκβαση των γεγονότων που τον κατατράχουν.

Οι ποικίλες μορφές τέχνης έχουν ως κοινό σημείο αναφοράς την αναγνώριση των εκφραστικών δυνατοτήτων του ανθρώπου. Οι θεραπευτές, στην ουσία, ενθαρρύνουν την απεικονιστική έκφραση της εσωτερικής εμπειρίας του θεραπευόμενου και μέσω αυτής της αυθόρμητης αναπαράστασης αποδεσμεύεται το ασυνείδητό του (Φραγκούλης, 2018).

4.5 ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ

Το θέατρο, ίσως, επειδή περισσότερο από άλλες μορφές τέχνης αναπαριστά την ίδια τη ζωή, έχει έντονη επίδραση στο θυμικό του ανθρώπου. Στη σκηνή του θεάτρου λαμβάνουν χώρα γεγονότα που θυμίζουν κάτι από τη δική μας ζωή. Ο χώρος του θεάτρου μετατρέπεται σε χώρο έκφρασης του υποσυνείδητού μας, ενώ η αρχαία τραγωδία έχει τη μοναδική ιδιότητα να γίνεται η εσωτερική μας φωνή. Ό,τι δεν μπορεί να λεχθεί από εμάς, ειπώνεται από τον αρχαίο τραγωδό, ό,τι βιώνουμε υπόρρητα, λαμβάνει ρητά σάρκα και οστά στη θεατρική σκηνή. Ο αρχαίος ποιητής μας απενοχοποιεί εκστομίζοντας αυτά που εμείς σκεφτόμαστε, ενώ το τέλος της τραγωδίας μας εξιλεώνει, αφού υπήρξαμε τρόπον τινά συναυτουργοί, αν όχι οι ηθικοί αυτουργοί του δράματος.

Το θέατρο προσφέρει στον άνθρωπο τη δυνατότητα να γνωρίσει σε βάθος τον εαυτό του και του δίνει την ευκαιρία να αφοσιωθεί σε κάτι μη υλικό. Το πιο βασικό, όμως, είναι ότι οι δραστηριότητες γίνονται σε ομαδικό επίπεδο. Συνεπώς, ο άνθρωπος έχει την ευκαιρία να πειραματιστεί με τις σχέσεις και τους ρόλους που παίζει στη ζωή του, να βελτιώσει δηλαδή μέσω της αυτοπαρατήρησης τον τρόπο που κοινωνικοποιείται. Το θέατρο αποδεδειγμένα συμβάλλει στην ενδυνάμωση της αυτοεκτίμησης, στην αυτοπεποίθηση, στη μείωση του άγχους, στην απόκτηση κοινωνικών δεξιοτήτων, αλλά και στην καλύτερη διάθεση εν γένει (Φραγκούλης, 2018). Γι' αυτό και τα θετικά οφέλη της τέχνης του θεάτρου αξιοποιήθηκαν και πέρασαν στο πεδίο της θεραπείας της ψυχής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ψυχόδραμα.

Το ψυχόδραμα είναι ένα είδος ομαδικής ψυχοθεραπείας, η οποία δημιουργήθηκε από τον ψυχίατρο Jacob Levy Moreno (1889-1974). Ο Moreno ήταν ένας από τους

πρωτοπόρους της ομαδικής ψυχοθεραπείας, ο οποίος αντίθετα με το πνεύμα της εποχής και το ψυχαναλυτικό πρότυπο του Φρόυντ, εισήγαγε την κοινωνιομετρία, μια επιστήμη που μελετά το δίκτυο των σχέσεων μεταξύ των μελών μίας ομάδας. Από την κοινωνιομετρία αργότερα προέκυψε, ως μέθοδος θεραπείας, το ψυχόδραμα. Το 1921 ιδρύει το αυτοσχέδιο θέατρο στη Βιέννη, το οποίο αποτελεί μία πρώτη μορφή ψυχοθεραπείας μέσω θεατρικού παιχνιδιού. Οι συμμετέχοντες αποτελούσαν συγχρόνως θεατρική ομάδα και κοινό, οι θεατές μπορούσαν δηλαδή ανά πάσα στιγμή να ανεβούν στη σκηνή και να παρέμβουν στην ιστορία. Μέσω της λειτουργίας αυτού του θεάτρου, ο Moreno συνειδητοποίησε πως τα άτομα αντιλαμβάνονται καλύτερα τις εμπειρίες και τα συναισθήματά τους υπό τη μορφή θεατρικού παιχνιδιού. Πρόκειται για μία μέθοδο διερεύνησης του ψυχισμού των ατόμων κατά τη διάρκεια της οποίας οι συμμετέχοντες δραματοποιούν, δηλαδή αναπαριστούν θεατρικά, τωρινά, παρελθοντικά, ακόμη και μελλοντικά γεγονότα από τις ζωές τους. Αυτό που δραματοποιείται από τους συμμετέχοντες δεν είναι μόνο η βιωμένη εμπειρία τους αλλά και οι ψυχολογικές εκφάνσεις που τη συνοδεύουν. Το ψυχόδραμα δίνει στο άτομο μία ευκαιρία για βαθύτερη ενδοσκόπηση. Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι προσφέρει στους συμμετέχοντες την ικανότητα να εκφραστούν όχι μόνο μέσω του λόγου αλλά και της πράξης, διότι κάποιες φορές οι άνθρωποι αδυνατούν να μιλήσουν αναφανδόν για βιώματα και σκέψεις που τους ταλανίζουν. Πρόκειται δηλαδή για μία μέθοδο θεραπείας που εμπλέκει ενεργητικά το υποκείμενο ενθαρρύνοντας την έκφραση της δημιουργικότητας. Λειτουργεί, επίσης, καθαρτικά εφόσον το υποκείμενο συνειδητοποιεί τα συναισθήματά του, αλλά και παιδαγωγικά αφού μαθαίνει να αναπροσαρμόζεται στις διάφορες καταστάσεις της ζωής του. Το ψυχόδραμα αποτελεί τη βάση για τη θεραπευτική μέθοδο της δραματοθεραπείας.

Η δραματοθεραπεία είναι ένα είδος θεραπείας, η οποία χρησιμοποιώντας τις τεχνικές του θεάτρου έχει ως στόχο τη βελτίωση της ψυχικής υγείας του ασθενούς. Σε αντίθεση με το ψυχόδραμα που λειτουργεί μόνο ομαδικά, η δραματοθεραπεία μπορεί να πραγματοποιηθεί και ατομικά. Οι συμμετέχοντες εκτίθενται με συγκεκριμένη μέθοδο, όπως παιχνίδι ρόλων, μουσική, χορός, ζωγραφική, κουκλοθέατρο στο ερέθισμα που τους αγχώνει, ώστε με το πέρασμα του χρόνου να αποκτήσουν τις ικανότητες που θα τους κάνουν να ελαχιστοποιήσουν την ενόχληση (βικιπαίδεια).

Οι ρίζες της δραματοθεραπείας βρίσκονται στον πολιτισμό που αναπτύχθηκε στην αρχαία Ελλάδα. Στα αρχαιολογικά ευρήματα περιοχών όπως η Επίδαυρος, δίπλα στο Αρχαίο Θέατρο βρίσκεται το Ασκληπιείο που μαρτυρά μαζί με τα σχετικά κείμενα την συνδυαστική χρήση θεραπείας και τέχνης στην καθημερινή ζωή των αρχαίων πολιτών. Ήταν συνδεδεμένη με τις αρχαίες θεραπευτικές τελετουργίες για την ψυχική και σωματική υγεία, που χρησιμοποιούνταν για την αντιμετώπιση του αγνώστου, τη θρησκευτική λατρεία αλλά και για τον εξορκισμό μιας επιδημίας, για τη γονιμοποίηση της γης ή μιας στείρας γυναίκας και ό,τι άλλο ο άνθρωπος ένιωθε

την ανάγκη να ζητήσει από κάποια ανώτερη δύναμη (Ελληνικό Ινστιτούτο Παιγνιοθεραπείας, 2012 όπως αναφ. σε Φραγκούλη σελ 47, 2018).

Η λέξη δραματοθεραπεία, όπως φανερώνουν ετυμολογικά τα συνθετικά της, έχει να κάνει με τη δράση και τη θεραπεία, με τη σκόπιμη δηλαδή χρήση όλων των μορφών του θεάτρου ως απευθείας μορφή θεραπευτικής παρέμβασης (Ε.Ι.Π) Η δραματοθεραπεία στη σημερινή της μορφή ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του '60 στην Αγγλία. Ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο είναι ο Peter Slade (1954), ο οποίος ερεύνησε κυρίως την εφαρμογή της σε εκπαιδευτικά πλαίσια και ειδικά σχολεία. Η δραματοθεραπεία μετά από τα ειδικά σχολεία άρχισε να κατευθύνεται και στην κλινική πρακτική.

Στην Αμερική πρωτεργάτρια και θεωρητικός αυτής της κίνησης ήταν η Dr. Sue Jennings, η οποία ξεκίνησε στην Ελλάδα το 1984 μια σειρά σεμιναρίων που σταδιακά πήρε την μορφή της εκπαίδευσης (Ε.Ι.Π). Στόχος της δραματοθεραπείας είναι να αναπτύξει την υγιή πλευρά του ατόμου, να το διδάξει νέους τρόπους διαπραγμάτευσης και αντιμετώπισης των καταστάσεων της ζωής του, να διευρύνει τις εμπειρίες του θεραπευμένου με σκοπό την καλυτέρευση της ζωής του. Τέλος, οι τεχνικές του θεάτρου ως θεραπευτικό μέσο και όχι μόνο, έχουν εισαχθεί με επιτυχία και στο χώρο της παιδικής δημιουργίας και έκφρασης.

Οι εν λόγω τεχνικές όταν απευθύνονται στα παιδιά, δεν έχουν σκοπό μόνο να θεραπεύσουν, αλλά και να διδάξουν με έναν τρόπο εμπειρικό, βιωματικό, ευχάριστο, επομένως περισσότερο αποτελεσματικό. Επιδιώκουν να συσφίξουν τις σχέσεις των παιδιών, να τα μυήσουν από νωρίς σε έννοιες όπως η αυτογνωσία, να τα διδάξουν κοινωνικές δεξιότητες, να τα μάθουν να παρατηρούν και να ερμηνεύουν τη συμπεριφορά και τα συναισθήματά τους, πράγματα που δυστυχώς δεν είθισται να διδάσκονται στα σχολεία.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου είδους τεχνικής είναι το θεατρικό παιχνίδι που συνδυάζει τις τεχνικές του θεάτρου με το παιχνίδι. Το θεατρικό παιχνίδι, όμως, δεν απευθύνεται μόνο σε παιδιά, αφορά και σε ενήλικες, δεδομένου ότι είμαστε γενετικά προσδιορισμένοι να παίζουμε, παρά το γεγονός ότι το ξεχνάμε μεγαλώνοντας. Το θεατρικό παιχνίδι είναι ένα δημιουργικό συμβάν συχνά ακαθόριστο. Αφορμάται από ένα ξαφνικό ερέθισμα, ένα τυχαίο γεγονός που δίνει την ευκαιρία της δημιουργικής έκφρασης και της αποδέσμευσης της φαντασίας. Κατά τη διάρκεια του θεατρικού παιχνιδιού παράγονται ρόλοι αυθόρμητα, ασυνείδητα, γίνονται προσωποποιήσεις, πλάθονται συμβολικά στιγμιότυπα (Φραγκούλης, 2018). Ωστόσο, επειδή η μίμηση ως τρόπος μάθησης είναι σύμφυτη στον άνθρωπο και δη στην παιδική ηλικία, οι επιλογές των ρόλων, τα σύμβολα που θα χρησιμοποιηθούν, αλλά και η έκβαση των φανταστικών γεγονότων μπορούν να αποκαλύψουν πολλά για τον ψυχισμό ενός ανθρώπου.

4.4.1. ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Η ανθρωπιστική τάση στην εκπαίδευση ισχυρίζεται ότι η βεβιασμένη ώθηση των παιδιών στα άμεσα δεδομένα της σύγχρονης πραγματικότητας, είναι από ψυχολογικής πλευράς επικίνδυνη κι από ηθικής πλευράς προβληματική (Κουρετζής, Λ.). Επί παραδείγματι, ένα παιδί πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης δεν μπορεί να κατανοήσει σε βάθος τις πολύπλοκες δομές και τους πολυσύνθετους τρόπους, με τους οποίους εκφράζεται η σημερινή πραγματικότητα. Η συμπεριφορά του σύγχρονου ανθρώπου ρυθμίζεται γενικά από το άμεσο, το πρακτικό και το ωφέλιμο (Κουρετζής, Λ.).

Από την άλλη πλευρά οι υποστηρικτές της τεχνοκρατικής εκπαίδευσης πιστεύουν ότι το εκπαιδευτικό σύστημα πρέπει να είναι προσανατολισμένο στην εκμάθηση πρακτικών, τεχνικών και εξειδικευμένων γνώσεων ανταποκρινόμενο στις ανάγκες της εποχής, ώστε τα παιδιά να προετοιμάζονται κατάλληλα για την αγορά εργασίας. Με αυτόν τον τρόπο, όπως υποστηρίζουν, αντιμετωπίζεται η ανεργία, οι νέοι ζουν με αξιοπρέπεια, το σχολείο γεννά αισιοδοξία, καθώς τα παιδιά μαθαίνουν χρήσιμες γνώσεις άμεσα εφαρμόσιμες στη ζωή χωρίς να εξαντλούνται εις μάτην σε ένα θεωρητικό επίπεδο. Συνεπώς, η εκπαίδευση πρέπει πρωτίστως, σύμφωνα με την τεχνοκρατική τάση, να εξασφαλίζει στους μαθητές μελλοντικές επαγγελματικές προοπτικές.

Σύμφωνα, όμως, με την ανθρωπιστική τάση δεν είναι ψυχολογικά ωφέλιμο και παιδαγωγικά εφαρμόσιμο να προσανατολίζεται η διδασκαλία αποκλειστικά στο πρακτικό και το συμφέρον. Η απέκδυση του ανθρωπιστικού προσανατολισμού από την εκπαίδευση μπορεί να είναι επίσης παράτολμη, αν αναλογιστεί κανείς τα αυξανόμενα κρούσματα σχολικού εκφοβισμού τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα. Επιπλέον, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι έχουν αλλάξει κατά πολύ τα δεδομένα μέσα στις σχολικές τάξεις μετά τις προσφυγικές εισροές. Το σχολείο πλέον έχει πολυπολιτισμικό χαρακτήρα. Επομένως, θα ήταν άτοπο η εκπαίδευση να είναι αποκλειστικά τεχνοκρατική, πραγματιστική. Αν αφαιρέσουμε την έννοια του ανθρωπισμού και ό,τι συνεπάγεται αυτή από την εκπαίδευση μας, τότε υπάρχει κίνδυνος για αύξηση της βίας και του ρατσισμού. Εξάλλου, η εκπαίδευση είναι υποσύνολο της παιδείας, που περιλαμβάνει την αγωγή, τη κουλτούρα, την καλλιέργεια και τη μόρφωση (Σμυρνιαδου, 2007). Δεν είναι σκόπιμο λοιπόν να στρέψουμε την προσοχή του παιδιού αποκλειστικά προς την περιοχή του ωφελιμιστικού, πρακτικού, να κάνουμε δηλαδή ρυθμιστή της συμπεριφοράς του το συμφέρον και τη σκοπιμότητα (Κουρετζής, Λ.).

Η Σύνθετη τάση στην εκπαίδευση έρχεται να γεφυρώσει τις δυο προηγούμενες αντίθετες τάσεις προσπαθώντας να συνθέσει ένα εκπαιδευτικό σύστημα, που θα συνδυάζει τα θετικά στοιχεία και των δυο (Κουρετζής, Λ.). Σύμφωνα με αυτήν το παιδί πρέπει να αντιμετωπίζεται ολικά, ολόπλευρα, ώστε να διαφυλάσσεται η ατομικότητά του. Η σύνθετη τάση κάνει λόγο για μια εκπαίδευση πολύπλευρη, πολυφωνική με έμφαση στον άνθρωπο, η οποία σαφώς θα παρέχει την εκμάθηση

των νέων τεχνικών μέσων χωρίς όμως να εκμηδενίζονται οι πνευματικές αξίες, χωρίς η γνώση να είναι μέσο κυριαρχίας. Το σχολείο δε πρέπει να είναι συναισθηματικά αδιάφορο, αλλά πρέπει να αποτελεί ένα χώρο δράσης, δημιουργίας και πολιτισμού.

Σημαντικό κομμάτι μιας πολυσχιδούς εκπαίδευσης είναι η αισθητική αγωγή, καθώς οι τέχνες εξευγενίζουν και εξυψώνουν τον άνθρωπο, αποφορτίζουν από το άγχος του μόχθου για την καθημερινότητα, συσφίγγουν τις κοινωνικές σχέσεις και δημιουργούν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την εξερεύνηση του εαυτού. Δεν είναι τυχαίο ότι η εκπαίδευση των αρχαίων Ελλήνων συμπεριλάμβανε τόσο γλωσσικές, μαθηματικές γνώσεις όσο και την μουσική αγωγή, καθώς και την εκγύμναση του σώματος. Η μουσική και η γυμναστική θεωρούνταν πολύ σημαντικά μαθήματα, τα οποία αποτελούσαν τον βασικό κορμό της αρχαιοελληνικής εκπαίδευσης.

Η αρχαιοελληνική παιδεία αποσκοπούσε στην ολόπλευρη ανάπτυξη του ατόμου, στην καλλιέργεια του νου με τα μαθηματικά και τη γλώσσα, στην εκγύμναση του σώματος με της αθλητικές δραστηριότητες και τον εξευγενισμό της ψυχής μέσω της μουσικής. Στη σύγχρονη πραγματικότητα με τον όρο αισθητική αγωγή εννοούμε την εικαστική αγωγή, τη μουσική, τη θεατρική αγωγή και την τέχνη του χορού. Στα καινούργια αναλυτικά προγράμματα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης γίνεται μια προσπάθεια για την ένταξη της αισθητικής αγωγής σαν ένα σύνολο δραστηριοτήτων, με την έννοια ότι αξιοποιούνται συγχρόνως τεχνικές και μέσα από τις περισσότερες τέχνες που αναφερθήκαν, εφόσον το κάθε αντικείμενο μόνο του δεν είναι ικανό να συνθέσει ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα αισθητικής αγωγής (Κουρετζής, Λ.).

Είναι άξιο παρατήρησης το γεγονός ότι σε οποιαδήποτε τάση κι αν ανήκει το εκπαιδευτικό σύστημα, το θέατρο ήταν κάτι που ποτέ δεν έλειπε από το σχολείο (Κουρετζής, Λ). Βέβαια, επειδή το ελληνικό σχολείο είναι ως επί το πλείστον νοησιарχικό, ακόμα και το θέατρο δεν αντιμετωπιζόταν με φαντασία και δημιουργικότητα. Η Παιδαγωγική του θεάτρου δεν έχει αξιοποιηθεί μέχρι πρόσφατα, ούτε είχε γίνει κατανοητή ή δυναμική που ασκεί στην παιδευτική καθημερινή διαδικασία (Κουρετζής, Λ.).

Την τελευταία δεκαετία, όμως, όπως παρατηρείται με συνεχώς αυξανόμενο ρυθμό η χρήση διάφορων μορφών τέχνης στο χώρο της παιδικής δημιουργίας και έκφρασης. Το θεατρικό παιχνίδι έδωσε μια άλλη διάσταση στην παιδευτική διαδικασία. Η μάθηση μπορεί να γίνεται πλέον και μέσω παιχνιδιού, μπορεί να αναδύεται αβίαστα, φυσιολογικά και ευχάριστα (Κουρετζής, Λ). Στην Ελλάδα υπάρχουν σχολεία που έχουν εντάξει κανονικά το θεατρικό παιχνίδι στην καθημερινή παιδευτική διαδικασία αποκομίζοντας θετικά στοιχεία στην εκπαιδευτική και μαθησιακή εξέλιξη των παιδιών και την κατανόηση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν, αλλά και στην ψυχολογία του δασκάλου. Ακόμη κι ο ρόλος του δασκάλου ενισχύεται ψυχολογικά, αφού πλέον γίνεται

εμπυχωτής στην δημιουργική διαδικασία της μάθησης. Έτσι ο δάσκαλος δεν είναι πια περιχαρακωμένος στα αυστηρά πλαίσια της διδασκαλίας, ούτε ο μαθητής είναι ένα παθητικός δέκτης της γνώσης, αλλά και οι δυο συν-δημιουργούν, ώστε να κατακτήσουν τη γνώση. Η γνώση δεν αποτελεί αποκλειστικότητα του ενός, αλλά αποκτά υποκειμενικό χαρακτήρα μέσα από την εμπειρική, βιωματική μετάδοσή της. Στη ουσία τόσο ο μαθητής, όσο και ο δάσκαλός προσπαθούν να την κατακτήσουν ως βοηθοί ο ένας του άλλου. Σε αυτήν τη προσπάθεια το θέατρο και το παιχνίδι υποβοηθούν την εκπαιδευτική διαδικασία παρέχοντας δημιουργικές αφορμές για μάθηση.

Ωστόσο, η παιδαγωγική αξία ακόμα και του καθιερωμένου σχολικού θεάτρου σε μεγαλύτερες τάξεις είναι αδιαμφισβήτητη. Μια πολύ καλή αφορμή για εμβάθυνση στη μάθηση είναι η προσπάθεια να βιώνει κανείς αυτά που διαβάζει. Το να διεισδύει ο μαθητής σε χαρακτήρες και στην εποχή κινητοποιεί το ενδιαφέρον του για περαιτέρω μάθηση, που μπορεί να σχετίζεται με τη γλώσσα της εποχής, τις αξίες, τα ιδανικά και τους ήρωες. Για να υπάρξει, όμως, μια τέτοιου είδους διδασκαλία, θα πρέπει και οι παιδαγωγοί να λαμβάνουν ειδική εκπαίδευση, θα πρέπει η θεατρική παιδεία να ενταχθεί στα επίσημα εκπαιδευτικά προγράμματα.

Ίσως, αν η διδασκαλία της αρχαίας τραγωδίας συνδυαζόταν με θεατρικά δρώμενα και άλλες τέχνες, να εξήπτε περισσότερο τη φαντασία και το ενδιαφέρον των μαθητών για την αρχαία ελληνική ιστορία και γλώσσα. Εξάλλου, η γλώσσα και η ιστορία ενός λαού συνιστούν την ταυτότητα του. Η καλή γνώση αυτών οδηγεί στη κατανόηση του εαυτού, πολλώ δε μάλλον στην κατανόηση της ιδιοπροσωπίας του Έλληνα, που έχει μακρά ιστορία και μια αδιάσπαστη συνέχεια στη γλώσσα του. Όσο καλύτερα γνωρίζει κανείς τον εαυτό του, τόσο περισσότερο είναι σε θέση να προοδεύει. Αν υπάρχει λοιπόν μια σπίθα ελπίδας για πρόοδο, τότε αυτή μπορεί να φουντώσει από τους νέους και με την κατάλληλη παιδεία να μεταλαμπαδευτεί.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ-ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Η έρευνα για τα συναισθήματα οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η εμπλοκή πολλών επιστημών είναι απαραίτητη, προκειμένου να κατανοηθεί η λειτουργία του συναισθηματικού συστήματος. Αναμφίβολα, η λειτουργία των συναισθημάτων σε επίπεδο οργανισμού αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι έρευνας της βιολογικής επιστήμης. Ωστόσο, η μεγάλη επίδραση που ασκούν τα συναισθήματα στη συμπεριφορά του ατόμου, καθιστά αναγκαία και την συνδρομή της επιστήμης της ψυχολογίας στην αποκωδικοποίηση του συναισθήματος. Σε νευρωνικό επίπεδο η μελέτη των συναισθημάτων έχει σημειώσει μεγάλη πρόοδο τα τελευταία χρόνια αναδεικνύοντας τον κλάδο των νευροεπιστημών εξίσου σημαντικό. Η νευρογλωσσολογία, λόγου χάρη, ερευνά τις διεργασίες, όπως προτείνονται από τη θεωρητική γλωσσολογία και την ψυχολογία, που εφαρμόζει ο εγκέφαλος για την παραγωγή και κατανόηση της γλώσσας. Η ψυχολογία ως ευρύτερος

κλάδος ασχολείται με τις γνωστικές διεργασίες που δίνουν την ικανότητα να παράγουμε γραμματικές και με νόημα προτάσεις βασιζόμενοι στο λεξιλόγιο και στις γραμματικές δομές, καθώς επίσης και με τις διεργασίες που μας κάνουν ικανούς να κατανοούμε εκφωνήματα, λέξεις και κείμενα.

Η σχέση της γλώσσας με το συναίσθημα, όπως αποτυπώνεται σε γραπτό κείμενο, είναι ένα πεδίο σχετικά πιο πρόσφατο και η έρευνα βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο. Η γλώσσα είναι ένα πολύπλοκο φαινόμενο, γι' αυτό και η σύζευξη της με το συναίσθημα καθιστά τη μελέτη ακόμα πιο δύσκολη. Το ζητούμενο από την εν λόγω σύζευξη είναι η προσπάθεια εύρεσης καθολικών χαρακτηριστικών στην ανθρώπινη γλώσσα, τα οποία να αποδεικνύουν ότι τα συναισθήματα είναι καθολικά και πανανθρώπινα.

Ουσιαστικά, η μελέτη του συναισθήματος μέσω της γραπτής γλώσσας υπάγεται στην γενικότερη προσπάθεια απόδειξης της καθολικότητας ή μη των συναισθημάτων. Μια καλή ευκαιρία για την απόδειξη καθολικών χαρακτηριστικών στα συναισθήματα αποτελεί η μελέτη κειμένων παλαιότερης εποχής, στα οποία μπορούμε να αναγνώσουμε αποδεικτικά, γλωσσικά στοιχεία δηλωτικά καθολικών συναισθημάτων. Η ελληνική γλώσσα λόγω της μακραίωνης ιστορίας της και της αποδεδειγμένα αδιάσπαστης, συνέχειάς της προσφέρει ακριβώς αυτήν τη δυνατότητα να ευρεθούν καθολικά γλωσσικά στοιχεία συναισθήματος μέσα στα κείμενα.

Στην εν λόγω εργασία έγινε μια προσπάθεια καταγραφής των βασικών συναισθημάτων, όπως υπαγορεύονται από τα ρήματα ψυχικού πάθους, που ήταν οι σταθεροί δείκτες για αυτήν την ανάγνωση μέσα στην τραγωδία του Ευριπίδη, που ήταν διαποτισμένη με συναισθήματα. Το ζητούμενο της έρευνας ήταν αφενός η εύρεση συναισθημάτων καθολικού βεληνεκούς με βάση τα προτεινόμενα μοντέλα των ερευνητών και αφετέρου η κατάταξη αυτών στις διάφορες κατηγορίες. Η έρευνα σε αυτή τη φάση κινήθηκε με βάση τα σημασιολογικά κριτήρια των ρημάτων λόγω της πολυπλοκότητας του εγχειρήματος.

Ωστόσο, είναι απαραίτητο σε ένα επόμενο στάδιο να γίνει η μελέτη με βάση τα συντακτικά χαρακτηριστικά των ρημάτων, να γίνει δηλαδή μια προσπάθεια για τυποποίηση και κωδικοποίηση των μορφοσυντακτικών και σημασιολογικών ιδιοτήτων τους. Επίσης, στην έρευνα μπορούν να ενταχθούν και τα ονόματα που είναι δηλωτικά συναισθημάτων και των οποίων το σημασιολογικό φορτίο ταυτίζεται με μία έννοια ψυχολογική, ανήκει δηλαδή στην ετυμολογική οικογένεια του αντίστοιχου ρήματος ή αποτελεί σημασιολογικό ισοδύναμό της.

Φυσικά, η σύγκριση των αποτελεσμάτων με άλλα σώματα κειμένων θα βοηθούσε περαιτέρω στη μελέτη των δευτερογενών και τριτογενών συναισθημάτων. Σε αυτήν την προσπάθεια η έγκλιση θα μπορούσε να αποτελέσει ένα σημαντικό εργαλείο, αν θεωρήσουμε ότι εκφράζει μια κυμαινόμενη ένταση από την πραγματική (οριστική) έως τη σφοδρή εκδήλωση (προσταγή) του συναισθήματος. Όπως έχει προαναφερθεί, αυτό που θα μπορούσε να μελετηθεί περαιτέρω είναι η ένταση του

συναισθήματος με βάση τις εγκλίσεις: Πραγματικό-ουδέτερο συναίσθημα (οριστική), χαμηλή ένταση (υποτακτική), μέση ένταση (ευκτική), υψηλή ένταση (προστακτική) και συγχρόνως με βάση το μοντέλο που προτείνουν οι Γιούλη, Φωτοπούλου (2012) να μελετηθεί η πολικότητα του συναισθήματος από θετικό, ουδέτερο, έως και αρνητικό, ώστε να διαμορφωθεί ένα ταξινομικό πλαίσιο για το σημασιολογικό πεδίο των συναισθημάτων, το οποίο να είναι διαβαθμίσιμο, να ξεκινάει από σχετικά αδρομερείς κατηγορίες για να καταλήξει σταδιακά σε ένα πιο λεπτομερές περιγραφικό πλαίσιο (Γιούλη & Φωτοπούλου, 2012). Ίσως, θα μπορούσε ακόμα σε ένα μεταγενέστερο στάδιο της έρευνας να μελετηθεί η διάκριση των συναισθημάτων σε σχέση με τις εγκλίσεις με κριτήριο το αν ένα συναίσθημα είναι βέβαιο (έγκλιση κρίσης) ή αβέβαιο (έγκλιση επιθυμίας).

Πέρα από την αποκωδικοποίηση των συναισθημάτων, μια τέτοιου είδους μελέτη θα μπορούσε να προσφέρει πολλά στον κλάδο της γλωσσικής τεχνολογίας με σκοπό την απρόσκοπτη και οικονομικότερη από άποψη χρόνου αποκωδικοποίηση ενός κειμένου, την κατανόηση των χαρακτήρων, αλλά και την προσέγγιση των βαθύτερων νοημάτων του. Η περαιτέρω σύγκριση σωμάτων κειμένου θα μπορούσε να διευκολύνει το πεδίο της ανάλυσης κειμένων, αλλά και να εξυπηρετήσει την εκπαιδευτική διαδικασία.

Η ενσωμάτωση γλωσσικών δυνατοτήτων σε υπολογιστικές εφαρμογές και η μελέτη του γλωσσικού κειμένου με συναισθηματικούς αλγορίθμους θα ήταν περισσότερο δελεαστική για τους νέους μαθητές, δεδομένης της εξοικείωσης που έχουν με τα σύγχρονα τεχνολογικά μέσα. Σε καμία περίπτωση, όμως, δε γίνεται λόγος για μια τεχνοκρατική, μηχανιστική προσέγγιση του κειμένου, αλλά για τη χρήση σύγχρονων εργαλείων που θα εξυπηρετούν την ανάλυση λόγου και σε συνδυασμό με την κατάλληλη αισθητική αγωγή θα δημιουργούν τις προϋποθέσεις για μια ουσιαστική μάθηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Argyle, M. (1998). *The psychology of interpersonal behaviour*. London : Penguin
- Argyle, M. (1988). *Bodily Communication*. (2nd ed). New York : Methuen.
- Bateson, G., Jackson, D. D., Haley, J. & Weakland, J. (1956), Towards a Theory of Schizophrenia. *Behavioral Science*, Vol 1, 251–264
- Bateson, G & Ruesch, J. (1968). *Communication. The Social Matrix of Psychiatry*, New York : W.W. Norton & Co
- Bateson, G. (1972). *Steps to an ecology of mind: collected essays in anthropology, psychiatry, evolution, and epistemology*. San Francisco: Chandler Publishing
- Bateson, G. (1972). Double bind, 1969. In *Steps to an ecology of the mind: A revolutionary approach to man's understanding of himself*, pp. 271-278. Chicago: University of Chicago Press
- Bukatko, D. & Dachler, M. W. (2011). *Child development: A thematic approach* (6th ed.). Boston, MA: Houghton Mifflin.
- Buck, R. (1984). *The Communication of Emotion*. New York: Guilford.
- Cozolino, L. (2014). *The Neuroscience of Human Relationships: Attachment and the Developing Social Brain*. London: W. W. Norton & Company.
- Decety, J., & Jackson, P. L. (2006). A social-neuroscience perspective on empathy. *Current Directions in Psychological Science*, 15(2), 54-58.
- Demanet, J., Liefoghe, B., Verbruggen, F. (2011) Valence, arousal, and cognitive control: a voluntary task-switching study. *Frontiers in psychology*, 2(336), 1-9.
- Dunn JR, Schweitzer ME (2005) Feeling and believing: the influence of emotion on trust. *J Pers Soc Psychol* 88:736–748.
- Fitzpatrick M, Stalikas A (2008) Positive emotions as generators of therapeutic change. *J Psychother Integr* 18:137–154.
- Fredrickson BL, Levenson RW (1998) Positive emotions speed recovery from the cardiovascular sequelae of negative emotions. *Cogn Emotion* 12:191–220.
- Fredrickson BL (2001) The role of positive emotions in positive psychology: the broaden-and-build theory of positive emotions. *Am Psychol* 56:218–226.
- Fredrickson BL (2008) Promoting positive affect. In: Eid M, Larsen RJ (eds) *The science of subjective wellbeing* (pp 449–468) Guilford, New York, NY.
- Foley, H. P. (2001). *Female Acts in Greek Tragedy* (Paperback and eBook) | Princeton University Press. (n.d.). Retrieved from <https://press.princeton.edu/titles/7062.html>
- Glaser, D. (2002). Emotional abuse and neglect (psychological maltreatment): a conceptual framework. *Child Abuse and Neglect*, 26, 697-714.

- Giotsa, A. (2007). Values and the family. A cross-cultural research. *Psychology*, 13(4), 111- 1
- Hall, C.W., Gaul, L., & Kent, M. (1999). College students' perception of facial expressions. *Perceptual and Motor Skills*, 89, 763-770.
- Hamarman, S., & Bernet, W. (2000). Evaluating and reporting emotional abuse in children: parent-based, action-based focus aids in clinical decision-making. *Journal of American Academy of Child Adolescent Psychiatry*, 39, 928–930.
- Killen, M., & Smetana, J. G. (2013). *Handbook of Moral Development*. New York, NY: Psychology Press.
- Korbin, J., Coulton, C., Lindstrom-Ufuti, H., & Spilsbury, J. (2000). Neighborhood views on the definition and etiology of child maltreatment. *Child Abuse & Neglect*, 24, 1509– 1527.
- Lazarus, R. S. (1999). Hope: An emotion and a vital coping resource against despair. *Social Research*, 653-678.
- Lerner, R. M., & Lamb, M. E. (2015). *Handbook of Child Psychology and Developmental Science, Socioemotional Processes*. Hoboken, New Jersey: Wiley and Sons Inc.
- Lesky, A. (1956). *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων* (δύο τόμοι), μτφ. Νίκος Χουρμουζιάδης, εκδ. MIET.1989
- Nolan, M. J. (1975), The relationship between verbal and nonverbal communication. In G. J. Hanneman & W. J. McEwen (Eds.) (pp. 98-119) *Communication and Behavior*. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley.
- Parrott, W. G. (1991). The emotional experiences of envy and jealousy. In P. Salovey (Ed.), *The psychology of jealousy and envy* (pp. 3–30). New York: Guilford Press
- Parrot, W.G. (2001). The Nature Of Emotion. In Tesser, A., & Schwarz, N. (Ed.) *Blackwell handbook of social psychology: intraindividual processes* (pp. 375-390) Massachusetts: Blackwell
- Parrott, W. G. (2007) Klaus Scherer's article on 'What are emotions?': Comments. *Social Science Information*, 46, 419-423.
- Pinel, J. P. (2009). *ΒΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΑ*. Μτφρ. Γ. Κρομμύδας. (Α. Καστελλάκης επιμέλεια για την Ελληνική έκδοση) Αθήνα: Ίων. 2011
- Potter, J. & Edwards, D. (2001). Discursive Social Psychology. In: Robinson, W. P., & Giles, H. (Ed.), *The new handbook of language and social psychology* (PP.103-118) Chichester: J. Wiley & Sons.
- Potter, J. (2012). Discourse analysis and discursive psychology. In Cooper, H. (Editor-in-Chief). *APA handbook of research methods in psychology: Vol. 2. Quantitative, qualitative, neuropsychological, and biological* (pp. 111-130). Washington: American Psychological Association Press.

Reis, H. & Berscheid, E., (1998), Attraction and Close Relationships, In Daniel T. Gilbert, Susan T. Fiske and Garner Lindsey, (Ed.), *Handbook of Social Psychology*, (p.193-281). New York : McGraw Hill

Rohner, R. P., & Rohner, E. C. (1980). Antecedents and consequences of parental rejection: A theory of emotional abuse. *Child Abuse and Neglect*, 4, 189-198.

Rohner, R. P. (1986). *The warmth dimension: Foundations of parental acceptance-rejection theory*. Beverly Hills, CA: Sage Publications, Inc.

Rohner, R. P. (2004). The parental "acceptance-rejection syndrome": Universal correlates of perceived rejection. *American Psychologist*, 59, 827-840.

Rohner, R. P, Khaleque, A. (2010). Testing central postulates of parental acceptance-rejection theory (PARTheory): A Meta-Analysis of cross-cultural studies. *Journal of Family Theory & Review*, 2, 73-87.

Stalikas, A., Fitzpatrick, M., Mistkidou, P., Boutri, A., & Seryianni, C. (2015). Positive emotions in psychotherapy: Conceptual propositions and research challenges. In *Psychotherapy Research* (pp. 331-349). Springer Vienna.

Winkielman, P., Berridge, K. C., and Sher, S. (2011). Emotion, Consciousness, and Social Behavior. In: Decety, J., & Cacioppo, J. T. *The Oxford Handbook of Social Neuroscience*. Oxford: Oxford University Press.

Zahn, R., Oliveira-Souza, R., and Moll, J. (2011). The Neuroscience of Moral Cognition and Emotion. In: Decety, J., & Cacioppo, J. T. *The Oxford Handbook of Social Neuroscience*. Oxford: Oxford University Press.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Αθανασέλης, Σ. (1999). Έρωτας: μια ακόμη εξάρτηση στη ζωή μας. *ΔΩΔΩΝΗ*, 28(3) 183-199. ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ & ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ.

Ασωνίτης, Ν. ΣΠ., Αναγνωστοπούλου, Β.Δ. (2009) *ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ*. Αθήνα: Βιβλιοεκδοτική Αναστασάκη Α.Ε.

Βλάχου, Παν., Β. (1992) *ΤΑ ΡΗΜΑΤΑ ΟΜΑΛΑ ΚΑΙ ΑΝΩΜΑΛΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ*. Δελής, Τ. Ι. (Επιμέλεια). Αθήνα: GUTENBERG

Βουτυρά, Α. (2009). *ο ρόλος της έκφρασης των συναισθημάτων μέσα στη οικογένεια και της συναισθηματικής νοημοσύνης των νεαρών ατόμων στις ακαδημαϊκές τους επιδόσεις*. (Διδακτορική διατριβή, ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ: ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ). Ανακτήθηκε από <file:///C:/Users/User/Desktop/,%diplomatiki+Boutyra.pdf>

Γιούλη, Β. & φωτοπούλου, Α. (2012) ΤΟ ΣΗΜΑΣΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΕΔΙΟ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ: ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΡΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΥ ΔΗΛΩΝΟΥΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ. Δέκατο Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής Γλωσσολογίας. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Ανακτήθηκε από <file:///C:/Users/User/Desktop/71-754-762.pdf>

Γιώτσα, Α. (2007). Δομή και λειτουργία της ελληνικής οικογένειας. Ομοιότητες και διαφορές με τη μορφή της οικογένειας σε άλλες χώρες. Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών της Σχολής Επιστημών Αγωγής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Τόμος Γ', σελ. 25-41.

Γιώτσα, Α., Ζεργιώτης, Α. (2007). Ομάδες Σχολών Γονέων. Προσδοκίες γονέων και ανάπτυξη της δυναμικής της ομάδας. Στο Συμβουλευτική Ψυχολογία: Σύγχρονες Προσεγγίσεις (επιμ. Μ. Μαλικιώση-Λοϊζου) (σελ. 276-295). Εκδόσεις Ατραπός

Δαφέρμος, Μ. (2013-14) *Διαφάνειες του μαθήματος Ιστορία της Ψυχολογίας*. Σχολή Κοινωνικών Επιστημών Τμήμα Ψυχολογίας Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Δεδικούση, Α. (2011). *Κατανόηση συναισθημάτων και συναισθηματική ενημερότητα κατά τη σχολική ηλικία: Η συμβολή του γνωστικού επιπέδου και της αντιλαμβανόμενης γονεϊκής ζεστασιάς/ψυχρότητας*. (Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ: ΤΟΜΕΑΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ-ΕΞΕΛΙΚΤΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ) Ανακτήθηκε από <file:///C:/Users/User/Desktop/GRI-2012-8333.pdf>

Δημητρόπουλος, Ε. Κ & Καλούρη Α.Ο., (2003), *Παιδαγωγική Ψυχολογία*. Από τη Θεωρία Μάθησης στην Εκπαίδευση Νέων και Ενηλίκων. Αθήνα : Έλλην

Ευσταθίου, Γ. ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ ΚΑΙ ΓΝΩΣΤΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ. Ινστιτούτο Έρευνας και Θεραπείας της Συμπεριφοράς. Ανακτήθηκε από file:///C:/Users/User/Desktop/Sinaisthima_gnwstikes_diergusies.pdf

Θεοδωροπούλου, Μ. (2004). *Στα γλωσσικά μονοπάτια του φόβου. Ψυχισμός και γλώσσα*. Αθήνα: Νήσος.

Θαγγόπουλος, Χ. (2009). *Σχεδίαση και αξιολόγηση διάδρασης και οπτικοποίησης της έκφρασης των συναισθημάτων από συναισθηματικούς πράκτορες*. (Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου: Τμήμα Μηχανικών Σχεδίασης Προϊόντων και Συστημάτων).

ΙΕΠ: Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (2011): *ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ*. Αθήνα.

ΙΤΥΕ: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»: *Σοφοκλέους Τραγωδίαι – Αντιγόνη*. Αθήνα.

Καφέτσιος, Κ., (2005). *Δεσμός, Συναίσθημα και Διαπροσωπικές Σχέσεις*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Κουρετζής, Λ. Το Θεατρικό Παιχνίδι Διάσταση της αγωγής μέσα από το Θέατρο. *Theodore Grammatas* <http://theodoregrammatas.com/el/%CE%84%CE%BF-%CE%B8%CE%B5%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CF%80%CE%B1%CE%B9%CF%87%CE%BD%CE%AF%CE%B4%CE%B9-%CE%B4%CE%B9%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B3%CF%89/>

Κουτσαντώνης, Γ. (2017, Μάιος 18). Εθνομεθοδολογία. *Republica.gr* <http://www.respublica.gr/2017/05/column/%CE%B5%CE%B8%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B5%CE%B8%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1/>

Μανιαδάκη, Κ. (2014). *Εισαγωγή στην Ψυχολογία. Ενότητα 10: Συναισθήματα και Συναισθηματική Νοημοσύνη*. Έκδοση: 1.0. Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Αθήνας. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: ocp.teiath.gr.

Μάργαρης, Α., (2006), *Δεξιότητες Επικοινωνίας*. Ανακτήθηκε από <http://aetos.it.teithe.gr/~amarg/Skills/commSkills.pdf>

Μαρκαντωνάτος, Α. Γ., (2013, Μάρτιος 31). Το αίνιγμα της αριστοτελικής «κάθαρσης». *ΤΟ ΒΗΜΑ*. Ανακτήθηκε από <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=505301>

Μαυρογιάννη, Γ. Κουκούτση, Φ. (1999) *Σοφοκλέους Αντιγόνη Β' Λυκείου*. Αθήνα: Αθηνά-Μαυρογιάννη

Μπακιρτζόγλου, Σ. Η παιδοφόνος Μήδεια τότε και τώρα. *Ψυχογραφήματα* <http://psychografimata.com/i-pedofonos-midia-tote-ke-tora/>

Μπαμπινιώτης, Γ. (1998), *Θεωρητική Γλωσσολογία. Εισαγωγή στη Σύγχρονη Γλωσσολογία*: Αθήνα

Μπαμπινιώτης, Γ. (2002). *ΛΕΞΙΚΟ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ*. Αθήνα: ΚΕΝΤΡΟ ΛΕΞΙΚΟΛΟΓΙΑΣ Ε.Π.Ε

Μπαμπινιώτης, Γ. (2002). *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας με εισαγωγή στην ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία*: Αθήνα

Μπαχαράκης, Μ. Ι. (2008). *Συνειρμικό και λειτουργικό συντακτικό της αρχαίας ελληνικής*: Θεσσαλονίκη

Μπιστολας, Η. (2014, 16 Ιουλίου). *ΑΡΧΑΙΑ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΚΑΙ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ*. City Culture: <https://cityculture.gr/2014/07/archea-tragodia-ke-psichanalisi>

Μποζαντζής, Ν. (2014). *Θεωρίες Ανάλυσης Λόγου στην Κοινωνική Ψυχολογία: ΛΟΓΟΨΥΧΟΛΟΓΙΑ Ι, ΙΙ*. Έκδοση: 1.0. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://ecourse.uoi.gr/course/view.php?id=1107>.

Οικονόμου, Μιχ. Χ. *Γραμματική Της Αρχαίας Ελληνικής Γυμνασίου-Λυκείου*. Αθήνα: ΟΕΔΒ

Παιδαγωγικό Ινστιτούτο: *Ιστορία της αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας. Α' Β' Γ' Γυμνασίου*. Αθήνα: ΟΕΔΒ

Παπαλεοντίου-Λουκά Ε. (2012). «Δεσμός Προσκόλλησης», *Εμπιστοσύνη και οι Επιδράσεις του στην Ανάπτυξη της Προσωπικότητας*. 12ο Συνέδριο Παιδαγωγικής Εταιρείας Κύπρου. Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Παπαναστασίου, Γ. (2009, Νοέμβριος 3) Περίληψη ομιλίας που παρουσιάστηκε στο St Demetrios High School, Astoria: Νέα Υόρκη. Ανακτήθηκε από <file:///C:/Users/User/Desktop/PAPANASTASIOU-Presentation.pdf>

Παπανδρεόπουλος, Γ. (1994). *ΛΕΞΙΚΟ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ*. Αθήνα: ΡΩΣΣΗΣ

Παυλάκης, Μ. *ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟΝ ΕΡΓΑΣΙΑΚΟ ΧΩΡΟ*. Εκπαιδευτικό υλικό για τα κέντρα δια βίου μάθησης/ Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων/ Γενική Γραμματεία δια βίου μάθησης/ ανακλήθηκε από <http://kdvm.gr/Media/Default/Pdf%20enotites/5.2.pdf>

Πετρίδης, Α. (2012, Ιανουάριος 26). Για τη “Μήδεια” του Ευριπίδη (1): αμφίσημη Μήδεια, αμφίθυμοι θεατές. Λωτοφάγοι. https://antonispetrides.wordpress.com/2012/01/26/medea_1_ambiguity/

Ρούσσο, Τ. (1994). *ΜΗΔΕΙΑ*. (Επιμέλεια φιλολογική ομάδα Κάκτου). Αθήνα: ΚΑΚΤΟΣ

Σμυρνιάδου, Δ. (2007). *ΕΚΦΡΑΣΗ ΚΑΙ ΛΟΓΟΣ ΣΤΟ ΕΝΙΑΙΟ ΛΥΚΕΙΟ*. Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΤΑΚΗ

Σταματάκος, Ι. Δρ. (2002). *ΛΕΞΙΚΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ*. Αθήνα: ΒΙΒΛΙΟΠΡΟΜΗΘΕΥΤΙΚΗ

Ταμπάκης, Θ. (2003, Μάρτιος 21) Παιδοκτονία στην Αρχαία Ελλάδα. Μια προσπάθεια ανάλυσης στο έργο Μήδεια του Ευριπίδη. *ΔΕΛΤΙΟ Α΄ΠΑΙΔΙΑΤΡΙΚΗΣ ΚΛΙΝΙΚΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ* https://www.iatrikionline.gr/Deltio_51d/08.htm

Τσώλη, Θ. (2013, Ιουνίου 6). Μύθος η αριστερή ή δεξιά «κυριαρχία» του εγκεφάλου. *ΤΟ ΒΗΜΑ* <http://www.tovima.gr/science/article/?aid=528837>

Φραγκούλης, Χ. (2018). *Η ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ ΩΣ ΜΕΣΟ ΨΥΧΟΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ, Ο ΡΟΛΟΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟΥ ΝΟΣΗΛΕΥΤΗ*. (Πτυχιακή εργασία

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΣΧΟΛΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΥΓΕΙΑΣ
ΚΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ: ΤΜΗΜΑ ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΗΣ, ΠΑΤΡΑ).

Χειμωνάς, Γ. (1990). *ΜΗΔΕΙΑ*. Αθήνα: ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΔΙΑΔΥΚΤΙΑΚΗ

ΕΕΘΕΨΥ Ελληνική Εταιρία Θετικής Ψυχολογίας: <https://www.positiveemotions.gr/>

ΕΙΕ ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΠΑΙΔΓΙΟΘΕΡΑΠΕΙΑΣ ΚΑΙ ΔΡΑΜΑΤΟΘΕΡΑΠΕΙΑΣ
<http://www.playtherapy.gr/>

Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας (ΚΕΓ): <http://greeklanguage.gr/>

Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα: <http://www.greek-language.gr/greekLang/index.html>

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%AF%CF%83%CE%B8%CE%B7%CE%BC%CE%B1>

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CE%AF%CF%83%CE%B8%CE%B7%CE%BC%CE%B1>

<http://enallaktikidrasi.com>

<http://www.edpe.gr/dramatotherapeia/>

<http://users.sch.gr/statpapakou/euripides.htm>

